

A TUDOMÁNYOK HÁROM DIMEN-
ZIÓJA ● A STRUKTÚRA MEGHA-
TÁROZÁSA ● STRUKTURALIZ-
MUS A NYELVÉSZETBEN ● MŰ-
VEK ÉS ELEMZÉSEK ● A VERS-
ÉPÍTÉS ESZKÖZEI ● A MAGYAR
NYELV EREDETE ÉS KIALAKU-
LÁSA ● KÉPESSÉGALAKÍTÁS ÉS
STRUKTURALIZMUS ● A 2000. ÉV
KRÓNIKÁJA ● BAUHAUS ÉS PA-
NELHÁZ ● LEVEGŐ-KEMIZÁLÁS

1970 | 2

E SZÁM MUNKATÁRSAI

Bukarest

**Barabás Endre
Bodor Pál
Caranfil, M. T.
Malița, Mircea
Wald, Henri**

Kolozsvár

**Bakó Béla
Balázs Sándor
Balogh Ferenc
Bretter György
Bunta Péter
Jordáky Lajos
Láng Gusztáv
Lantos László
László-Bakk Anikó
Máthé Jakab
Marino, Adrian
Roth Endre
Szabó T. Attila
Szilágyi Júlia**

Maroshévíz

Gröller Géza

Marosvásárhely

Jancsó Gyula

Nagykároly

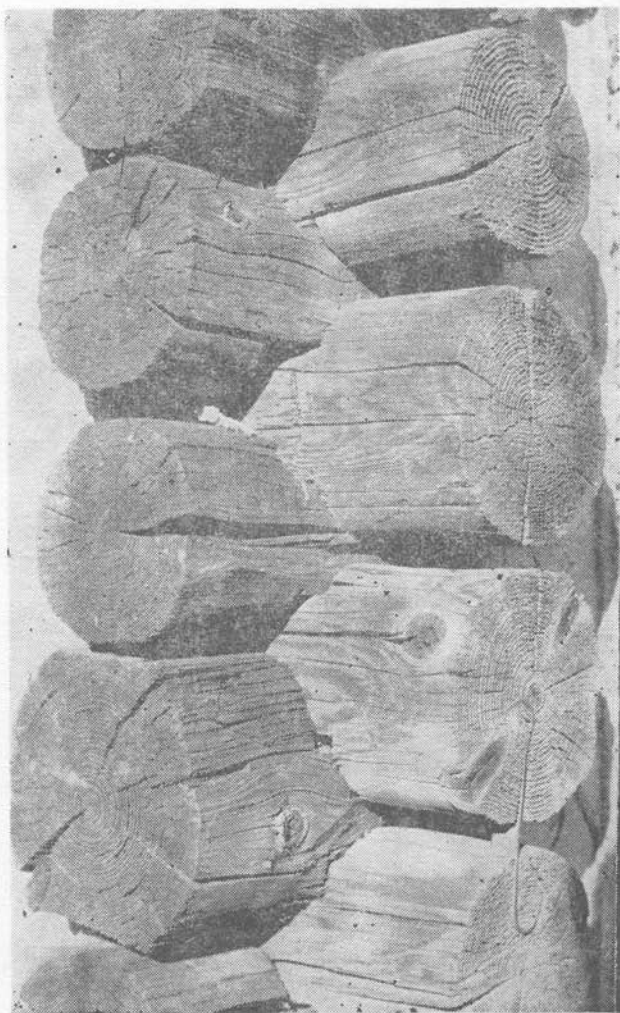
Deák András

Szentkeresztbánya

Ferenczy Lajos Tibor

Külföldi szerzők

**Bányai János
Foucault, Michel
Kolozsvári Papp László
Széles Klára**

*Bortnyik György: Szerkezet
(foto)*

KORUNK

havi szemle

BUNTA PÉTER	A Groza-kormány megalakulása és jelentősége	163
SZABÓ T. ATTILA	A magyar nyelv eredete és kialakulása	170
HENRI WALD	Struktúra, strukturális, strukturalizmus	182
MICHEL FOUCAULT	A tudományok három dimenziója	189
MÁTHÉ JAKAB	Strukturalizmus a nyelvészetben	193
ADRIAN MARINO	A struktúra meghatározása	200
SZÉLES KLÁRA	Művek és elemzések	209
BANYAI JÁNOS	Versépítési eszközök	219
ROTH ENDRE	Marxizmus és strukturalizmus	223
M. T. CARANFIL	Moszkvai beszélgetés Marcel Carné filmrendezővel	232
MIRCEA MALIȚA	A 2000. év krónikája	235
JEGYZETEK		
JORDÁKY LAJOS	Búcsú Tompa Sándortól	246
BODOR PÁL	Diáklap-ügyben...	247
NEMZETKÖZI ÉLET		
BALÁZS SÁNDOR	A nemzetközi intézményekről	250
LANTOS LÁSZLÓ	A humor tudománya, a tudomány humora	257
IFJÚSÁG — NEVELÉS		
BAKÓ BÉLA	Képességalkotás és strukturalizmus	266
TECHNIKA ÉS TÁRSADALOM		
BALOGH FERENC	Bauhaus és panelház (A gropiusi életmű gyakorlati értelmezéséhez)	271
BARABAS ENDRE	A levegő kemizálása	278

SZEMLE

SZILÁGYI JÚLIA	Kritikák módszere — módszerek kritikája (Mű és világ)	283
LÁNG GUSZTÁV	Reflexiók Arisztotelész Poétikájához	287
KOLOZSVÁRI PAPP LÁSZLÓ	A népdaltól az abszurd drámáig	289
LÁSZLÓ-BAKK ANIKÓ	Zene az óvodában	292

LEVELEK

A SZERKESZTŐSÉGHEZ

JANCÓSÓ GYULA	Házikönyvtár-elemző	299
DEÁK ANDRÁS	Merre tart a IX. osztály?	302
GRÖLLER GÉZA		
FERENCZY LAJOS TIBOR	Nekünk kell felnőnünk magasabb színvo- nalhoz	304

KRÓNKA, TÉKA, TALLOZAS

Műmellékleten Cservenka Ferenc fotói

*Robert E. Mueller stílusrajzai, Kaján Tibor karikatúrája
Dobos Sándor, Finta Edit, Szentkirályi Miklós, Tóth László, Varga Katalin grafikái
Bortnyik György és Kabay Béla művészfotói*

K O R U N K

ALAPITOTTA Dienes László (1926), SZERKESZTETTE Gaál Gábor (1929–1940)

Postacim: Cluj, Căsuța poștală 65, Republica Socialistă România
Szerkesztőség: Kolozsvár, Szabadság tér 4–5. Telefon 1 14 68, 1 38 05

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG: Balogh Edgár (főszerkesztő-helyettes), Gáll Ernő (fő-
szerkesztő), Gáll János, Kántor Lajos, László Béla (szerkesztőségi főtítkár), Lázár
József, Szabó Sándor, Weiszmann Endre. Bukaresti szerkesztő: Aszódy János.
Str. C. A. Rosetti 43/a. Telefon: 167–465.

A GROZA-KORMÁNY MEGALAKULÁSA ÉS JELENTŐSÉGE

A különböző gazdasági, társadalmi és politikai ellentétek közt tevékenykedő osztályok és az őket képviselő politikai pártok magatartását, működésük és taktikájuk célját és irányát csakis az adott társadalom legfontosabb ellentéteinek, mozgatóerőinek tisztázása révén érthetjük meg. „A világot általában az ellentmondás mozgatja...” — fogalmazta meg először Hegel a fejlődés általános törvényszerűségét. A fejlődés az ellentétek „harca” — vallotta Lenin híres filozófiai füzetében. Mindennemű fejlődésnek, így a társadalmi fejlődésnek is okozója, hajtóereje az ellentétek összecsapása.

A különböző jellegű és fokú ellentétek kölcsönös egymásra hatása, a kölcsönhatásokkal összefüggő alakulásuk következménye, hogy a történelem menete folyamán a kizsákmányoló és kizsákmányolt osztályok antagonista viszonya nem mindig jelentkezik szükségszerűen antagonista ellentmondás formájában. Az osztályharc fejlődésének bizonyos taktikai szakaszaiban valamely társadalmi osztály alapvető érdekei ideiglenesen háttérbe szorulhatnak, és így átmenetileg az előtérbe nyomuló, nem alapvető érdekek határozzák meg az osztályellentétek jellegét. Pontosabban: néha a fő és közös ellenség elleni harcban olyan osztályok egyesülhetnek, amelyeknek alapvető érdekei ellentétben állnak egymással. Ez természetesen csakis úgy lehetséges, hogy adott esetben erőteljesen jelentkeznek bizonyos, legalábbis ideiglenesen előtérbe nyomuló közös érdekek. Ilyenformán a sokrétű osztálytársadalom kizsákmányoláson alapuló termelési viszonyaiban gyökerező antagonizmus sok és bonyolult áttételen keresztül érvényesül.

A társadalom fejlődése kulcsának, a termelési mód ellentmondásossága konkrét formái megnyilvánulásának ismerete döntő szerepet játszik a kommunista pártok stratégiájának és taktikájának meghatározásában. A stratégia és taktika a proletariátus osztályharc vezetéseinek tudománya. Stratégiai és taktikai határozatokat azért hoznak, hogy pontosan meghatározzák a pártnak mint egésznek (szervezeti egységnek) politikai magatartását, amikor új feladatok vagy új politikai helyzet áll elő. A stratégiai tervnek azok az elemei, amelyek a legszorosabb kapcsolatban vannak a taktikával (a döntő csapás iránya, a forradalom tartalékai), amelyek tehát közvetlenül függenek a történelmi események változásaitól, a történelem alakulásának folyamatában beállt fontosabb események hatása alatt maguk is bizonyos változásokon mehetnek át.

A tőkés-földesúri Románia gazdasági, társadalmi és politikai ellentéteinek vizsgálatával, valamint az eljövendő román forradalom jellegének, távlatainak és az ezekből következő stratégiai és taktikai alapoknak a meghatározásával a Román Kommunista Párt 1931. december 3. és 24. között megtartott V. kongresszusa foglalkozott. A tőkés-földesúri Románia társadalmi ellentmondásaiból — állapította meg a kongresszus — az következik, hogy „a forradalom feladata Romániában a tőkés-földesúri államhatalom és a félf feudális imperialista monarchia erőszakos megdöntése és a proletáriátus és a parasztság forradalmi demokratikus diktatúrájának... megteremtése. Ennek a forradalmi államhatalomnak az lesz a feladata, hogy a proletariátus vezetése alatt szervezze és fejlessze az agrárforradalmat és a nemzeti forradalmi harcot abból a célból, hogy az ország gazdasági és politikai szervezetében teljesen kiküszöbölje az összes feudális maradványokat. Mindezt nem azért fogja tenni, hogy megtisztítsa a talajt a kapitalista fejlődés számára, hanem azért, hogy a forradalmi erők korlátlan szabadsága útján biztosítsa számukra a további fejlődést a proletár-szocialista forradalom felé vezető utakon annak a harcnak az érdekében, amely az összes dolgozóknak mindennemű osztály- és nemzeti elnyomástól, a kapitalizmustól való megszabadulásáért folyik“.

Számos kérdésben tanúsított fogyatékoságai és hibái ellenére „az V. kongresszus meggyorsította a munkásosztály ideológiai és politikai érlelődésének folyamatát, a párt szervezeti erősödésének folyamatát, növelte a kommunista párt szerepét a fasizmus és a háború elleni eljövendő társadalmi harcok megszervezésében“ (Nicolae Ceaușescu: A Román Kommunista Párt — a román nép forradalmi és demokratikus harcának, a romániai munkás- és szocialista mozgalom hagyományainak folytatója. Bukarest, 1966. 30—31. A továbbiakban is e műből idézünk).

A hitlerista-fasiszta diktatúra uralomra jutása Németországban (1933 elején) új helyzetet teremtett Európában, s reális veszélyként jelentkezett Romániában is. A romániai oligarchia körei segítségével érvényre jutott vasgárdista mozgalom, a hitlerizmus romániai ügynöksége „mélyszélesen nemzetellenes politikát folytatott, s ily módon súlyosan ártott a román nép érdekeinek. A Vasgárda, a monopolista burzsoázia képviselőivel cinkosságban, elérulta a nép érdekeit, alárendelte az országot a hitlerista Németország uralmának, s így veszélybe sodorta Romániának mint független és szuverén államnak a létét“. E reakciós politika ellen nemcsak a munkásosztály, élén a kommunista párttal, s a széles néptömegek szálltak szembe, hanem a nemzeti burzsoázia egyes körei is. Olyan történelmi helyzet jött létre, amikor a tőkés-földesúri rendszer belső alapvető osztályellentétei ideiglenesen háttérbe szorultak, hogy helyet adjanak egyetlen hatalmas ellentmondásnak: a fasizmus és az egész román nép közötti fő ellentmondásnak. Az RKP politikai érettségét bizonyítja, hogy az 1935-ben meghirdetett antifasiszta népfront taktikájához híven maga köré tudta tömöríteni az ország demokratikus és hazafias erőit, létrehozva egy, a katonafasiszta diktatúra megdöntését biztosító, széles körű hitlerista-ellenes szövetséget.

Az 1944. augusztusi antifasiszta fegyveres felkelés győzelmével hazánkban elkezdődött a népi forradalom szakasza. A katonai-fasiszta diktatúra megdöntése, bár az államhatalom osztályjellegében nem hozott gyökeres minőségi változást, nagy jelentőségű forradalmi lépés volt. Ezzel indult meg a kommunisták vezette néptömegek aktív, történelmet formáló harca egy új, demokratikus Romániáért. Az augusztus 23-i fegyveres felkelés első, igen jelentős láncszeme annak a forradalmi láncolatnak, amelynek fontos állomása 1945. március 6-a, későbbi eredménye pedig a szocializmus végleges győzelme Romániában.

A győztes fegyveres felkelés nyomán lényeges változások álltak be a hazai társadalmi és politikai erők helyzetében, megrendültek a kizsákmányoló osztályok pozíciói, gyengült a burzsoázia és földbirtokosság politikai befolyása. Az RKP vezetésével az antifasiszta és nemzeti felszabadítási harc széles körű tömegakcióvá fejlődött a polgári demokratikus forradalom kiteljesítéséért. (A román forradalom első szakaszának ezt a célkitűzését — mint ismeretes — a párt V. kongresszusa határozta meg.) „A Kommunista Párt végső célja — olvassuk az Armata Roşie vine (A Vörös Hadsereg jön) című, 1944 augusztusában kiadott broszúrában — egy szocialista, osztályok nélküli Románia megteremtése... A Román Kommunista Párt a Horia- és az 1821-es Tudor Vladimirescu-féle felkelés, valamint az 1848-as forradalom történeti vonalán áll.“ A népi forradalomnak ebben a szakaszában az RKP a többi demokratikus pártokkal és szervezetekkel együtt, a feudális maradványok felszámolásáért, és a parasztság földhözjuttatásáért, a politikai élet demokratizálásáért, a népgazdaság újjáépítéséért, egy széles demokratikus tömörülésű kormány létrehozásáért hívta harcra, szervezte és mozgósította a dolgozó tömegeket. A földbirtokosság és burzsoázia két legtekintélyesebb pártja, a Iuliu Maniu vezette Nemzeti Parasztpárt és a Dinu Brătianu vezetése alatt állt Nemzeti Liberális Párt, vagyis az ún. „történelmi“ pártok a monarchia köré tömörülve elkeseredetten szembeálltak az ország társadalmi reformok útján történő fejlődésével. Ilyenformán az intenzív politikai harcnak ebben az időszakában a korábbi fő ellentmondás (az egész nép és a fasizmus közötti) helyére ismét a tőkés-földesúri társadalom alapvető osztályellentmondásai: a munkásosztály és a burzsoázia, a parasztság és a földbirtokosság, a városi kispolgárság és a monopolkapitalista körök, a nemzetiségek és az uralkodó nemzet burzsoáziája közötti ellentmondások kerültek.

Az 1944. augusztusi felkelés után az RKP gyorsan rendezte sorait, átszervezte egész apparátusát, és az ország akkori társadalmi és politikai helyzetének elmélyült elemzése alapján a következő stratégiai és taktikai irányvonalat határozta meg: a forradalmi átalakulások egyedüli vezetője a munkásosztály, amely a parasztság széles tömegeivel és a városi kispolgársággal szövetségbe maga köré tömöríti az ország összes haladó elemeit, és pártja, az RKP vezetésével harcol a demokratikus átalakulások megvalósításáért, egy széles népi tömörülésű kormány létrehozásáért. Ebben az időszakban a Munkás Egységfront megerősítése és akcióképessé tétele a munkásosztály hegemoniája biztosításának alapvető feltétele volt. A Kommunista Pártnak a Szociáldemokrata Párt becsületese, a munkásosztály ügyét szolgáló tagjaival és vezető kádereivel karöltve sikerült legyőznie a felmerült nehézségeket, és sikerült biztosítani a Munkás Egységfront akcióképességét.

Az RKP vezette egységes munkásosztály a reakciós erők elleni harcában a dolgozó parasztság széles tömegeiben megbízható szövetségesre talált. Ez a szövetség biztosította a reakciós erők feletti győzelmét. A parasztságnak mint elengedhetetlen szövetségesnek a megszerzéséért és megtartásáért a munkásosztály kemény harcot folytatott a Maniu és Brătianu vezette reakciós burzsoáziával, amely igyekezett a parasztságot a maga oldalára vonni. Maniu a parasztság barátjának és megbízható szövetségesének próbálta beállítani magát. A parasztság azonban nem hitt a manistáknak, saját demokratikus szervezetébe, a Dr. Petru Groza vezette Ekésfrontba tömörült, és szorosan felzárkózott a munkásosztály köré. Az Ekésfront leleplezte a manisták képmutatását, megszervezte és harcra mozgósította a parasztság tömegeit a reakció erői ellen, és az RKP irányításával vezette harcukat. A kommunista párt és az Ekésfront kapcsolatairól szólva Dr. Petru Groza az RKP Központi Aktívájával tartott egyik ülésén, amelyen mint meghívott vett részt, így nyilatkozott. „Teljes bizalommal viseltetem szervezetetek és a párt iránt. A párt minket segítelt.

mindnyájunkat, akik formailag a párt keretein kívül vagyunk, irányított... Az Ekésfront a kommunista párttal olyan közelítő vonalakon halad, melyeknek találkoznok kell, hogy a falusi és a városi dolgozók egyetlen víz és egyetlen föld legyenek... De mint taktikai lépés nagyon jönak bizonyul az, amit a kommunista párttal elhatároztunk: ugyanazon ideál felé különválva, ám konvergens módon haladunk. Ilyenformán, mivel ez az adott helyzet, és mivel az Ekésfront politikai vonala jól meghatározott, konfliktus nem lehetséges ezek között a ma még különálló szervezetek között."

A munkásosztály a dolgozó parasztságon kívül szövetségre lépett a városi kispolgársággal és az együttélő nemzetiségek tömegeivel. A magyar lakosság tömegei nemzeti egyenlőségük biztosítékát üdvözölték a román demokratikus erők forradalmi fellépésében.

Az ország összes demokratikus és haladó erőinek összefogására az RKP kezdeményezésére és irányítása alatt 1944 szeptemberében megalakult az Országos Demokrata Arcvonal (Frontul Național Democrat), amely magába foglalta a két munkáspárton kívül az összes demokratikus szervezeteket: az Egységes Szakszervezeteket, az Ekésfrontot, a Hazafiak Szövetségét, a Magyar Népi Szövetséget, az Anton Alexandru vezetése alatt álló Nemzeti Parasztpártot, ifjúsági, női és más politikai szervezeteket és csoportokat. „Az Országos Demokrata Arcvonal — amint arra Nicolae Ceaușescu elvtárs rámutat — széles koalícióját képviselte mindazoknak az erőknek, amelyek érdekeltek voltak az ország reális demokratizálásában, a román társadalom fejlődésének szükségletei által megkövetelt gazdasági és társadalmi reformok megvalósításában.“ Csatlakozási nyilatkozatában a MADOSZ (1944 novemberétől: Magyar Népi Szövetség) így fogalmazta meg a romániai magyarság történelmi hivatását: „Mi, romániai magyarok egy pillanatra sem választhatjuk el sorsunkat román testvéreink sorsától. A Magyar Dolgozók Szövetsége a múltban is megingathatatlan híve volt a két nép békés együttműködésének. Szoros kapcsolatban élt Horia, Cloușca és Crișan utódaival. Ezúttal e kapcsolatok még szorosabbá tételét akarja Budai Nagy Antal és Dózsa György szellemében“ (Scinteia, 1944. október 8).

Az RKP vezette ODA történelmi feladata az volt, hogy egy szervezetbe tömörítse, egységes fellépésre és a reakció elleni tevékeny harcra mozgósítsa az ország összes demokratikus és haladó erőit. Az ún. „történelmi“ pártokkal szemben a kommunista párt a leleplező és megosztó taktikát alkalmazta. A párt a propaganda és az agitáció minden eszközét felhasználva igyekezett leleplezni a széles néptömegek előtt e pártok igazi célját, módszereit és reakciós szerepét. Másrészt az RKP igyekezett az ODA-n keresztül folytatott politikájának megnyerni a Nemzeti Parasztpárt és a Nemzeti Liberális Párt haladóbb tagjait. A pártnak ez a taktikája sikerrel járt. A „történelmi“ pártok reakciós vezetői lelepleződtek a nép előtt, a tömegek elfordultak ezektől a pártoktól, sőt — főleg 1945 januárja után — helyi szervezeteik egy része szakított reakciós vezéreinek politikájával és csatlakozott az ODA-hoz.

A polgári demokratikus forradalom kiteljesedése hazánkban bonyolult történelmi folyamatként valósult meg. Hazánkban augusztus 23-a után a forradalom erői az RKP szervező munkája következtében és vezetése alatt először lassabban, később viharos gyorsasággal növekedtek, áttörték a reakciós erők vetette gátakat, és félelmetes erejükkel elsodorták a haladás útjából a három reakciós többségű kormányt, és megteremtették a szabad, független, demokratikus Romániát.

Széles néptömegek vonultak ki az utcára, és követelték az ODA platformjának megvalósítását, aztán, amikor látták, hogy a reakciós többségű kormányok nem hallgatják meg őket, és továbbra is kitaranak, sőt fokozzák az ország haladását gátló politikájukat, önhatalmúlag cselekedtek: elkergették a reakciós prefektusokat, polgármestereket, falusi jegyzőket és bírókat, megszervezték a gyári munkásellenőrzést, megalakították a falubizottságokat, hozzáláttak a földbirtokok kisajátításához és a föld szétosztásához a parasztok között, ténylegesen megvalósítva a földreformot, s tevékenyen részt vettek a közélet demokratizálásáért vívott harcban. Mindezt a kormányok nélkül, ezek ellenére végezték el.

A reakció és a reakciós többségű kormányok, látva a tömegek fokozódó forradalmi lendületét, „anarchiáról” kezdtek szónokolni, és „rendet” követeltek. A „rend” helyreállítására a hadsereget próbálták felhasználni. Sănătescu kormánya belelővetett a tüntető tömegbe. Rădescu már nemcsak golyószóróval próbálta „rendre” utasítani a tüntető, ODA-kormányt követelő (az ODA kormányprogramját 1945. január 29-én tették közzé) tömegeket, hanem polgárháborúval fenyegetőzött. Több helyen katonaságot vezényelt ki a tüntető tömegek „megfékezésére”. De a katonaság a tömegek forradalmi lendületének hatására „engedetlenné” bizonyult, megszegte a parancsot, nem volt hajlandó belelőni saját testvéreibe. A hadsereg több tekintélyes, magasrangú tisztje tiltakozott Rădescu miniszterelnök fasiszta mód-

Tömegtüntetés Kolozsvárt
a Groza-kormány mellett 1945 márciusában

szerei ellen. Rădescu tábornok, aki magát előszeretettel a politikai pártok közötti „egyensúly” képviselőjének nevezte, az ország legrakciósabb erőire támaszkodva államszínnyel készített elő; meg akarta fojtani a tömegek forradalmi aktivitását. A belső reakció külföldi segítséget remélt és várt, de a belső forradalmi erők és a Szovjet Hadsereg jelenléte megakadályozott minden külföldi beavatkozást.

A polgári demokratikus forradalom kiteljesítése a reakció minden mesterkedése és ellenállása ellenére győzelmesen haladt előre. Az ODA-ba tömörült tömegek

az üzemekben, intézményekben, a falvakon és az utcán, a kijelölt kormányképviselők pedig a kormányon belül harcoltak a reakciós többségű kormányok megdöntéséért.

Íme, néhány jellemző részlet az 1945. február 21-én megtartott minisztertanácsi ülés (a Rădescu-kormány utolsó minisztertanácsi ülése) jegyzőkönyvéből:

DR. PETRU GROZA (a Minisztertanács alelnöke, miután utalt a Rădescu-kormány megalakulásának körülményeire, és rámutatott a három al-államtitkárság megszüntetésének törvénytelen módjára): Ez az eljárás azt bizonyítja, hogy a politikai komplikációk elmélyülésének olyan lejtőjére értünk, ahonnan tovább menni már nem lehet, és a legkézenfekvőbb, a legtermészetesebb dolog az, amit elvárunk, mint elementáris szabályt, hogy a Miniszterelnök Úr, minisztertanácsunk elnöke vonja le az összes következményeket. Mi felmondjuk a megállapodást, és felkérjük a Miniszterelnök Urat, aki a Nemzeti Liberális és Nemzeti Parasztpárt, valamint az ODA-val történő megállapodás alapján alakította meg ezt a kormányt, nyújtsa be a kabinet lemondását.

N. RĂDESCU TÁBORNOK: Miniszter Úrnak, miután semmilyen formában sem tartom magam hibásnak, mindjárt az elején kijelentem, hogy nem mondok le! (Beszéde további részében Rădescu a demokratikus erők képviselőire és a dolgozó tömegekre próbálta hárítani a felelősséget a kialakult politikai válságért.)

DR. PETRU GROZA: Én úgy látom, Rădescu tábornok úr. ön államsínyre készül, hogy eltávolítsa a demokráciát, és bevezesse a diktatúrát. Ezt komolyan mondom.

N. RĂDESCU TÁBORNOK: Önök le akarják váltani az ország prefektusait. Milyen joguk van önöknek arra, hogy lecseréljék a prefektusokat? Kérem, válaszoljanak erre az ügyre. Nem válaszolnak semmit... Lehet-e tenni valamit törvényellenesen, Nicolau úr?

GH. NICOLAU (társadalombiztosítási, ODA-hoz tartozó miniszter): Hát az augusztus 23-i aktus milyen törvény alapján jött létre? (félbeszakítva)...

N. RĂDESCU TÁBORNOK: Hogy a törvény és a törvényesség kereteibe lépünk.

GH. NICOLAU: És mi most a demokrácia kereteibe akarunk lépni.

Ezután Lotar Rădăceanu emelkedett szólásra, és miután elemezte a kormány helyzetét és Rădescu tábornok népellenes magatartását, valamint a kialakult politikai viszonyokat, a következőket mondotta: „Íme, milyen okok miatt tartom lehetetlennek, hogy a kormány jelenlegi formájában tovább működjék.“

A továbbiakban a vita egyre élesebb jeleget öltött, melynek során az ún. „történelmi“ pártok képviselői minden fenntartás nélkül támogatták Rădescut és védték népellenes politikáját. Az ODA képviselői ezzel szemben, élükön Dr. Petru Grozával és Gh. Gheorghiu-Dejssel, leleplezték a kormány reakciós többségének haladásellenes magatartását, és követelték Rădescu kormányának lemondását. „Azt mondotta ön, hogy nem akar lemondani — fordult Gh. Gheorghiu-Dej Rădescu tábornokhoz —, ez elég kritikus helyzetet teremt, amelyet le nem tagadhatunk, de mi kényszeríteni fogjuk önt arra, hogy lemondjon... Senki sem ragaszkodhat görcsösen a kormányhoz, mialatt az ország veszélyben forog. A megoldás az ön lemondása, és mi ezt el fogjuk érni. Harcba visszük a népet, és megmutatjuk mi önöknek, mit jelent a nép akarata.“

N. RĂDESCU TÁBORNOK: Nem lesz ODA-kormány nálunk az országban.

GH. GHEORGHIU-DEJ: Az országgal együtt mondjuk önöknek: menjenek! Mi tudjuk, mit jelentünk ebben az országban!... Az ország érdeke, hogy elmenjenek.

DR. PETRU GROZA: Következésképpen: jelen pillanattól kezdve ez többé már nem demokratikus kormányzás, hanem diktatúra. Dixi et salvavi animam meam! (Megmondtam és megmentettem a lelkem!)...

Az utolsó minisztertanácsi ülésen elhangzott profécia beteljesedett. Az egyre nagyobb tömegeket átfogó és megmozdító népmozgalom 1945 februárjában elérte csúcspontját. Amikor február 24-én Rădescu a királyi palota előtt sortűzzel fogadta a tüntető tömeget, már szerte az országban a dolgozók százezrei tüntettek a kormány ellen, az ODA-kormányért.

Az ODA kormánytagjai a tüntető tömegekkel együtt kiáltották: „Le a reakciós kormánnyal!“ „ODA-kormányt akarunk!“ Rădescu tábornok és a reakció többi vezetői nem óhajtottak tudomást venni a nép akaratáról, de annak magasra csapott forradalmi hulláma elsodorta őket Románia történelmének színpadáról.

1945. március 6-án, a reakció minden mesterkedése ellenére, a Román Kommunista Párt vezette néptömegek nyomására megalakult a Groza-kormány, a szabad, demokratikus és független Románia első széles demokratikus tömörülésű kormánya. „Az ország történetében — mutatott rá Nicolae Ceaușescu elvtárs — először került hatalomra olyan kormány, amelyben a vezető szerep a munkásosztályé volt; ez a romániai forradalmi harc nagy győzelmét jelentette, biztosítva társadalmunk demokratikus és haladó fejlődését.“

Az 1945. március 6-án a nép akaratából létrejött Groza-kormány, amelyben jöllehet még a burzsoázia egy részének képviselői is részt vettek (Tătărescu csoportja), lényegében a munkások és parasztok demokratikus diktatúrájának kormánya volt. Történelmi hivatása abban állt, hogy: a) megszilárdítsa az addig kivívott eredményeket; b) biztosítsa a földreform maradéktalan végrehajtását; c) megvalósítsa az ország teljes demokratizálását; d) elkőkészítse a talajt a szocialista forradalom számára.

A szabad, demokratikus és független Románia első széles demokratikus tömörülésű kormányának megalakulásával nem zárult le a polgári demokratikus forradalom kiteljesedésének szakasza. 1945. március 6-án azonban igen fontos történelmi lépés volt, amely biztosította és meggyorsította a népi forradalom továbbfejlődését. A Dr. Petru Groza, a kimagasló hazafi, a jeles politikus és államférfi vezette kormány már az első napokban egész sor olyan intézkedést fogantatosított, amelyek biztosították a tömegek addig kivívott eredményeit, és meggyorsították a polgári demokratikus forradalmat. Az RKP vezette munkásosztály képviselőinek vezetőszepe az új kormányban, valamint a széles néptömegek aktív támogatása előkészítette a feltételeket ahhoz, hogy a munkásosztály egészen kezébe vegye a politikai hatalmat és végrehajtsa a szocialista forradalmat is hazánkban.

BUNTA PÉTER

A magyar nyelv eredete és kialakulása

E sorok írójának mindjárt a tájékoztató címével kapcsolatban meg kell jegyeznie, hogy a címet egy e kérdésben tájékoztató előadás címeként a kolozsvári szabadegyetem vezetősége adta meg. Maga az előadó aligha választotta volna előadásá tárgyául a neki feltett kérdést, hiszen alig lehetett az előadás hallgató közönsége és nehezen lehet e sorok olvasója között is olyan, aki ne ismerné a címben jelzett tárgy lényegét. Mivel azonban a magyar nyelv hovatarthatóságára vonatkozóan az utóbbi évtizedekben és napjainkban is az ábrándos nyelveredetkezések elég sok hívót csábítanak és térítenek el a nyelvi valóságtól a színes elméletek fellegbirodalmába, mégsem látszik feleslegesnek közzétenni legalább egy olyan vázlatos tájékoztatót, mint amilyent e sorok nyújthatnak.

Még mindig csak előjáróban egy előzetes észrevételt kell tennem. Mielőtt rátérnék a címben jelzett kérdés tárgyalására, bizonyos különbségtétel szükségességére kell felhívnom a figyelmet. Magam a magyar nyelv eredetéről és nem a magyar nép származásáról szándékszom beszélni. A két kérdés közül különben is csak egyik, nyelvünk eredetének kérdése tartozik annak a tudományoknak a körébe, amelynek magam egy életen át munkása voltam. A népi származás kérdése egészében nem is nyelvtudományi, hanem ember-tani, biológiai, régészeti meg más rokontudományok körébe tartozó és csak ezeknek módszereivel megoldható probléma. A nyelvi eredet és a faji hovatarthatóság kérdéseire sok esetben egyáltalában nem azonos értelmű a válasz. Csak egy néhány, igazán végtelen példára hívom fel a figyelmet.

A mai Anglia területén az időszámításunk kezdete körüli időkben nem a mai angol nyelvnek egy korábbi formáját beszélő néptörzsek, hanem kelta és a gál nyelvcsoporthoz tartozó nyelveket beszélő törzsek éltek. Mikor aztán a római birodalom Britanniát is provinciává tette, a hódítást követő időkben a kelta nyelveket beszélő őslakosság olyan mértékig a római műveltség, a keresztény egyház és — nem utolsósorban — a latin nyelv hatása alá került, hogy ha i. sz. 409-ben a rómaiak nem kényszerültek volna feladni Britanniá provinciát, hihetőleg a nyelvi helyzet hasonlóan alakult volna, mint annak idején a mai Franciaország területén, az egykori római provinciában, Galliában. Itt ti. a gall őslakosság olyan mértékű latin művelődési és nyelvi hatás alá került, hogy valósággal nyelvcsere történt. A mai francia nép tehát eredetére nézve gall, nyelve azonban újlatin nyelv.

Közvetlenül a római légiók kivonása után a brit szigetek északi részéről betörő pogány piktek és skótok azonban könyörtelenül elsöpörték a római művelődés minden nyomát. A déli területek fölötti uralmukat mégsem szilárdíthatták meg, mert még a római légiók kivonásának századában a mai Hollandia, Németország és Dánia területéről a brit szigetekre beözönlő, ugyancsak pogány angolszász törzsek kíméletlenül harcokban visszaszorították őket a szigetország északi részének hegyes, erdős területére, nagyjából a mai Skóciába. Előbb a délibb, majd az északibb területeken is századok folyamán aztán nyelvváltás következett be: az angolszász törzsek rákényszerítették nyelvüket a kelta őslakosságra úgy, hogy a mai angolban alig néhány kelta eredetű szó van. Az északra szorult skótok sokáig megtartották gál nyelvi önállóságukat, de — minden mesterséges megőrzési kísérlet ellenére — a mai skótság legnagyobb része a már századok óta nyelvcsere által átvesztett angol nyelvét beszéli. A skótság esetében is tehát a népi származás és a nyelvi eredet kérdésében nem azonos értelmű a válasz.

Nincs szándékomban sokat időzni ennél az egyébként nem érdektelen kérdésnél, de még két hozzánk közelebb eső példára hivatkoznom kell. Az egyik az országunktól délre, a Balkán-félsziget keleti felén lakó bolgár nép és nyelv esete. A bolgárság — a török népek és nyelvek csoportjából kiszakadva — hozzávetőlegesen a magyar honfoglalás táján sodródott a mai Szovjetunió európai felének déli területéről a Balkán-félszigetre. Itt a környező szláv népek közé ékelődve, a hódító törökfajú nép nyelvileg teljesen elszlávosodott. A nyelvcsere átessett bolgárság faji származására nézve török, a mai bolgár nyelv azonban kétségtelenül a szláv nyelvek sorába tartozik.

Másik — és megnyugtatóul sietek megjegyezni — utolsó példám már annak a nyelvcsaládnak a köréből való, amelybe a magyar is tartozik. A finnugorság legészakabbra lakó népcsoportjáról, a lapp népről és nyelvéről kell még annyit megjegyezni, hogy a lapp nép embertani szempontból teljesen elüt nemcsak a szomszédságában, illetőleg vele együtt lakó finn néptől, hanem a többi finnugor néptől is, nyelvét azonban kétségtelen nyelvi ismérvek a finnugor nyelvcsalád nyelvei közé tartozónak vallják. Az embertani jelleg és a nyelvi jellemzők közötti ellentmondás itt is csak úgy magyarázható meg, ha feltesszük, hogy az eredetileg nem finnugor származású lapp ősnép is nyelvcsere esetén át.

Az elmondott óvatosságra intő példák láttán ajánlatos tehát a népi származás és a nyelvi rokonság kérdését egymástól elválasztva tárgyalni. Magam éppen ezért a következőkben csak nyelvünk eredetének kérdésével szándékozom foglalkozni. Sietek megjegyezni: az elmondottakból nyilvánvaló, hogy általánosságban jóval határozottabb választ lehet adni a nyelveredet, mint a népi származás kérdésében.

Ez az általános megállapítás különlegesen talál a magyarságra is. Mert annak ellenére, hogy a magyar nyelvet évszázadok során avatottak és avatatlanként a világnak több mint félszáz nyelvvel igyekeztek és igyekeznek atyafiságba keverni, a mai nyelvtudomány ismereteink fókán egyedül elfogadható, meggyőző nyelvi rokonításnak csak az uráli, illetőleg a finnugor nyelvcsalád tagjaival való rokonítás bizonyul. Hogy miért, arra most éppen e sorok szeretének — a rendelkezésre álló terjedelem korlátai között — legalább nagy vonásokban feleletet adni.

I.

1. A nyelveknek egymással való rokonsága néha az első pillanatra szembeszökő, legtöbbször azonban egyáltalában nem nyilvánvaló. Hogy a román nyelvi „száz“ jelentésű *sută*, az indus *szatem*, a litván *szintas* és az orosz *szto* szó egymással rokon, az különösebb bizonyítás nélkül legalábbis sejthető. Minthogy a nyelveknek egy csoportjában az egymással ilyenféle egyezést mutató szavak számai esetében többé-kevésbé jellemző feltűnő hasonlóságot találunk, mindez különösebb nyelvtudományi készütség hiányában is arra a gondolatra vezethet bennünket, hogy az egymáshoz így hasonlító nyelvek közös eredetűek lehetnek. Ha azonban valaki ezen túlmenően azt állítja, hogy a görög *ekaton*, a latin *centum*, a német *hundert*, az angol *hundred* is eredetét tekintve a román *sută* szó családjába tartozik, nyelvészeti bizonyítás nélkül ezt az állítást aligha fogadja el az olvasók közül valaki is.

Most már a mi kérdésünkhöz közelebb érve, ebből az egy példából levonható a nyelvek rokonításával kapcsolatban az első nemleges megállapítás: a nyelvek rokonságát nagyon sok esetben nem a szavak teljes vagy részleges hangalakbeli egyezése vagy más egymással megegyezőnek látszó nyelvi egybeesés bizonyítja. E nemleges megállapítás érvénye különösen az egymástól több évezred óta elsodródott nyelvekre nézve áll.

Melyek hát a nyelvrokonság kétségtelennek tartható bizonyítékai?

Aki a nyelvek rokonításának kérdésében szilárd eredményekre akar jutni, a problémát csak a következő gondolatsor figyelembevételével közelítheti meg: a

nyelvek közötti közvetlen rokonság csak úgy képzelhető el, hogy e nyelveket beszélő népek ősei valamikor és valahol viszonylagos nyelvi egységben éltek, azaz lényeges vonásaikban azonos nyelvet beszéltek. Ezt az ősi nyelvközösségi nyelvet beszélő népet *ősnépnek* és az egykori közös nyelvet egy-egy nyelvcsaládra vonatkoztatva *alapnyelvnek* nevezi a nyelvtudomány. A kezdetben viszonylagos népi és nyelvi egységben élő népcsoportok azonban az idők folyamán különböző társadalmi, népszaporulati, gazdasági, politikai meg más tényezők hatására egymástól eltávolodtak, közöttük a népi és nyelvi érintkezés egyre lazábbá vált, majd teljesen meg is szakadt. Ezzel megkezdődött minden elszakadt csoport nyelvének külön, önálló élete és — ami most már a mi szempontunkból fontos — más-más irányú nyelvi fejlődése is. A nyelvfejlődés irányának különbözősége évezredek során egymástól annyira elütővé alakította aztán az egyeredetű nyelveket, hogy a rokonság megállapítása csak az egyes nyelvekben szabályszerűen jelentkező eltérések figyelembevételével, és nem az első pillanatra szembeszökő egyezések után való meddő keresgéléssel állapítható meg.

A nyelvek ugyanis állandóan változnak, de a nyelvi változásoknak nyelvészeti eszközökkel jól megállapítható iránya van. A nyelv változása a nyelv minden vetületében kimutatható. Változik a szók hangalakja, változnak a szók mondattá formálásának alaki eszközei (ragok, jelek, képzők stb.), változik a szavak jelentése és változik maga a szókincs is. (A szókincsbeli változás a legszembeszökőbb!) A nyelvrokonság kétségtelen bizonyítékát éppen a változások szabályszerűsége, illetőleg a szókincs esetében a legelemibb művelődési szavak azonos eredete bizonyítja.

2. Nagymértékben eltávolították a magyar nyelvet a többi finnugor nyelvektől a magyarban és a rokon nyelvekben más-más irányban végbement *hangalaki* változások, de éppen a változásokban kimutatható szabályszerűség a bizonyítéka a magyar és a többi rokon nyelv egyeredetűségének.

Másként viselkedtek a hangok a nyelv története folyamán a szó végén, másként a szó belsőjében és megint másként szókezdő helyzetben.

Például míg a finnugor alapnyelvben egykor megvolt szóvégi magánhangzók a magyarban mind elsorvadtak, eltűntek, a finnben és a cseremiszből megőrződtek. Más finnugor nyelvekben a magyarhoz hasonlóan a sorvadás eseteivel találkozunk. Így a magyar *ház* szónak a finnben *kota*, a cseremiszből *kudzo* felel meg. A magyar *kéz* szó finn megfelelője *käte*, a magyar *víz* szó pedig a finnben *vete* alakban őrződött meg. Látnivaló tehát, hogy a magyarban a szóvégi rövid magánhangzók eltűnése miatt ezekben az esetekben szabályszerűen mindig egytagú szó áll a finn és a cseremiszi nyelvbéli kétszótagos szavakkal szemben.

A szóbeljei hangoknak ennél jóval bonyolultabb kérdését egyelőre mellőzve, még csak egy-két érdekesebb szókezdő hangbeli hangváltozást említek meg a rokonság bizonyítására. A finnugor alapnyelvhez viszonyítva, a magyar szókezdő *k* hang az évezredek során kétféleképpen viselkedett: olyan szavakban, amelyekben magas magánhangzók (*e*-, *i*-féle hangok) voltak, a *k* megőrződött. Ezért aztán például a magyar *kéz* és *kő* szó szókezdő hangjában ma is megegyezik a többi finnugor nyelv szókezdő hangjával. Így osztják *ket*, vogul *kät*, cseremiszi *kit*, finn *käte*, lapp *kít*, vogul *kü*, votják *kö*, cseremiszi *kü*, finn *kive*. Ettől eltérően viselkedett a magyar szókezdő *k* hang a mélyhangú, vagyis *o*-, *á*-, *u*-féle hangot tartalmazó szavakban. Ilyen esetekben ugyanis a szókezdő *k* hang *h*-vá fejlődött. Ezért aztán a magyar *három* szónak a zürjénben *kujim*, a mordvinban *kolma*, a finnben pedig *kolme* az édestestvére. Ugyanígy ismérvtelteként kell a rokonság bizonyítékai között említenünk a magyar *hal* szónak cseremiszi *kol*, mordvin *kal*, lapp *kuolle* és

finn *kala* megfelelőjét. Ezekben az esetekben a rokonságnak éppen a szabályos hangalakbeli eltérés, illetőleg a szabályos hangmegfelelés a bizonyítéka.

Vannak a hangalakbeli megfeleléseknek sokkal bonyolultabb esetei is. Például a finnugor alapnyelvi szókezdő *p* hang — a magyaron kívül — a mai finnugor nyelvek mindegyikében megőrződött, a magyarban azonban az esetek többségében *f*-fé vált. Van azonban néhány szavunk, amelyben a finnugor alapnyelvi szókezdő *p*-nek *p* és *b* felel meg. Ezt a megfelelésbeli hármasságot csak úgy magyarázhatjuk meg, ha a következő feltevéssel élünk: a magyarban már a finnugor nyelvektől való elválás után voltak nyelvjárások. Így aztán az egyik nyelvjárásban megőrződött a *p*, a másikban *f*-fé, a harmadik nyelvjárási csoportban azonban *b*-vé fejlődött a *p* hang. Később aztán a nyelvjárások egymásra való hatásával az egész magyarság körében elterjedtek és egymás mellett máig megőrződtek a más-más irányú hangváltozást, illetőleg megfelelést mutató olyan szavak, mint amilyen a *fél, fül, fű, far*; a *por, para* és a *bal, bonyolódik* szó. Itt éppen egyik irányban a finnugor alapnyelvi hang megőrzése, másik irányban pedig a szókezdő hang két irányba való szabályos továbbfejlődése a nyelvrokonság kétségtelen bizonyítéka.

A szabályos hangmegfelelések gazdag világából még csak olyan eseteket említek, amelyekben egy-egy finnugor alapnyelvi kettősmássalhangzó-csoportnak a magyarban egyetlen hang felel meg. Például a magyarban a finnugor alapnyelvi *mt ~ md* hangcsoport *d*-vé egyszerűsödött. Ilyenformán aztán a magyar *tud* igének a finnben *tunte*, sőt még az urali nyelvek közé tartozó szamojédban is *tumdau* felel meg. Ugyanazért a magyar *ad* ige a finnben *anta*, a mordvinban *ando*, az osztjákban *ontas* alakú. A kettős mássalhangzó-csoport egyes hangúvá válása persze sok esetben nemcsak a magyarra, hanem más finnugor nyelvekre is jellemző. Az ilyen tekintetben megnyilvánuló szabályszerűséget bátran a nyelvrokonság bizonyosság-tárához tartozó jelenségek sorában lehet számon tartanunk.

3. A szavak nemcsak hangalakból állanak. Minden szó jelent is valamit: jelentése is van. Ez a *jelentés* sokszor évezredekken át szívósan megőrződik. Például a finnugor eredetű magyar tőszámnevek (*egy, kettő, három, négy, öt* és így tovább) ugyanolyan jelentésűek, mint a többi finnugor nyelvekben nekik megfelelő szavak. Itt egészen érthető a jelentés megőrződése, hiszen a számok jelölte számfogalmakban magától értetődően nem mehetett és nem is ment végbe változás. Ha azonban azt találjuk, hogy a finnugor eredetű *vaj* szónak csak a finnben van meg a magyarból ismert „tejtermék-zsiradék” jelentése, a többi finnugor nyelvben 1. (általában) zsiradék, zsír, 2. olaj, 3. halzsír a jelentése, e jelenséget csak a következőképpen magyarázhatjuk meg: a finnugor ősnép halászó-vadászó életformáját tekintetbe véve a szó eredeti jelentésének a „halzsír” és „állati zsiradék” jelentést kell tartanunk, a *vaj* szó „olaj” és „tejtermék-zsiradék” jelentése csak azután keletkezhetett, miután a földművelő-állattartó művelődési fokon a finnugor népek egyike-másika, így a magyar és a finn is megismerkedett az olajútás, illetve a vajköpülés lehetőségével is. Ez esetben tehát éppen a művelődési viszonyok változásával jól megmagyarázható szabályos jelentésfejlődés — az alaki megfelelésen túl — az egybetartozó szók egy töről szakadt voltak a bizonyítéka.

Néha a jelentésváltozás együtt jár egyik szófaji kategóriából a másikba való átcsapással. Például a mai magyar *ravasz* szó a finnugor nyelvek tanúsága szerint eredetileg „róka” jelentéssel a főnevek csoportjába tartozott; ezt bizonyítják egyébként még a XVI. század elejéig a magyar nyelvemlékekben előforduló adatok is. Egy XVI. századi nyelvemlékben olvasom ezt: „Nem néma ebek azok, hanem farkasok és falukerülő ravaszok” (*Nyelvtörténeti Szótár*). A *ravasz* szót azonban nagyon gyakran használták jelzőként, például így: *ravasz ember, ravasz asszony*; ugyan-

úgy, mint ahogyan ma is beszélünk róka természetéről, róka lelkületről, és ezen persze azt értjük: rókához hasonló természet, róka természetű lelkület. Rendre aztán az ilyen szó szerkezetekben a jelzót melléknévi értelműnek vették. Így aztán a *ravasz* szó állatnévből, tehát főnévből tulajdonságjelölő szavá, azaz melléknévvé vált, és új jelentést kapott; a szó régi jelentése teljesen el is avult. Az elavulás azért is megtörténhetett, mivel volt a magyarban egy másik, egyébként szintén finnugor eredetű szó, a *róka* e ragadozó állat jelölésére. A jelentésváltozás és a szófaji átcsapás megértetésével ez a példa is a magyar nyelvnek a finnugor nyelvekkel való egyeredetűségére vonatkozó bizonyítékok számát gyarapítja.

4. A hangalak és a jelentés szabályos változásánál, illetőleg megfelelésénél még súlyosabban esnek a latba a magyar nyelvnek a többi finnugor nyelvvel nagyon sok vonásában megegyező *nyelvszerkezeti* sajátosságai. Itt aztán már igazán csak kiragadott példákat lehet felsorolni.

A magyar igei személyragok rendszere például alapjában véve sok elemében azonos eredetű és szerkezetű a többi finnugor nyelv igei személyragjainak rendszerével. Mikor még a szavak egymásba szerkesztéséhez szükséges nyelvtani eszközök a finnugor alapnyelvben nem fejlődtek ki, a szavak egymás mellé tételével fejezte ki a finnugor nyelven beszélő ember gondolatait, érzelmeit. A szóbeli közlést rámutatás, kézmozdulatok, a beszédnyomaték változtatása kísérte, ez segítette a beszélőt abban, hogy biztosítsa a pontos megértést. A gondolkodás fejlődésével azonban a mentől pontosabb, mennél félreérthetlenebb nyelvi kifejezés igénye mind határozottabban jelentkezhetett. A cselekvés pontosabb megjelölése elsősorban a cselekvő személyre mutató nyelvi eszközök kialakításához vezetett. Ezt kezdetben úgy érték el, hogy az igei állítmány elé vagy után odatették a megfelelő személyes névmást. A finnugor igeragozás alapszerkezete tehát olyanféle lehetett, mintha a mai magyar *ad* szót így ragoznók:

$$\begin{aligned} \text{én} + \text{ad} & \text{ vagy } \text{ad} + \text{én} \\ \text{te} + \text{ad} & \text{ vagy } \text{ad} + \text{te} \\ \text{ő} + \text{ad} & \text{ vagy } \text{ad} + \text{ő} \end{aligned}$$

Minthogy pedig például a finnugor 1. személyű személyes névmás a *m* volt*, a *kér* igeinek viszont — mint láttuk — egy szóvégi rövid hanggal teljesebb *kére*-féle alakja volt, a mai *kérem* igealaknak a finnugor nyelvegység korában egy *m* + *kére* vagy *kére* + *m*-féle igei forma felelhetett meg. Gyakoribb lehetett a személyes névmásnak az igei állítmány után való tétele, mint az állítmány elé vetése, mert hiszen a mai *kérem* igealak csakis egy *kére* + *mi* típusú igealakból fejlődhetett ki úgy, hogy az igeék százaiban ezerszer meg ezerszer ilyen alakban használt primitív igeragozási forma gyakorisága miatt a névmás elvesztette önállóságát, rendre hozzátapadt az előtte álló szóhoz, és így az *-m* elem az 1. személyű cselekvő személyt kifejező alaki elemmé vált. Előbb már mondtam, hogy a szóvégi rövid magánhangzók a magyarban elsorvadtak, eltűntek. A szó testének ilyen értelmű csökkenése itt is bekövetkezett: a *kéremi*-féle igealakból *kérem* fejlődött. Hasonló, nemegyszer azonban csak jóval bonyolultabb hang- és szerkezeti változások fellépésével alakultak ki az igeragozás többi egyes és többes számú alakjai is. Gondolom, a kialakulás menetének megértetéséhez ez az egyetlen egyszerűbb példa is elég. Mivel teljesen azonos irányú fejlődéssel keletkeztek a többi finnugor nyelvben is

* A mássalhangzók után álló kövér pont a finnugor alapnyelvi magánhangzók közös jele. Minthogy ugyanis az alapnyelv magánhangzórendszere mindmáig tisztázatlan, nem dönthető el, hogy e magánhangzó a finnugor személyes névmásban milyen lehetett.

a személyragok, nem lehet feltűnő, hogy a vogul *munsem* „mentem“, a votják *kulom* „meghalok“, a lapp *jillim* „éltem“ jelentésű igealak is a magyarral teljesen meg- egyező szerkezetű, utolsó, személyt jelölő *-m* elemében pedig teljesen azonos.

5. Lényegében azonos menetű volt a *birtokos személyragozás*, illetőleg a birtokos személyragok kialakulása is. A művelődésnek olyan viszonylag kezdetleges fokán is, amilyen a finnugor kor embere élhetett, a beszélő hamarosan szükségét érezhette az őt körülvevő világban a tulajdon megjelölésének is. Ez esetben is úgy járt el, hogy a szóban forgó fogalmat jelentő szó elé vagy után kitette a személyes névmást. Mivel — mint az előbbieken láttuk — például 1. személyű személyes névmásként egy finnugor *m*● névmást kellett alkalmaznia, a házra vonatkozó személyi tulajdonjogát a beszélő ilyen szerkezetű nyelvi formákkal fejezte ki:

m● + ház vagy ház + *m*●
m● + kéz vagy keze + *m*●

A végső eredményből nyilvánvaló, hogy jóval gyakoribb lehetett ez esetben is a fordított, a névmást a szó mögé vető szórendes szerkezet, mint ennek az ellenkezője: a névmást a szó elé helyező eljárás. Éppen ezért például az első személyben a házra vonatkozó tulajdonjogát az esetek többségében a beszélő ilyenféle szerkezettel fejezte ki:

háza + *m*● keze + *m*●

Ebből aztán a névmás végén álló rövid magánhangzó elsorvadásával és más hangváltozással is alakult a mai *házam*, *kezem* forma. Hasonló módon és hasonló fejlődés eredményeképpen keletkeztek a rokon nyelvekben is a birtokos személyragok. Ezért van az, hogy például a magyarhoz legközelebb álló rokon nyelvben, a vogulban a magyar *házaim* alaknak egy *kállänem* forma felel meg, és a mordvin a magyar *toll* szó birtokos ragos *tollam* formáját *tolgam* alakokkal fejezi ki. Ez pedig ízről ízre a magyar nyelvbéli forma édestestvére.

Az igeragozás és a birtokos személyragozás azonos menetű kialakulása természetesen a többes számú cselekvő személyek, illetőleg a birtokosok többes volta esetében is azonos szerkezetű nyelvi formák kialakulásához vezetett. Az igeragozásban a fejlődés ilyen menetű volt: A *kére* ige egyes szám 1. személyű alakjához a többes szám jelét tették hozzá. Tehát

kére + *m*● + *k* *vogyu* + *m*● + *k*

Ezekből az alakokból fejlődött aztán ki bizonyos hangváltozások felléptével a mai *kérünk* és a *vagyunk* igealak. A mintegy 800 évvel ezelőtt leírt *Halotti Beszéd*ben azonban még az eredetibb formában olvassuk a mai *vagyunk* igealakot: „Látjátuk feleim mik vögyumuk“. Ebből láthatjuk azt is, hogy ez igealakoknak a mai formájú igealakká válása csak a *Halotti Beszéd* utáni időben, tehát korunkhoz viszonylag közeli korban mehetett végbe.

Ezzel párhuzamosan ugyanilyen módon folyt le a birtokos személyragozásbeli többes számú formák kifejlődése. A *ház* és a *kéz* szó többes alakja tehát eredetileg ilyen szerkezetű volt.

házu + *m*● + *k* *keze* + *m*● + *k*

Belőle bizonyos hangváltozások felléptével alakult a mai magyar *házunk* formájú többes számú birtokos személyragos alak. Az a hangtani változás azonban, amely a mai magyar alakot eredményezte, csak a magyar nyelv külön életében folyt

le. Ezért van az, hogy például a mordvinban a *házunk* formának ma is a *kudumuk*, a *tollunk* alaknak pedig a *tolgamok* forma felel meg.

Ha számításba vesszük a magyar ige- és névragozási rendszerben az itt előadottakon túl is a finnugor nyelvek vonatkozásában unos-untalan megmutatózó párhuzamosságot, mindezt a magyar és a rokon nyelvek azonos eredetének bizonyosságául kell tekintenünk. Ezen túlmenő szerkezeti bizonyosságok bemutatására a rendelkezésre álló tér korlátozott volta miatt ugyan nem kerülhet sor, jeleznem kell azonban, hogy a legtöbb magyar szóviszonyító elem vagy finnugor eredetű vagy legalábbis a magyar nyelv külön életében ilyen eredetű elemekből alakult ki.

6. A nyelvtani szerkezetek azonos vagy hasonló menetű kialakulása mellett a szóképzésben is szembeszökő a finnugor nyelvek között a párhuzamosság. A szóképzés az összes finnugor nyelvekben, sőt még a távolabbi rokon szamojéd nyelvekben is bizonyos, önmagukban értelmetlen nyelvi elemeknek, a képzőknek a szóhoz való hozzátételével történik. A magyar képzőknek tekintélyes hányada finnugor, sőt nem egy uráli eredetű. Sokszor még olyan párhuzamosság is mutatkozik a szóképzésben, hogy ugyanannak a képzőnek ugyanolyan több irányú szerepe van mindegyik finnugor nyelvben. Például a magyar *-d* képző lehet kicsinyítő-, sorszámnev- és igenév-képző. Az *apród*, *aprádonként* ~ *apródonként* szóban kicsinyítő szerepet tölt be, a *második*, *harmadik*, *negyedik* szóban vagy a *másodnap*, *harmadnap*, *negyednap* szó szerkezetben sorszámnévképző, az *akad*, *apad*, *árad*, *eped*, *fárad* meg hasonló igékben gyakorító szerepet tölt be. Teljesen azonos hármas szerepe van e képzőknek megfelelőjének például a finnben, vogulban és zürjénben.

A hangmegfelelések és szerkezeti egyezések itt említett néhány és itt még csak meg sem említhető sok-sok más esete nem lehet véletlen egyezés. Éppen ezért már e közös hangmegfelelési és szerkezeti sajátosságok alapján is a magyar nyelvet a finnugor nyelvek rokonsági körében kell elhelyeznünk.

7. Hasonló bizonyosságot szolgáltat a magyar szókincs eredet szerinti vizsgálata is. A mai magyar alapvető szókincsnek kb. egyötödét a finnugor eredetű szavak teszik. Nyelvünknek az alapvető szókincshez tartozó mintegy 5000 tőszavából kb. 1000—1100 szó finnugor eredetű. Ez nem csekély szám. A nagyon gazdag angol nyelv szókészletében alig 500 szóról mutatható ki az angolszász eredet.

Ha megvizsgáljuk a magyar nyelv finnugor eredetű szókincsét, azt találjuk, hogy a szókincsnek éppen a legelemibb fogalomkörökbe tartozó művelődési szavai azok, amelyek egybevethetők a többi finnugor nyelvek szavaival. Például a következő legfontosabb fogalomkörökbe tartozó jelentősebb szóanyag sorakoztatható fel az eddigi bizonyítékok után:

Testrésznevek: *agy*, *fej*, *homlok*, *szem*, *fül*, *száj*, *aj(ak)*, *torok*, *nyak*, *nyelv*, *íny*, *fog*, *áll*, *váll*, *hón(alj)*, *mell*, *kéz*, *láb(szár)*, *könyök*, *velő*, *ujj*. (*ujj*)*íz*, *ín*, *ér*, *arasz*, *bőr*, *tetem* (eredeti jelentése: csont), *szív*, *epe*, *háj*, *máj*, *lép*, *here*, *hólyag*, *far*, *szőr*, *var*, *vér*, *könnny*.

Rokonságnevek: *anya*, *atya*, *apa*, *fiú*, *leány*, *ia-fia*, *férfi*, *férj*, *nő*, *meny*, *vő*, *ipa* (após), *napa* (anyós), *ángy* (sógornő), *árva*, *öcs*.

Állatnevek: *daru*, *fecske*, *fogoly*, *holló*, *lúd*, *varjú*, *hattyú*, *fajd*; *hal*, *keszeg*, *ön*, *tet* (hal), *kígyó*, *nyúl*, *nyuszt*, *hölgy* (eredeti jelentése: kis, kecses ragadozóállat, menyétféle), *róka*, *ravasz*, *egér*, *hód*, *sün*, *eb*, *ló*; *légy*, *hangya*, *lepe* (pillangó), *méh*, *nyű*, *szú*.

Növénynevek: *fa*, *fagyal*, *hárs*, *fűz*, *fenyő*, *nyír*, *szil(fa)*, *nyár(fa)*; *gyökér*, *tő*, *kéreg*, *rügy*, *vessző*, *levél*; *fürt*, *meggy*, *héj*, *hámlik*; *fű*, *eper*.

A lakóhelyre vonatkozó szóanyagból: *ház*, *fal*, *ajtó*, (ajtó- vagy kapu-) *fél*, *küszöb*, *ágy*; *falu*, *zug*, *szeg*.

A természet tárgyaira és jelenségeire vonatkozó szókincséből: *ég, csillag, menny, világ, villog, villám* (e három szónak csak a töve közös), *éj, hajnal; tél, tavasz, ősz; jég, víz, hó, fagy; tó, láp, hab, ár; hegy, domb, orom; út, vég, tűz, szén, hamu, izzik.*

Még folytathatnók más fogalomkörök sok-sok finnugor eredetű szóanyagának felsorakoztatásával a magyar szókészlet alapszókincsének finnugor eredetével kapcsolatos bizonyosságokat, ha nem intene megállásra az, hogy már e felsorolásból is látható: a finnugor eredetű szókincsben éppen az emberre és az embert körülvevő világ legelemibb jelenségeire vonatkozó szókincs finnugor eredetűek, és ilyenformán a magyar nyelvnek a finnugor nyelvek közé tartozása erről az oldaláról nézve is a letagadhatatlan tények közé sorolódik. Ennyi bizonyíték láttán el kell utasítanunk minden olyan más eredeztetést, amely talán hízelgőbbnek látszik, de a nyelvi valóság figyelmen kívül hagyásával — a költővel szólva — „kancsalul, festett egekbe néz“.

II.

1. Akik megfogalmazták számomra a címet, beleiktatták a *kialakulás* szót is. Szándékosan kerültem, hogy feltegyem ezt a kérdést: mit értsek *kialakuláson*? Kényelmesebb számomra úgy értelmezni a feladatot, ahogy a helyzet és — nem utolsósorban — a rendelkezésre álló tér ezt értelmezni megengedi.

A nyelv kialakulásának kérdését lehet legalábbis két végletben, más-más terjedelmű tárgyalásmódot sugallóan értelmezni. Követhetem valamely nyelv, ebben az esetben a magyar önálló nyelvvé válásának útját a finnugor nyelvegységből való kiválásától kezdve fejlődésének addig a pontjáig, ameddig a nyelvi jellegzetességek sajátos fejlődése révén az önállónak tekinthető nyelv rangjáig eljutott. Ebben az esetben például a magyar nyelv történetét a finnugor együttélés korától, illetőleg a finnugorságtól való elválása utántól legfeljebb időszámításunk 5—6. századáig kellene követnem, hiszen eddig az ideig nyelvünk belső fejlődés eredményeként nyelvi jellegzetességek tekintetében olyan mértékig elkülönült a többi finnugor nyelvtől, még a legközelebbi rokon vogultól és osztjáktól is, hogy a jelzett időpontban a nyelvi megértés akár a nyugatra húzódott finnugor csoportokkal, akár a keletre vándorló másik két ugor néppel, a vogullal és az osztjakkal már lehetetlen volt.

Érthető azonban másik végletben a magyar nyelv kialakulásának kérdése egészen tágkörűen, azaz úgy is, hogy miképpen, milyen gazdasági, társadalmi, művelődési, politikai és — persze nem utolsósorban — nyelvi erők hatására alakult a magyar nyelv olyanná, amilyenként ma az irodalmi művekben, illetőleg a közvetlen, mindennapi nyelvi érintkezésben jelentkeznek. Elképzelhetni: a rendelkezésre álló idő- és térbeli keretek között milyen megoldhatatlan feladat elé állítaná az ilyen tárgyalásmód az e kérdéssel foglalkozót. Gondolom, mindannyiunk megnyugvására szolgál, ha kijelentem: magam csak az első, szűkre szabott értelmezésben szándékozom a nekem feladott kérdésre a lehető legrövidebben válaszolni.

2. Ami a rövideget illeti, ahhoz hozzásegít már maga az az előadásom első részével kapcsolatban nyilvánvalóan megállapítható tény, hogy az előzőkben tulajdonképpen már nemcsak nyelvünk kialakulásának első részletét, a finnugor nyelvi egységre mutató nyelvi tényeket ismerttettem meg. A hangalakbéli megfelelés és a szerkezeti változás párhuzamosságában mutatkozó egyezések és szabályos eltérések példáiban tulajdonképpen már szólítottam a magyar nyelvben a finnugor nyelvektől való elválás után végbement átalakulásokról, hangalaki és szerkezeti fejlődéséről is.

Engedjessék meg nekem, hogy a továbbiakban a nyelvi fejlődés egyes esetei helyett inkább a nyelvi fejlődés általánosabb folyamataira, a magyar nyelv kialakulására együttesen vezető történeti és nyelvi mozzanatokra tereljem a továbbiakban a figyelmet. A jelenségeknek történeti folyamataikban való bemutatására egyébként már az is kötelez, hogy fő érdeklődési területemet figyelembe véve magam mégis csak nyelvtörténész, tehát arra kötelezett vagyok, hogy — a marxista történeti kutatás igényeihez is igazodva — a nyelv életét folyamataiban, változásaiban mutassam be.

A magyar nyelv kialakulásának kérdését csak akkor lehet teljességében megérteni, ha számba vesszük azt a kétségtelen nyelvtörténeti tényt, hogy a magyar nyelv fejlődése az uráli, illetőleg a finnugor nyelvi egységből indult ki. Ez az uráli, illetőleg finnugor alap kezdettől fogva megszabta nyelvünk alakulását a régiségben, sőt kötelezően megszabja a mi korunkban is.

Ami a kezdeteket illeti, bizonyos az olvasók közül többen is ezt a kérdést szeretnék nekem feltenni: hol élt az a bizonyos, többé-kevésbé egységes nyelvűnek tekinthető népcsoport, amely az uráli, illetőleg később a finnugor ősnyelvet beszélte? Egyszerűbbé alakítva a kérdést: hol volt az uráli, illetőleg a finnugor őshaza?

Ha erre a kérdésre a rá vonatkozó feltevéseket ismertetve, csak valamelyest is kielégítő feleletet volna szándékomban keresni, külön tanulmány megírásához kezdenék. Minthogy erre pillanatnyilag nem nyílik lehetőség, általánosságban az ősnyelvek kialakulási területével, az őshazával kapcsolatban csak utalnom kell arra, hogy például az uráli, illetőleg a finnugor nyelvcsaládnál jóval régebbi és korai nyelvműlékekben összehasonlíthatatlanul gazdagabb, tehát nyelvtudományi vizsgálódásra jóval alkalmasabb nyelvcsalád: az indoeurópai esetében máig sem tisztázódott az őshaza kérdése. Európának és Ázsiának a legnyugatibb és legkeletibb felét kivéve, alig van terület, amelyre az indoeurópai nyelvek rokonságának felfedezése óta eltelt csaknem két század óta ne helyezték volna az indoeurópai őshazát. Egy kissé szűkebb földrajzi határok között ugyanez mondható el annak az alapnyelvnek az őshazájával kapcsolatban is, amely alapnyelvből a magyar nyelv fejlődése elindult.

3. Nyelvünk kialakulási útját a kezdetektől nyomon követve, az őshazát illetően a következő óvatos megállapításokat tehetjük: tudjuk ugyan, hogy a magyar nyelv fejlődése kezdeti pontjánál az uráli alapnyelv áll, de hogy ezt az ősnyelvet beszélő népcsoportok a viszonylagos nyelvi egység időszakában hol helyezkedtek el, erre biztos feleletet nem adhatunk. Euráziában Szibéria és Kína nyugati vidékétől a Balti-tengerig terjedő területeken keresték és keresik ma is az uráli őshazát. Az azonban már az összehasonlító nyelvtudomány módszereivel határozottan tisztázott kérdés, hogy az i.e. IV. évezred határán az uráli ősnyelvet beszélő népcsoportok közül két nagyobb részleg földrajzilag olyan mértékig eltávolodott egymástól, hogy az ezután bekövetkező más-más irányú nyelvi fejlődés eredményeképpen két külön ősnyelv: a finnugorság és szamojédság ősnyelve keletkezett.

Bennünket a következőkben közelebről a finnugor őshaza kérdése érdekel.

Annyi a két ősnyelvből fejlődött finnugor és szamojéd nyelveket beszélő népcsoportok mai elhelyezkedése alapján nagy valószínűséggel megállapítható, hogy az egymástól való elszakadás után földrajzi elhelyezkedés szerint a szamojéd ősnép keletebbre, a finnugor ősnép nyugatabbra helyezkedhetett el, hiszen a mai szamojédság Szibéria északibb vidékein, a finnugorság többsége pedig az Uráli hegységtől nyugatra, a mai Szovjetunió európai felén élt. Ma az Urál hegységtől keletre tannyázó gyér vogul és osztják csoportok valószínűleg csak viszonylag későn, hatalmi nyomásra kerülhettek át mai nyugat-szibériai településhelyükre.

Jóval biztosabb feleletet tudunk adni az i. e. IV. évezredtől önállósultnak tekinthető finnugor nép és nyelv őshazájával kapcsolatban. A finnugorság őshazája minden valószínűséggel az Uráltól nyugatra eső területen, a mai Szovjetunió európai felén, a Felső-Volga két mellékfolyója, a Bjelája és a Káma vidékén lehetett. A finnugor nyelvegység kora kb. kétezer évig: az i. e. IV. évezredtől a II. évezredig tartott. Különböző, ismeretlen okok, alkalmasint főként a népszaporulat eredményeként bekövetkezett nagymérvű szétszóródás miatt a II. évezred táján a finnugorság is két nagy ágra szakadt: a keleti vagy ugor ágra és a nyugati vagy finn-permi ágra. Azok a népcsoportok, amelyeknek utódai később a magyar nyelvet kialakították, a keleti, ugor csoporthoz tartoztak. Ezt a nyelvhasználati módszereivel mutathatjuk ki. Az ezer évig, az i. e. I. évezredig tartó ugor nyelvegység kora után ugyanis a három ágra szakadt ugorság három nyelve: a vogul, az osztják és a magyar között jóval közelebbi nyelvi megfelelések állapíthatók meg, mint amilyenek a finn-permi ág nyelveivel való összehasonlításban mutatkoznak. Ugyancsak a nyelvhasználati bizonyítékok mutatják, hogy az ugorság legnyugatabbra elhelyezkedő nyelve, a magyar és a finn-permi ág legkeletebbre maradt két nyelve: a votják és a zürjén között a nyelvi kapcsolat valamivel tovább tarthatott a magyar nyelvnek a vogul és az osztják nyelvtől való eltávolodása, majd végleges elválása után is.

4. A magyar nyelvnek az ugor nyelvek köréből való végleges kiszakadásával nyelvünk kialakulásában megtörtént a döntő mozzanatot: az önálló életre kelés, a születés mozzanata. Ez i. e. az 1000. év táján következhetett be.

A magyar nyelv önálló életét az Urál hegység európai oldalának sztyepp-vidékre lejtő hegyes-dombos tájain kezdhette meg. Az 1000. évtől az i. sz. 500. év tájáig élte ezen a vidéken a magyar nyelv a maga külön életét. Ez volt nyelvünk kialakulásában a döntő időszakasz. Az itt eltöltött másfélezer év alatt folytak le a magyar nyelv hangrendszerében azok a nagymérvű változások, amelyek olyan mértékben átalakították a magyar szavak hangalakját, bővítették, újították a nyelv alak- és mondattani rendszerét, hogy ma nyelvünknek a többi finnugor nyelvvel való rokonságát csak a szabályos változások útján keletkezett törvényszerű megfelelések figyelembevételével lehet megállapítani. Ekkor teljesedett ki a magyar nyelv ige- és névragozási rendszere, de ekkor fejlődtek új nyelvi eszközök a szavak mondatba foglalásának pontosabb lehetőségeire is. Ez alatt a másfél évezred alatt gazdagodott, bővült a szókincs belső gyarapodását lehetővé tevő képzőrendszer is. A finnugor és ugor kor viszonylag szegényes képzőrendszerének felhasználásával kialakulhatott jóval népesebb képzőanyag a szókincs állandó növekedését, alakulását és így a nyelvi érintkezésben a pontosabb közlést tette és teszi ma is lehetővé.

5. Már az uráli őshazában megindult a magyar nyelv szókincsének — a belső szóteremtés adta eredményeken túl — idegen, jövevénylemekkel való gazdagodása. A magyarság az uráli őshaza korától kezdve más, főként altáji és indo-iráni nyelveket beszélő népcsoportokkal érintkezhetett. A más nyelvek részéről jövő nagymérvű szókincsbeli hatás azonban az uráli őshaza elhagyása utáni időtől következett be.

Az 500. év tájától a magyarság végleges letelepedéséig eltelt mintegy félezer év alatt török fajú népekkel állt előbb ellenséggént szemben, majd pedig török törzsekkel szoros politikai kapcsolatban élve, osztozott szövetségesei sorsában is. E szövetségi viszonyoknak megvoltak a gazdasági, társadalmi, politikai és — ami bennünket itt különösebben érdekel — nyelvi következményei is. Gazdaságilag a változás, a fejlődés abban nyilvánult meg, hogy a halászó-gyűjtőgető-vadászó magyar csoportok életében gazdasági műveltségváltás következett be: a magyarság átvette a nomád nagyállattartó-mezőgazdálkodó törökségtől a számára addig ismeretlen, de

kétségtelenül magasabb szintű életformát. A társadalmi fejlődés is nagyarányú volt. A nagyállattartás magával hozta a nagycsaládnál és a nemzetségnél nagyobb társadalmi közösségek kialakulását az állatállomány eredményesebb védelme és gondozása, az idegen népcsoportokkal való sikeres küzdelem érdekében. A magyar törzsszervezet és végül a törzsszervezetre épülő legmagasabb társadalmi egység: az önálló törzsszövetség kialakulásának megindulása is e félezer év utójára esik.

A mi kérdésünk szempontjából ennél is fontosabb nyelvi hatások kora volt a vándorlásban eltöltött félezer év. Az indo-iráni népek földrajzi közelségében közvetett vagy közvetlen nyelvi hatás eredményeként a magyar szókincsbe néhány indo-iráni jövevényszó került bele. Olyanok, mint például a *tehén*, *nemez*, *búz*. Ezek valamely, közelebről meg nem határozható indo-iráni nyelvből kerültek bele szókincsünkbe. Az eredetüket pontosabban meghatározható indo-iráni jövevényszavak közé tartoznak az alán nyelvből átkerült olyan szavak, mint az *asszony*, *hid*, *gazdag*, *méreg*, *rég*, *üveg*, *verem* és *zöld* szó. Az alán—magyar érintkezés kölcsönös nyelvi hatására mutat, hogy az alán-utód oszéttség nyelvében is ének magyar jövevényszavak (például: *kert*, *részeg*, *tölgy*).

6. Az indo-iráni szókincsbeli hatás azonban nagyon csekély volt ahhoz a hatáshoz képest, amely a magyar nyelvet éppen a vele szövetséges török törzsek részéről érte. Ez a honfoglalás előtti török hatás néven ismert nyelvi folyamat számszerűségében is jelentősen gazdagította a magyar szókincsét. Csaknem a finnugor szókészlet felével egyenlő mennyiségű, kb. félezer török szó hatolt be a magyar szókincsbe.

A török szókincsbeli hatás bensőséges voltát legjobban úgy érzékelhetjük, ha számba vesszük az egyes fontosabb fogalomkörökbe bekerült jelentősebb török szavakat. Íme:

A legegyszerűbb szókincsrétegbe, a testrészelnevezések közé is bekerült néhány fontos jövevényszó. Ilyen a *gyomor*, *köldök*, *boka*, *térd*, *kar*, *szirt* (nyakszirt). Ide tartozik még a nemi élet köréből egy nyomdafesték alá nem keríthető szó.

A műveltségváltás során bekövetkezett fejlődést a mezőgazdálkodás és állattartás körébe a törökből átkerült ilyen jövevényszó-sorozat bizonyítja:

a) *Búza*, *borsó*, *sarló*, *dara*, *öröl*; *eke*, *szár*, *tarló*, *szérű*; *alma*, *körte*, *som*, *dió*, *szőlő*, *gyümölcs*, *bor*, *sör*, *söprő*; *csalán*, *komló*, *kender*, *tiló*, *csepű*, *orsó*.

b) *Bika*, *borjú*, *ökör*, *tinó*, *ürü*, *kos*, *gyapjú*, *kecske*, *olló* (gödölye), *teve*; *ártány*, *disznó*, *serte*, *tyúk*; *köpű*, *vályú*, *író*, *sajt*, *túró*; *béklyó*, *ól*, *karám*, *gyeplő*, *tengely*.

A természeti környezetre, jelenségekre, az állat- és növényvilágra vonatkozó szóanyagból idesorolhatjuk ezeket a szokat: *tenger*, *sár*, *árok*, *szél*; *gyertyán*, *kőris*, *bükk*, *kőkény*, *kőkörcsin*, *kikerics*, *gyopár*, *gyékény*, *káka*, *bojtorján*, *gyom*, *kőrő*, *kocsány*; *ürge*, *béka*, *böngöly*, *szúnyog*, *serke*.

A lakóhelyre vonatkozó szegényes finnugor eredetű szókészlet a *sátor*, *kapu*, *karó* és *kút* szóval gazdagodott.

A mesterségek, foglalkozások és munkaeszközök körébe tartozó szók közül ezek török eredetűek: *ács*, *szűcs*, *szatócs*; *balta*, *csákány*; *gyűszű*, *kölyű* (famozsár), *csepű*, *csavar*, *gyárt*, *gyűr*, *gyűr*, *teker*.

Az öltözködés és női szépítkezés köréből: *bársony*, *ködmön*, *köpönyeg*; *gyöngy*, *gyűrű*, *tükör*, *kép*.

A társadalmi és erkölcsi élet fogalomköréből: *béke*, *bosszú*, *bosszant*, *törvény*, *tanú*, *totmács*; *tor*, *gyász*, *érdem*, *ildomos* (ésszerű), *gyarló*, *gyalázat*; *bélyeg*, *bér*, *kölcsön*; *ál*, *bátor*, *gyáva*, *sereg*.

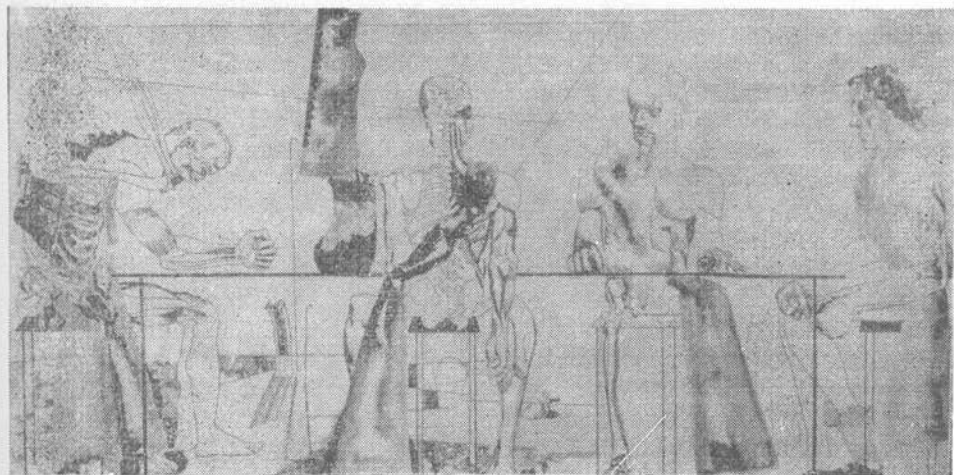
A vallás, a hiedelemvilág, a szellemi élet szókincséből: *bölcs* (eredeti jelen-

tése: varázsló), *boszorkány*, *sárkány*, *báj* (eredeti jelentése: varázslat), *bű* (ugyanaz); *ige*, *igéz*, *ész*; *ok*, *idő*, *kor*, *dél*.

Az olvasó számára talán nem mondok ismeretlen dolgot, de azért az előbb felsorakoztatott jövevényszó-csoportok után még megemlítem, hogy a *betű* és az *ír* szó is honfoglalás előtti török jövevényszavaink közé tartozik. Nem lehet tehát csodálkozni, hogy az ún. *székely rovásírás* betűjegyei meglepő egyezést mutatnak a török népek rovásírásával.

7. Az ugarságból az időszámításunk előtti I. évezred táján kiszakadt magyarság nyelvének önállósodására nézve befejező mozzanatot jelentett a honfoglalást közvetlenül megelőző török nyelvi hatás. A török népek hatására végbement figyelemre méltó gazdasági, társadalmi és művelődési fejlődésnek nagyszerű tükrözőtője a nyelv és elsősorban éppen az újabb műveltségzavakkal nagymértékben meggazdagodott szókincs. Noha az élő nyelv történetében nincs megállás, és éppen ezért a magyar nyelv alakulásában sem lehet akár a török hatás korát, akár a rákövetkező végleges letelepüléssel kezdődő időszakast a nyelvfejlődés lezárása korának tekinteni, mégiscsak nyelvünk első külön kora, az ősmagyar korszak nyelvi fejlődése következtében formálódott a magyar nyelv lényeges vonásaiban mind hangalak, mind pedig a nyelvszerkezet tekintetében önállóvá: finnugor alapsajátosságainak megtartásával és továbbfejlesztésével különálló nyelv-egyeniséggé.

Az emondottak tekintetbevételével a magyar nyelvnek a finnugor nyelvcsaládba tartozását illetően a nyelvtudomány álláspontja egyöntetűen határozott. És noha ez álláspont szilárdsága ellenére is nyelvünk történetében még nagyon sok a megoldásra váró kérdés, megítélésem szerint az alapokat illetően más irányban, mint a finnugor származás irányában kereskedni csak a műkedvelő nyelvészkedés szintjén lehet. Az ilyen kísérletezőnek azonban figyelmen kívül kell hagynia, sőt egyenesen meg kell tagadnia azokat a nyelvhasznító módszereket és ismérveket, amelyeket az összehasonlító nyelvtudomány szinte két százados munkája során a nyelvek rokonításának módszerei- és ismérveiként kialakított.

Tóth László: Vita

Vita kerekedett világszerte az egyre bővülő és formálódó tudományos elmélet, látásmód körül, melyet „strukturalizmus“ néven emlegetnek, noha maga sem jutott még el egy tételre foglatható „strukturálódás“ teljéig. A Korunk mindíg is szívesen nézett szembe új eszmei-tudományos jelenségekkel (1963-as kibernetikai, 1968-as vezetéstudományi, 1969-es szexológiai számunk is igazolja), a strukturalizmus azonban annál is inkább foglalkoztathatja, mert ezzel az irányzattal a vizsgálódások egy-egy ágán, így a lélektan, a neveléstudomány, az irodalomkritika, a történelemoktatás napi gyakorlatában, egyre sűrűbben találkozunk.

Szívesen közöljük ezért Michel Foucault s Adrian Marino „pro“, valamint Henri Wald és Roth Endre „contra“ érveit (bár a vélemények sokszor egymásba csapnak át és az elismerés bírálattal, a kritika értékek elfogadásával vegyül), s az elvi eszmecseréhez fűzzük egyrészt a nyelvész Máthé Jakab ismertetését, másrészt a verselemző Széles Klára és Bányai János vagy a pedagógus Bakó Béla szakmai alkalmazásait. Gyűltek be kézirataink a strukturalizmus lélektani, történelmi és más „vonalairól“ is, ezeket — s az esetleges hozzászólásokat — a jövőben közöljük.

HENRI WALD

Struktúra, strukturális, strukturalizmus

A pozitívizmustól eltérően, amely az egyedinek a szentté avatott általános elleni tiltakozása volt, és eltérően az egzisztencializmustól, amely a konkrétak a dogma rangjára emelt absztrakt elleni lázadását fejezte ki, a strukturalizmus az eszközöknek a cél fölötti, a társadalomnak az egyén fölötti bürokratikus és technokratikus uralma előtt való fegyverletései ideológiája. Az utóbbi évtizedek dogmatizmusai végül is olyan intellektuális légkört teremtettek, amely előtérbe tolta az „egészet“, és háttérben hagyta annak „alkotórészeit“.

A struktúrát összetevőinek rovására, a strukturális analízist pedig az általánosító indukció rovására bálványozza a strukturalizmus. A strukturalisták felfogása szerint a viszonyok hordozói feloldódnak a viszonyokban, a viszonylatba hozott dolgokat elnyeli a dolgok közötti viszonylat. Szerintük valamely struktúra alkotóelemei önmagukban híján vannak bármiféle értelemnek; csak egy bizonyos szervező elv szerint csoportosítva léteznek. Csakis a *viszonylatok* volnának változatlanok, tehát alkalmasak arra, hogy valamely tudomány tárgyául szolgáljanak; a *tulajdonságok* viszont múltékonnyak és csalókák volnának.

Régóta tudjuk, hogy a dolgok és a rájuk vonatkozó információink — megannyi *struktúra*. A rómaiak a *struere* igén ezt értették: részekből alkotni valamilyen egészet; midőn Arisztotelész felfedezte a középfogalom rendeltetését valamely szillogizmusban, csupán elemezte a deduktív okoskodás struktúráját. A tudomány azóta sem tesz egyebet, mint hogy elemzi az élettelen dolgok és az élő szervezetek, valamint a megismerés logikai formáinak struktúráját. Marxnak sem voltak kétségei a strukturális elemzések módszertani értéke felől, hiszen ezek vezették őt az emberi társadalom al- és felépítményének felfedezéséhez.

A megismerésnek tehát mindegyik *tárgya* több részből álló egész, és a tárgy bármiféle *megismerése* végül is ismeretrendszerben kristályosodik ki. A strukturális elemzés olyan mozzanat, amelyen a megismerésnek szükségszerűen át kell haladnia. A gondolkodás nem képes tükrözni a dolgok bizonyos nemének lényeges tulajdonságait, mielőtt föl nem tárta azt a módot, ahogyan az e nemhez tartozó dolgok mindegyikének összetevő elemei egymáshoz kapcsolódnak. Sokkal mélyebben ismerjük például az öröklődés lényeges vonásait, amióta felfedezték a dezoxiribonukleinsavakat és azt a módot, ahogyan ezekből a kromoszómák polimér vegyületei összetevődnek. Az egy és ugyanazon fajtához tartozó dolgok lényeges tulajdonságainak ismeretében nyilvánvalóvá válik minden ugyanolyan fajta dolog struktúrájának lényege is. Egy lényegi struktúra nem egyéb, mint az ugyanazon fajtához tartozó dolgok változó elemei közti szükségszerű és állandó viszonylatoknak a rendszere. A lényegi struktúrák racionális megismerését végső fokon megelőzi bizonyos egészek empirikus felbontása alkotórészeikre, valamint bizonyos egészek empirikus újraalkotása alkotórészeikből. Következésképpen az egyedi struktúrák analízisének és szintézisének helyébe a lényegi struktúrák analízise és szintézise lép.

Minthogy minden dolog egyidejűleg struktúra is meg egy másik dolog struktúrájának alkotóeleme is, a dolgok tulajdonságait részint belső, részint külső viszonylataik határozzák meg. A tulajdonságok e viszonylatokban és általuk születnek és nyilvánulnak meg, de nem merülnek ki bennük.

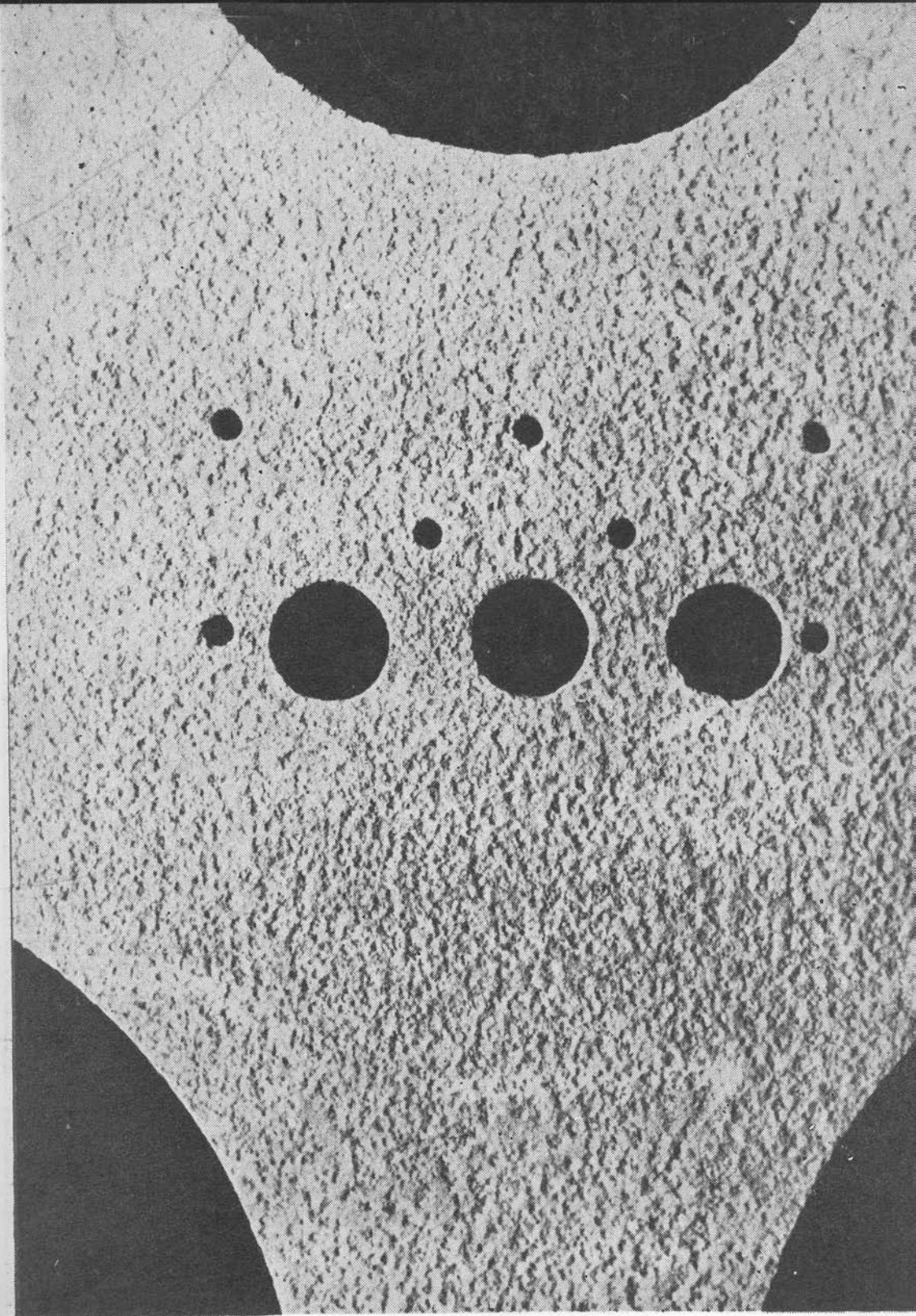
Az a körülmény, hogy az eszmék uralmuk alá hajtották az embereket — ahelyett, hogy az emberek hajtották volna uralmuk alá az eszméket —, katasztrófákat váltott ki, és ezek újraélesztették a Gondviselésbe vetett hitet. Ezúttal azonban a végzettség nem a Szentírás kinyilatkoztatásaiban, hanem az atomok, a molekulák, a sejtek és az emberi társadalom szerkezetének „kinyilatkoztatásaiban“ tárulkoztatott föl. Mindaddig, míg az eszmék az emberek ellenőrzése alatt állnak, fogyatékoságukat idejekorán ki lehet küszöbölni. De mihelyt az emberek kerülnek az eszmék ellenőrzése alá, a hibák katasztrófálissá válnak, és újra fellép a hit az ember fölött álló sorsban. A struktúra zsarnokká lesz, és alkotóelemeit megfosztja minden tulajdonuktól.

Igaz, a mikrokozmosz szintjén az anyag már nem tömör, hanem likacsos, és több benne az űr, mint a szubsztancia, ez azonban távolról sem jelenti azt, mintha vissza lehetne vezetni egy matematikailag leírható viszonylatrendszerre. A mi felfogásunk ez: mennél bonyolultabbak és átfogóbbak az anyag létformái, annál kevésbé változtatható át viszonylattá a tulajdonság, s a szerkezettől való abszolút függőséggé az elemek viszonylagos függetlensége.

A fülemülének — mondja valahol Roman Jakobson —, még ha a tyúkfélék között élne is, sohasem sikerülne úgy kukorékolnia, mint a kakasnak, hanem mindig fülemüle módra fog csattogni, azonban egy gyermek a bororo-törzsből, aki Franciaországba kerül, ugyanúgy megtanul franciául, mint akármelyik francia. Ez annyit jelentene, hogy az emberek nagyobb mértékben függenek a külső körülményektől, mint a fülemülék, s hogy nem az emberek beszélnek bizonyos nyelven, hanem egy bizonyos nyelv beszél az emberek által (Saussure), s végül, hogy nem az emberek gondolkoznak mítoszokban, hanem a mítoszok gondolkodnak az emberek által (Lévi-Strauss)? Éppen ellenkezőleg: szerintünk ez annyit jelent, hogy az emberek, feltalálva a munkaeszközöket és az emberi nyelvet, felszabaddították magukat a természet uralma alól, a kultúra megteremtőivé váltak, olyan lényekké, akik egyre kevésbé függenek a természettől, egyre inkább képesek vele szembeállni. *Kénytelenek* egy bizonyos nyelven beszélni, hogy képesek legyenek a világot megismerni és megszervezni átalakítását, de *szabadságukban áll* ezt a nyelvet megválasztani. A megismerés és a környezet fölé emelkedés útján csak úgy haladhatunk, ha egy bizonyos nyelv saruját húzzuk a lábunkra, és mielőtt levesszük az egyik párat, feltétlenül egy másikat kell felhúznunk. Azonban az emberek beszélnek és gondolkoznak a nyelv segítségével, nem pedig fordítva.

A majomember akkor vált emberré, amikor megtanulta, hogy száját ne csak a természet asszimilálására használja, hanem arra is, hogy fenségese „nem“-et mondjon a környezetére! ... Az ember a természetnek nemcsak folytatása, hanem ellentéte is. Az állatok belső életének meghosszabbítása külső létük, és viszont. Ezzel szemben az emberek belső élete szembehelyezkedik külső létükkel. A kultúra birodalmában „a kontra megelőzi a prót“ (Picasso). Míg a fecskéfészkek a természet meghosszabbításai, és mindig ugyanazon a módon rakják őket, az emberek építményei szembehelyezkednek a természettel, és mindig különbözőképpen épülnek annak a hosszú útnak mentén, amely a kalyibát és a felhőkarcolót összeköti s egyben elválasztja.

A társadalomnak a természettől való elszakadása csak első megnyilvánulása az emberi csodának. Le kell szögeznünk: az ember nem azonos az őt létrehozó viszonylatrendszerrel. Vigyázzunk: a pszichologizmussal nem a szociologizmust, hanem az emberi lényeg dialektikus felfogását kell szembeállítanunk. Az ember egyaránt társadalmi lény és egyedi lény. A társadalom legmagasabb rendű terméke az emberi alkotó egyéniség. Az ember emberré válása csupán akkor fejeződött be, amikor a „mi“ szóból kikelt az „én“. Kezdve az ősközösség magusán napjaink tudósáig, csak az „én“ volt képes a társadalmi szükségletből eszményt kovácsolni, és így előrevinni a társadalmat. A társadalom csak a nagy egyéniségek tudata révén vett tudomást saját törekvéseiről. A társadalmi haladás lehetetlen volna az alkotó szellemek nonkonformizmusa nélkül. Az első valóban társadalmi jelentőségű szó, amelyet a gyermek kimond, a „nem“! ... Ha az ember csupán eszköze volna a nyelvnek, akkor az emberiség az információ-halál küszöbén állna: eljönne a pillanat, amikor már nem volna mit közölnünk egymással. Struktúrájánál fogva a nyelv csupán a legfőbb eszköz, amelynek segítségével az emberek nyugtalanságukat és elégedetlenségüket új eszmékre váltják, hogy meggyorsítsák a történelem menetét. Végcső számú fonémák és nyelvtani szabályok segítségével az ember képes

Cservenka Ferenc fotói

Carroll's (over lead)

végtelen számú kijelentést szerkeszteni. A kor tévedéseitől és hazugságaitól való viszolygás az eredetiség fő forrása a művelődésben. Az ellenállás, amelyet a nyelv fejt ki egy lélekrezdülés eszmévé való átalakításával szemben, emlékeztet arra az ellenállásra, amelyet az anyag fejt ki egy ház felépítésével szemben. A nyelv támogatja az eszmék röptét, de sem meg nem gátolja, sem meg nem szabja. Még inkább érvényes ez a művészetben, mert a művészi nyelv kevésbé kötött, mint a köznyelv. Mily helyt elkoptattuk őket, a metaforák elveszítik kifejező voltukat.

A strukturalisták feltevésével ellentétben, valamely mű értéke nem a *jelölő* szerkezetében rejlik, vagyis annak a szerkezetében, amit látni és hallani, hanem a *jelölő* és a *jelölt* — a mondandó — közti szükségszerű távolságban; abban, amit a mű alkotója felvet, és különösen abban, amit ellenvet. Ha e távolság túl kicsiny, akkor a mű banális, ha túl nagy, akkor a mű hermetikus.

Csak a zseni találhatja el a kívánatos távolságot, amely a művészi megismerés feszültségének teljét biztosítja. Ehhez azonban saját magának is éreznie kell e feszültséget. A művészi alkotás folyamatában a jelölő és a jelölt elválaszthatatlan egymástól. A művésznek nem az a feladata, hogy csillogó jelölővel ékesítsen valamilyen nyomorúságos banalitást, amely tőle távol áll, hanem az, hogy tovább adja tulajdon érzelmi fölöslegeit.

A jelölt logikai dimenziója nélkül a jelölő nem esztétikai érzelmeket, hanem csupán emberalatti reakciókat vált ki. A jelölt logikai dimenziója nem gyengíti, hanem fokozza, elmélyíti a jelölő expresszivitását, indulatkeltő és meggyőző erejét.

*

A különféle dogmatizmusok kudarca több mai gondolkodóból élénk ellenérzést váltott ki bármilyen ideológiával szemben. A dogmatizmus elleni harc átalakul egy ugyancsak dogmatikus hadakozássá mindenféle ideológia ellen.

A viszonylatok túltengése a viszonylatban álló elemekkel szemben és a szerkezeté a lényeggel szemben ideológia-ellenes filozófiához vezetett, amelyben a természet felszívja az embert. Az ideológiátlanított tudomány a természetnek az emberi eszményekhez való igazítását szolgáló eszközből az embernek a természet tendenciáihoz való alkalmazkodását szolgáló eszközzé lesz. Bármint legyen is, a strukturális elemzés módszertani korlátait legvilágosabban látó strukturalista, Claude Lévi-Strauss, nemrég egy interjú során kijelentette, hogy „az embertudományok óhatatlanul feloldják az embert mint különálló valóságot“. Valójában azonban, anélkül, hogy különálló valóság volna, az ember „minőségileg különbözik“ a többi létezőtől. A természet és az ember anyagi egysége nem törölheti el a dialektikus törésvonalat, amely elválasztja őket. A strukturalisták felfogása szerint a Kozmosz egy hatalmas — a dolgokat illetőleg transzcendens, a szavakat illetőleg transzcendentális — írásmű, amelyben a priori meg vannak határozva mind a dolgok, mind a szavak közti viszonylatok.

Azáltal, hogy az embert leszűkíti azokra a viszonylatokra, amelyekben megszületik és megnyilvánul, a strukturalizmus a világ *miért*-jét elnyelelti a *hogyan*-nal.

Az embernek és alkotó egyéniségének eltűnése egyben a lényeg, az okság, a célszerűség, egyszóval minden ideológia eltűnését is jelenti. Az „elméleti“ antihumanizmus nem tévesztendő össze az antihumanista elméletekkel, dezantropomorfizáló szándéka azonban végső soron teljes dezantropologizáláshoz vezet. Márpedig az antropomorfizmus az egyetlen eszköz arra, hogy az ember megismerje azt, ami az embertől függetlenül létezik.

Az ideológia mint olyan eszmék összessége, amelyekben kifejezésre jutnak és hangsúlyt kapnak egy bizonyos társadalmi csoport törekvései, nem zavarja minden körülmények között a tudományos megismerést, hanem legtöbbször ösztönzi. Az ember nem egyszerűsíthető le egy felelészben érzékelő, felerészben gondolkodó készülékké, mert egyben érzelmi életet élő és maga elé eszményeket állító lény is. A dolgok természeténél fogva az érzelem arra hivatott, hogy betájolja és finomítsa a megismerést, nem pedig arra, hogy tévutakra vezesse.

Az ember alkotta eszközök csak annyiban áldásosak, amennyiben az ember saját magát jelöli meg legfőbb célként.

Nehru mondotta egy ízben André Malraux-nak: ha szükséges, hogy biztosan álljunk a lábunkon, nem kevésbé fontos, hogy a fejünk se maradjon a talajszinttel egymagasságban.

A világnak a valóságos struktúrák egyidejűségére, illetve történetiségére való leegyszerűsítése azzal jár, hogy a megismerés a leírásra és a műveletiségre szorítkozik. Struktúrák kétségkívül léteznek, és a strukturális elemzések érvényessége vitathatatlan. De túl a struktúrákon ott van a dolgok *lényege*, és ott vannak fejlődésük *okai*. Még a lényegi struktúrák sem egyebek, mint az azonos lényegű dolgok részei közötti szükségszerű viszonylatok rendszerei. Az emberek a dolgok jelenét csak jövőjük perspektívájában ismerhetik meg.

A küzdelem, amelynek segítségével az emberek valóra váltják eszményeiket, pontosan a jelen és a jövő közötti időszakaszban zajlik le. A célok, az előrelátások és a munkatervék révén a jövő közvetlenül részt vesz a jelen alakításában; éppen az előrevetített jövő magasabbrendűsége táplálja szüntelenül a már megvalósult jelen fölötti elégedetlenséget. Akarat, sóvárgás és remény nem akadályozza, hanem ösztönzi a dolgok törvényszerűségeinek és jövőjének megismerését. A gondolkodást állandóan táplálja az emberek viszolygása mindattól, ami a jelentől a jövő felé vezető úton akadályt jelent. A „tudománynak“ az „ideológiától“ való elszakítása a tudományt a jelen keretei közé zárna, és megfosztaná a jövő kilátásaitól, miközben a jövő jelenné változtatásának eszközéből olyan eszközzé alakítaná át, amely a múltat a jelenhez idomítja.

Egy lendület, törekvések és eszmények nélküli emberiség végül is a kultúra világából a természet világába süllyedne vissza. „Mi történik akkor, ha a nemzetek kizárólag a megismerés útján közelednek a civilizáció alkotáshoz, nem pedig az érzelmek útján? Ötven éven belül civilizációnk, amely a tudomány civilizációja akar lenni, annak tartja magát — s valóban az is —, az ösztönöknek és a primitív képzelgéseknek leginkább kiszolgáltatót civilizációk egyikévé válna, amelyeket valaha is ismert a világ!“ (André Malraux).

Márpedig az emberiség története a természet emberiesítésének folyamatával azonos, nem pedig a kultúra elembertelenítésének folyamatával. A munkaeszközök és a beszéd felfedezése révén az ember az egyetlen

alkotó lényé vált. A gondolkodás révén az ember képessé vált egyazon élettani berendezéssel futni be azt az utat, amely a pattintott kötől az elektronikus agyig vezet. Az embert a gondolkodás tette képessé arra, hogy fölszabaduljon a természet uralma alól, és hogy a bioszférát kiegészítse a nooszférával. Az embernek gondolkodása és biológiai adottságai tették lehetővé, hogy túllépjen a természethez való alkalmazkodás szakaszán, és hozzájárasson a természet átalakításához. A mi ön- és távvezérlésre berendezkedett kultúránk ugyanazon fizikai és szellemi lénynek a terméke, aki bölényre vadászott.

Az ember nem azáltal különbözik minőségileg az összes többi lénytől, hogy a dolgok anyagisága iránt érdeklődik, hanem azáltal, hogy *jelentésük* iránt érdeklődik. Az ember át tudja alakítani a világot, mert ő az a lény, aki megteremti a jelentések világát. Ő az egyetlen olyan lény, aki nemcsak anyagi elfogyaszthatóságuk kedvéért, hanem közölhető jelentésük kedvéért is tud tárgyakat előállítani. Felhasználva mindazt, amit a természet nyújtott neki, az ember munkaeszközöket alkotott magának, amelyeket a természet többi része ellen fordít, továbbá szimbólumokat, amelyek segítségével felépíti és továbbadja ismereteit a természetről. A dolgok érzéki valósága csakis ésszel felfogható jelentésük fényében módosítható. A gondolat nem holmi elhanyagolható üledéke a jelek segítségével végrehajtott műveleteknek. A gondolat különbözteti meg gyökeresen az ember közvetett érintkezését a természettel a többi lény nem közvetett érintkezésétől környezetével. Az emberek csak a jelentések közvetítésével tudnak úrrá lenni a természetben.

Az eszköz is szimbólum. Azoknak a dolgoknak a hasonló tulajdonságait szimbolizálja, amelyekre hatnak vele. A természetnek valamilyen darabja csak annyiban eszköz, amennyiben másvalamire utal, mint ami ő. Tágabb értelemben az írás egyidejűleg jelzi saját kezdetét és a szerzősám feltalálását. Az ember már kezdettől fogva szükségét érezte annak, hogy beszéde és gondolkodása ne csak az idő egyetlen és visszafordíthatatlan dimenziójára támaszkodjék, hanem a tér három reverzibilis dimenziójára is. A grafikai szimbólumnak — a munkaeszköznek, a munka során tett kézmozdulatoknak, a rajzoknak — a hangszimbólumhoz képest az az előnyük, hogy maradandóbbak és könnyebben hozzáférhetőek. Az embernek jobb a látása a hallásánál. A figuratív rajz eredete szerint közelebb áll az íráshoz, mint a művészethez. Inkább a beszéd jelképes leírása, mint a természeté. A grafikai jeleknek, ugyanúgy, mint a beszéd hangjainak a jelentősége nem „fizikai minőségükben“ rejlik, hanem az általuk hordozott gondolatokban. Nem az írás képe az érdekes, hanem az, amit leképez. Az írás anyagisága a gondolatok szellemiségének van alárendelve. A „jelöltnek“ a „jelöltől“ való szüntelen eltávolodása az utóbbit átlátszóvá, az előbbit elvonttá tette. Az írás története olyan folyamat, amelynek során a jelek anyagisága egyre áttetszőbb lesz. A rajz, a képjel, a képirás, a betű önmagában egyre kevesebbet jelent. A gondolkodás hatásfokát éppen a jelölt és a jelölő közötti feszültség növekedése emeli. Magát az esztétikai érzelmet is a jelölő metafora és a jelölt eszme közötti feszültség váltja ki.

Ma, amidőn a strukturalisták kortársaik figyelmét éppen nem a gondolat, hanem a felé a jelrendszer felé terelik, amelynek a közvetítésével a gondolkodás működik, megnyugtató arra emlékeznünk, hogy Ferdinand

de Saussure, a strukturalista nyelvész atyja, jól érezve, hogy a beszéd az írásnál közelebb áll a gondolkodáshoz, tiltakozott az ellen, amit ő maga úgy nevezett, hogy „a betűkép kultusza“. Ő „az írás zsarnokságát“ úgy tekintette, mint a szellem újabb alávétését az anyag uralmának.

Igaz, hogy egydimenziós és irreverzibilis mivoltánál fogva a beszéd közelebb áll a gondolkodáshoz, mint a háromdimenziós és reverzibilis írás. De a beszédnek és a gondolkodásnak alárendelt írás nem zavarja jobban a gondolkodás lefolyását, mint amennyire az anyag ellenállása zavarja egy ház felépítését.

Csakis az írás teheti szilárd halmazállapotúvá a gondolatokat. Így jönnek aztán létre az előítéletek, banalitások, laposságok, közhelyek, üres frázisok. A gondolkodás azonban nem „idgeníthető el“ önmagától. Előbb-utóbb elhárítja az útjából mindazt, ami zavarja.

Aki a betűn csügg, miközben észre sem veszi a szellemet, hasonló az olyan utashoz, akit úgy megbűvöl egy útjelző tábla, hogy félbeszakítja útját. A hang és a kép csak akkor válik „beszéddé“, ha „a gondolat közvetlen valósága“ (Marx).

*

A struktúra létezik, s megismerésének módszere a strukturális elemzés. Ám a strukturalizmus olyan ideológia, amely a viszonylatokat a tulajdonságok rovására abszolutizálva, alábecsüli a szabadság jelentőségét a determinizmuséhoz képest.

Ma teljesen magától értetődő az a követelmény, hogy a tárgyat az alany szándékaitól eltekintve kutassuk. S minthogy valamely dolog tulajdonságaival szemben éppen a struktúrája az, ami — függetlenül a kutató kívánságaitól, a strukturális elemzés hatékony módszer.

A strukturalizmus azonban nem hajlandó visszatérni az emberhez, és visszahelyezni őt abba a kiváltságos állapotba, amelyet mint legfőbb cél élvez, nem hajlandó az embert olyan célként tétélezni, amely megkövetelné, hogy minden egyebet e cél fényében bíráljanak el. Midőn azt állítja, hogy nem az emberek cselekszenek a társadalomban, hanem a társadalom cselekszik az emberek által, a strukturalizmus feloldja az emberi egyéniséget abban a társadalmi szerkezetben, amelyből eredt és amelynek közvetítésével megnyilvánult. Midőn az embert dologként kezeli, a strukturalizmus az időt a jelenre korlátozza, és megfosztja az embert legembe-ribb tulajdonától, a tagadás és az alkotás jogától.

Lévén az anyag egyetlen olyan szervezési formája, amely több információt szolgáltat, mint amennyit befogad, az ember az entrópia folytonos tagadása. Kimeríthetetlen találékonyságánál fogva szembeszegül a felbomlással, azzal, hogy fokozza a szervezetséget, és ellenáll az uniformizálásnak, azzal, hogy szerteágzóbbá teszi a differenciálódást. Az emberi találékonyság korlátai nem logikaiak, hanem csupán történelmiekek. Korlátok örökké vannak, de soha sincs örök korlát.

A kulturális információ-halál csak akkor következne be, ha az ember csupán láncszem volna a természeti ingerek és válaszok láncolatában. De mivel képes a tagadásra, a kérdésre és az alkotásra, az embernek sikerül megdöntenie a termodinamika második törvényét. Az antropológia tehát nem „entropológia“, hanem ellenkezőleg „anti-entropológia“. Az ember képes megmenteni a természetet az entrópia lavínájával szemben is.

A dolgok strukturális elemeitől eltérően az emberi személyiségnek módjában áll megismerni a társadalmi viszonyok fejlődésének irányát, és meggyorsítani ezt a fejlődést, elejét véve annak, hogy az emberi energia elpazarolódjék a történelem különféle félreeső ösvényein. Ezért tűnik nekem a strukturalizmus a fogyasztók fegyverletételének a mai társadalom technokratikus tendenciái előtt.

Megjelent a *Diogenè* című francia lap 1969. április—júniusi számának mellékletében.

MICHEL FOUCAULT

A tudományok három dimenziója

Az embertudományok nem jelentek meg addig, amíg bizonyos sürgető észokok, bizonyos meg nem oldott tudományos kérdések, bizonyos gyakorlati érdekek nyomására el nem határozták, hogy az embert (akarva, nem akarva, s több-kevesebb sikerrel) beiktatják a tudományos vizsgálódás tárgyainak sorába — s e besorolás abszolút jogosságát talán még be sem bizonyították; az embertudományok abban a pillanatban jelentek meg tehát, amikor a nyugati kultúrában feltűnt az ember: mint olyasvalami, ami fölül gondolkodni, s amit ugyanakkor már ismerni kell. Természetesen kétség sem fér ahhoz, hogy az embertudományok mindegyikének történelmi felbukkanása egy-egy problémának, igénynek, elméleti vagy gyakorlati jellegű akadálnak köszönhető; kétségtelenül szükség volt az új törvényekre, amelyeket az ipari társadalom kényszerít rá az egyénre, ahhoz, hogy a XIX. század folyamán a pszichológia lassan tudománnyá váljék; bizonyos, hogy szükség volt azokra a veszélyekre, amelyek a Forradalom óta a társadalmi egyensúlyállapotot — a polgárságtól megteremtettet is — fenyegették, ahhoz, hogy megjelenhessen a szociológiai típusú gondolkodás. De ha ezek az utalások választ adhatnak is arra a határozott kérdésre, hogy miként különülnek el egymástól ezek a tudományok, és miért éppen ilyen meghatározott körülmények között; e tudományok lehetséges volta, maga a pusztá tény, hogy amióta az emberi lények léteznek és társadalomban élnek, az ember — mint egyén vagy mint valamely csoport tagja — első ízben vált a tudomány tárgyává — ez a tény nem fogható föl és nem kezelhető pusztá vélekedésként; olyasvalami ez, ami a tudás körébe tartozik.

Ez az esemény az episztémé általános újraretegződésében nyilvánította ki önmagát, amikor elhagyván a leképezés területét, az élőlények behatoltak az élet sajátos mélységébe, a javak beilleszkedtek a termelőmódok felfelé ívelő mozgásába, a szavak pedig a nyelvfejlődés folyamába. Ilyen körülmények között nagyon is szükséges volt, hogy az ember tudományos igényű megismerése megjelenjék, a biológiával, gazdaságtannal és filológiával egyenértékűként és ezekkel egyidőben, és hogy benne — természetszerűleg — a tapasztalati megismerés egyik legdöntőbb vív-

mányát lássák az európai kultúra történetében. De mert közben a leképezés általános elmélete letűnt, s cserébe az ember létének — mint minden tényszerűség alapjának — kutatása kínálkozott, elkerülhetetlen volt egyfajta ellentmondás létrejötte: az ember azzá vált, aminek révén minden megismerés elnyerhette a maga közvetlen és problémamentes nyilvánvalóságát; de még inkább azzá vált az ember, ami felhatalmaz minden, az emberre vonatkozó tudás kétségbevonására. Innen a kettős és elkerülhetetlen ellentét: az állandó vita az emberrel kapcsolatos tudományok s egyszerűen a tudományok között, amelynek során az előbbieket azzal az igénnyel lépnek föl, hogy ők alapozzák meg az utóbbiakat, miközben ezek kétségkívül kénytelenek állandóan keresni saját alapjaikat, módszerük igazolását és annak útját-módját, hogy megtisztítsák történetüket a „pszichologizmustól“, a „szociologizmustól“, a „historicizmustól“; s az a másik állandó vita a filozófia és az embertudományok között, amelynek során az előbbi szemére veti az utóbbiaknak azt a naivitást, amellyel önmagukat próbálják megalapozni, s az utóbbiak sajátos tárgyakként követelik maguknak azt, ami eddig a filozófia tárgya volt.

De ha ezek a körülmények szükségszerűen álltak is elő, ez nem azt jelenti, hogy mozgásformájuk a tiszta ellentmondás volna; több mint egy évszázados végnélküli ismétlődésük nem egy örökre nyitott kérdés állandóságából fakad, hanem mindez pontos, történelmileg jól meghatározott ismeretelméleti feltételekre utal. A klasszikus korban a leképezés elméletétől egészen a *mathesis universalis*-ig a tudás mezeje teljesen egynemű volt: mindenféle megismerés a különbségek megállapításával kezd, s a különbségeket egy bizonyos viszonyítási rendszer alapján mutatja ki. Ez egyaránt érvényes volt a matematikára, a (tág értelemben vett) rendszertanra s a természettudományokra; továbbá mindazokra a hozzávetőleges, tökéletlen s nagyrészt ösztönös ismeretekre, amelyek a legegyszerűbb szóbeli közlés megszerkesztésében vagy a csere mindennapos gyakorlatában jutnak szerephez; érvényes volt végül arra a filozófiai gondolkodásra, amelyet hosszú, rendezett fogalomláncolataival, az ideológusok, nem kisebbek, mint Descartes vagy Spinoza, más-más módon ugyan, de be akartak vezetni, hogy a legegyszerűbb és legegyszerűbb gondolatok szükségszerűséggel vezessenek a legösszetettebb igazságok felé. De a XIX. századtól kezdve az episztemológiai mező felaprózódik, pontosabban többfelé szakad. Nehéz kiszabadulni az osztályozások s a Comte-féle lineáris rangsorok bűvöletéből; de megpróbálni, hogy a matematikát tegyük meg az összes modern tudomány kiindulópontjául, azt jelentené, hogy a tudományos objektivitás egyetlen szempontjának rendeljük alá a tudományok tárgyyszerűségének kérdését, létezési formájukat, függésüket azoktól a feltételektől, amelyek a történelem folyamán egyszerre nyújtják e tudományok tárgyát és formáját.

A mélyrehatóbb elemzés fényében azonban a modern episztémé mezeje nem tekinti kötelezőnek magára nézve a tökéletes matematizálás eszményképét, s nem fejt ki a forma tisztaságából kiindulva egy tapasztalatlansággal egyre inkább megterhelt hosszú lemenő ágat az ismeretekben. A modern episztémét úgy kell inkább elképzelnünk, mint egy hatalmas háromdimenziós, három irányban nyitott teret. Az egyik irányba esnének a matematikai és fizikai tudományok, amelyek számára a rendszer mindig az evidens vagy beigazolt tételek deduktív és lineáris láncolata; egy

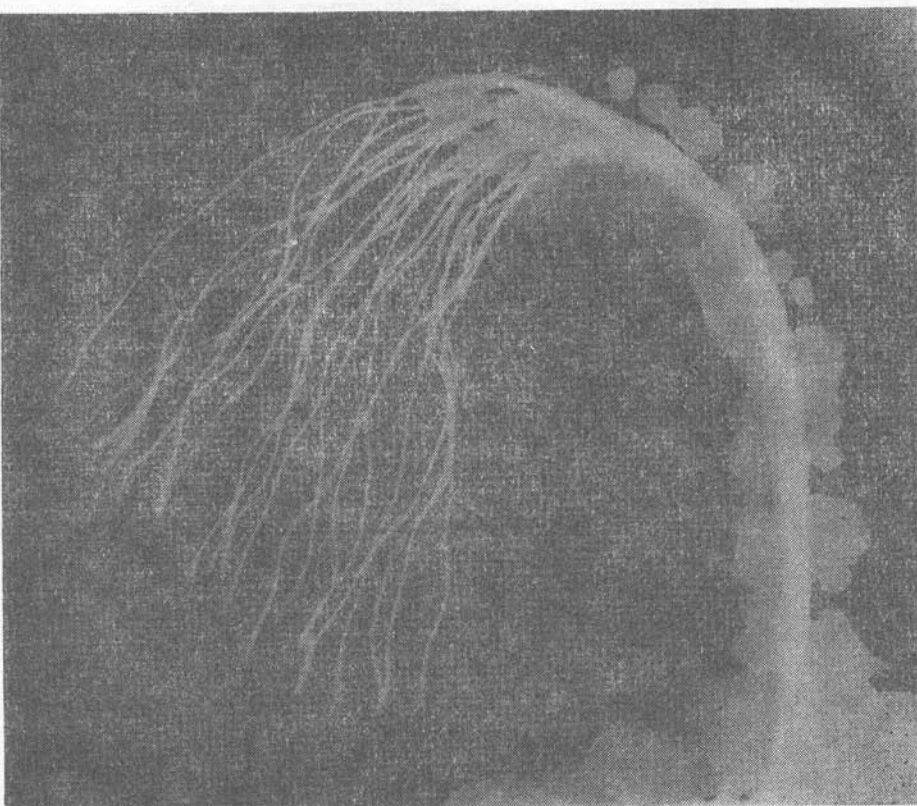
másik irányba pedig azok a tudományok (mint a nyelv-, az élet-, a gazdasági javak termelésének és elosztásának tudománya), amelyek különféle, de analóg elemeket hoznak összefüggésbe, úgyhogy e tudományok képesek állandó strukturális és oksági összefüggéseket megállapítani az említett elemek között. E két dimenzió meghatároz egy közös síkot, amely attól függően, hogy milyen irányban tekintjük át, vagy úgy tűnhet fel, mint a matematika alkalmazása az empirikus tudományokra, vagy úgy, mint a matematizálhatóság területe a nyelvészetben, biológiában, gazdaságtanban. A harmadik dimenzió a filozófiai reflexióé lenne, amely Magatudatként fejlődik; ez a nyelvészet, a biológia és a gazdaságtan dimenziójával közös síkot határoz meg: itt jelenhetnek meg és meg is jelennek az élet, az elidegenedett ember, a szimbolikus formák különböző filozófiai (abban az esetben, ha a filozófiába átültették a különféle empirikus területeken született fogalmakat és problémákat); de ugyanitt jelentek meg, amennyiben gyökeresen filozófiai szemszögből szemlélték ezeknek a tapasztalati dolgoknak az alapját, a részleges ontológiák is, amelyek a maguk sajátos létében próbálják meghatározni az élet, a munka, a nyelv mibenlétét; végül a filozófiai dimenzió a matematikai tanokkal is közös síkot alkot: a gondolat formalizálását.

Ebből az ismeretelméleti háromságból az embertudományok ki vannak rekesztve, legalábbis olyan értelemben, hogy nem található sem a dimenzióknak valamelyikében, sem az ezek által meghatározott síkokban. De ugyanilyen joggal állítható az is, hogy e háromság magában foglalja az embertudományokat, mert helyüket e tudományok hézagaiban, pontosabban a három dimenziótól meghatározott térben találják meg. Ez a (bizonyos értelemben hátrányos, más értelemben kiváltságos) helyzet teremti meg a kapcsolatot közöttük s az összes többi tudományforma között: többé-kevésbé eltérő, de állandó céljuk, hogy magukévá tegyék vagy mindenestre valamilyen szinten hasznosítsák a matematikai formalizációt; a biológiától, a gazdaságtantól, a nyelvtudományoktól kölcsönvett modellekkel és fogalmakkal élnek; végül az ember azon létezési módjához szólnak, amelyet a filozófia a végső alapok szintjén próbál elgondolni, míg ők maguk empirikus megnyilvánulásaiban akarják megragadni.

Talán éppen ez a ködös viszonyuk a háromdimenziós térhez teszi oly nehézé az embertudományok elhelyezését, bizonytalanná beillesztésüket az episztemológiai térbe. Lehet, hogy ez tünteti föl őket veszedelmesnek is, meg veszélyeztetettnek is egyidőben. Veszedelmesnek, mert az összes többi tudomány számára úgy jelentkeznek, mint valami állandó fenyegetés: kétségtelen, ha a maguk dimenziójában maradnak, sem a deduktív, sem az empirikus tudományok, sem a filozófiai reflexiók nem kockáztatják, hogy „átsodródjanak“ az embertudományok közé, vagy hogy magukra ölték azok keverék-jellegét; de köztudomású, hogy milyen nehézségekkel jár néha azoknak a közvetítő síkoknak a kijelölése, amelyek összekötik az episztemológiai tér három dimenzióját; ugyanis a legkisebb eltávolodás ezektől a szigorúan megszabott síkoktól az embertudományok által kisajátított területre hajtja a gondolkodást: innen ered a „pszichologizmus“ és a „szociologizmus“ veszélye — amelyet egy szóval „antropologizmusnak“ nevezhetnénk —, s amely fenyegetővé válik abban a pillanatban, amikor például nem elemezzük helyesen a gondolkodás és a formalizálás kapcsolatát vagy az élet, a munka és a nyelv létezési módját.

Az „antropologizálás“ napjainkban a legfőbb belső veszély a tudomány számára. Könnyű belátni, hogy az ember megszabadult önmagától mint különctől, mióta felfedezte, hogy nincs sem a teremtés, sem a világűr középpontjában, talán még csak az élet magaslatán és végcéljánál sem; de ha az ember nem uralkodik többé a világmindenségen, sem annak teremtményein, az embertudományok veszélyes senkiföldjévé válnak a tudáson belül. Őszintén szólva maga ez az állapot ítéli őket alapvető állhatatlanságra. Ami megmagyarázza az embertudományok kérdéseességét, kétességét, tudományjellegük határozatlanságát, veszedelmes közelkerülésüket a filozófiához, ami választ ad arra, hogy miért oly nehéz meghatározni, mennyiben és hogyan támaszkodnak a többi tudományra, ami rávilágít örökös másodlagos és származtatott jellegükre, de ugyanakkor egyetemesség-igényükre is, az egyáltalán nem tárgyuk rendkívüli áthathatatlansága — mint ahogyan azt gyakran állítják —, nem is metafizikai státusuk vagy annak az embernek a transzcendens volta, akiről e tudományok beszélnek, hanem annak az episztemológiai rendszernek az összetettsége, amelyhez ezek a tudományok tartoznak, valamint állandó kapcsolatuk azzal a három dimenzióval, amely területet kijelöli.

Részlet a szerző *Les mots et les choses* (A szavak és a dolgok. — Paris, 1968) című könyvéből.

Kabay Béla:
Gyász
(foto)

Strukturalizmus a nyelvészetben

Az utóbbi évtizedekben — különösen a 30-as évek óta — egyre nagyobb teret hódít a strukturális módszerek és alapelvek gyakorlati alkalmazása a konkrét nyelvészeti kutatásokban*. Ennek ellenére azonban mind a mai napig nem alakult még ki egy minden szempontból egységesnek nevezhető kép a nyelvészeti strukturalizmusról. Még napjainkban is elég gyakran kísért az a nem egészen helytálló megállapítás, hogy minden olyan nyelvészeti irányzat, amely valamilyen formában szakított a múlt hagyományaival, már beilleszthető a strukturalista irányzatba. Emile Benveniste, neves francia nyelvész a strukturalizmus egyik fő jellegzetességét a nyelv rendszer- és szerkezetszerűségének elismerésében látja. Ez a megállapítás valóban érvényes valamennyi strukturalista irányzatra, de ennek alapján Leo Weissgerber bonni professor nyelvészeti felfogását is a strukturalista iskolák közé kellene sorolnunk, holott nyelvészeti koncepciója meglehetősen távol esik amazokétól. Nem tekinthető meggyőzőnek az a nem kevésbé gyakori megállapítás sem, hogy a strukturalista irányzatok képviselői a konkrét nyelvészeti kutatásokban a szinkron jellegű vizsgálatoknak biztosítanak elsőséget. Leo Weissgerber szintén a szinkron jellegű nyelvészeti stúdiumok híve, de — mint már említettük — felfogása nem illeszthető be az ún. klasszikus strukturalizmus koncepciójába. Sőt mi több, a prágai iskola, mely a strukturalizmusnak egyik klasszikus mintája, teljesen egyenrangúnak tekinti a nyelv szinkron és diakron vetületének a vizsgálatát.

Valamely nyelvészeti irányzat mibenlétének meghatározásakor egy egész sor elvi és módszertani kérdéskomplexumból kell kiindulnunk, amelyek közül külön-külön — bármilyen fontos legyen is az — egyik sem tekinthető az esetlegesen döntő kritériumnak a különféle strukturalista irányzatok egymástól való elhatárolásában. A kopenhágai iskola felfogását például erősen áthatja a neopozitivistafilozófia, s bőven merít ebből az amerikai deskriptív nyelvészet is, de más tekintetben lényegesen eltérnek egymástól. Ha a nyelvészeti strukturalizmus fogalmát tágabban értelmezzük, akkor a múlt hagyományaival való szakítás, a leíró jellegű kutatások előtérbe állítása, a nyelv rendszer- és szerkezetszerűségének elismerése és hasonló ismérvek alapján a modern nyelvtudományi irányzatok egész sorát baskatályázhatjuk a különböző strukturalista irányzatok közé. Ezzel viszont elmosnók a klasszikus értelemben vett strukturalista iskolák közötti határvonalat. A nyelvészek közül már többen utaltak arra, hogy még az ún. klasszikus strukturalista iskolákon belül is lényeges elvi és módszertani kérdésekben igen gyakran megoszlanak a vélemények.

Az irányzat alapját képező fogalom — a *struktúra* fogalma — tekintetében sem alakult ki egyöntetű vélemény a különböző strukturalista irányzatok képviselői között; az európai nyelvészek egészen másképpen értelmezik ezt a fogalmat, mint az amerikaiak. A már idézett Emile Benveniste szerint az európai nyelvészek számára „egy részből álló egész elrendezettségét és az egész egymást kölcsönösen feltételező

* Az európai szocialista országokban az ún. strukturalista hullám az 50-es évek második felében és a 60-as évek legelején „tetőzött”. Már ebben a korszakban — különösen Amerikában — egy új irányzat megszületésének lehetünk tanúi, amely gyökerében változtatja meg a strukturalizmusnak a nyelvről és annak működéséről vallott felfogását.

részei között kimutatott összetartozást jelenti“, ellenben az amerikai nyelvészek többsége számára a struktúra „az elemek egy meghatározott felosztása és ezek társulási vagy helyettesítési képessége“ (Émile Benveniste: *Tendances récentes en linguistique générale, Journal de Psychologie Normale et Pathologique* 47—51).

S ha mégis fel akarjuk vázolni a strukturalista irányzatok közös jellegzetességeinek azt a minimumát, ami jogosulttá teszi a *strukturalizmus* elnevezés használatát, akkor vissza kell térnünk a bevezetésünk elején érintett ismérvekhez, természetesen azokkal a fenntartásokkal, amelyekre ott utaltunk, hangsúlyozva azt, hogy mindenik strukturalista iskola sajátosan ötvözi bele koncepciójába ezen alapelveket. Addig is, míg rátérnénk a különböző strukturalista iskolák részletezőbb elemzésére, fogadjuk el a nyelvészeti strukturalizmus következő meghatározását: „A strukturalizmus... összefoglaló elnevezése mindazoknak a nyelvszemléleti irányzatoknak, melyek a nyelvet jelek zárt rendszerének tekintik, s vallják, hogy az egyes jel, illetve jelkategória értékét annak a rendszer egészében elfoglalt meghatározott helye szabja meg“ (Antal László: *A strukturalizmusról. Magyar Nyelvőr*, 1958. 94).

A strukturalizmus kialakulásának külső és belső tényezői

A nyelvészeti strukturalizmus a hagyományos grammatika, elsősorban az újgrammatikus iskola ellenhatásaként alakult ki századunk 20-as és 30-as éveiben. A technika fejlődése, különösen a távközlés, az információátvitel, gépi kivonatkészítés meg a gépi fordítás is kedvezően hatott a strukturalista jellegű vizsgálatokra. A strukturalizmus eszmei megalapozásában éreztették hatásukat egyes polgári filozófiai irányzatok is (pozitivizmus, újpragmatizmus), valamint a különböző tudományos diszciplínákban meghonosodott szemléletmódok (holizmus a biológiában); közvetlen előfutáraiként a nyelvtudományban a lengyel származású Baudouin de Courtenay-t, a kazányi iskola megalapítóját, és különösen Saussure-t, a neves svájci francia nyelvészt szokták emlegetni.

Ferdinand de Saussure (1857—1913) a nyelvet olyan jelrendszernek tekintti, amelyben az egyes elemek értékét elsősorban nem pozitív tulajdonságaik, hanem a rendszerben elfoglalt helyük határozza meg; ezért a nyelvtudománynak elsősorban nem a rendszer elemeit, hanem az elemek közötti viszonyokat kell tanulmányoznia. „A nyelv forma és nem szubsztancia“ — mondja Saussure.

A neves svájci nyelvtudós korszakalkotó általános nyelvészeti előadásában (*Cours de linguistique générale* címmel, 1916-ban, Lausanne-ban jelent meg) ugyan sohasem használja a „struktúra“ terminust, de az olyan megállapításai, mint: „A nyelv... önmagában egész és osztályozási elv“, vagy: „A nyelv mindenkor egy megállapodott rendszert és egy fejlődést foglal egyidejűleg magában“, továbbá: „A nyelv olyan rendszer, amelynek minden részét a többivel való kölcsönös szinkronikus összefüggésében lehet és kell vizsgálni“ — már magukban rejtik a strukturalista szemléletmód minden fontosabb mozzanatát.

A prágai nyelvészekör

Időrendi sorrendben az első strukturalista nyelvészeti iskola 1926-ban Prágában alakult meg (Cercle linguistique de Prague), és ebben a formában 1938-ig működött.

Az iskolára általában jellemző a nyelv funkcionális szemlélete, amelyet az 1929-ben tartott első szláv filológiai kongresszuson fejtenek ki. E szerint „a nyelv bizonyos célra felhasznált kifejezési eszközök rendszere“. Szociális megjelenésében van egy kommunikatív funkciója, azaz olyan, amelyik a jelölt dologra, és egy poéti-

kai funkciója, amely magára a jelre irányul (I Vachek: *A Prague School Reader in Linguistics*. Bloomington, 1964. 33—41).

A prágai nyelvész kör tagjai a nyelv „funkcionális rendszerét” és „struktúra-törvényeit” kívánják feltárni a nyelv minden egyes szintjén. N. S. Troubetzkoy a strukturalista szemléletmód megszületésével kapcsolatban a következőket írja: „A korszaknak, amelyben élünk, jellegzetes, minden tudományos diszciplínában megfigyelhető vonásaként mutatkozik az a tendencia, hogy az atomizmust a strukturalizmussal s az individualizmust univerzalizmussal váltsa fel... Ez a tendencia megfigyelhető a fizikában, a kémiában, a pszichológiában, a közgazdaságtudományban...” (*La phonologie actuelle, Psychologie du langage*. Paris, 1933. 245). A „struktúra” terminus tehát a prágai iskolánál jelenik meg, mégpedig a különböző fonológiai rendszerek tanulmányozásának alapfogalmaként. Így hát a prágai iskola első sorban a fonológia terén hozott jelentősen újat, főként Troubetzkoy műveiben (lásd: *Grundzüge der Phonologie*. Prága, 1938). Troubetzkoy elkülöníti a fonológiát a fonetikától, és csupán az előbit sorolja a nyelvtudományi diszciplínák közé, de a fonológiai egységeik (fonémák) funkcióinak a vizsgálatokor felhasználja a fonetika adatait is. A fonológiai egységek (fonémák) alapvető funkciói közül a jelentés megkülönböztetésére szolgáló disztinktív funkció a magva Troubetzkoy és a prágai nyelvész kör fonológiai elméletének.

A fonológiai vagy jelentésmegkülönböztető oppozíció olyan hangbeli szembenállás, amely egy adott nyelvben két szó jelentésének a megkülönböztetésére szolgál (például a magyar *tér—dér*, *por—bor*, *kor—kör*, *hall—hal*, azaz: t—d, p—b, o—ö, ll—l). Troubetzkoy a fonológiai szembenállás fogalmából vezeti le a fonéma fogalmát is; a fonéma a fonológiailag lényeges jegyek összessége. A prágai fonológusok a fonológiai elemek egymáshoz való kölcsönös viszonyulásait tekintik az adott fonológiai rendszer kulcsainak.

A prágai nyelvész kör fonológiai felfogása szempontjából a leglényegesebb oppozíciók az ún. privatív oppozíciók, melyek bizonyos kettős (bináris) jegyek jelenléte vagy hiánya folytán keletkeznek (például: zöngésség—zöngétlenség, mint b—p, d—t esetében). Troubetzkoy ezen kívül még megkülönböztet: állandó és neutralizáló jellegű oppozíciókat. Két fonéma közötti szembenállás állandó jellegű, ha azok az összes lehetséges helyzetben különböznek egymástól — például a francia a—o —, és neutralizáló jellegű, ha a különbség csak bizonyos helyzetekben releváns, másokban pedig nem. Például az orosz t és d fonéma a szó elején és a szó végén: *tom* (kötet) — *dom* (ház) esetében a szembenállás lényeges, jelentésmegkülönböztető funkciója van, a *rot—rod* (száj, ill. nem, genus) esetében az oppozíció irreleváns, minthogy az oroszban a szóvégi zöngés magánhangzó zöngétlenné válik. Azt a helyzetet, amelyben a neutralizáció végbemegy, *neutralizáló helyzetnek*, a fonémát pedig, amely ebben a pozícióban realizálódik, *archifonémának* nevezzük. Az archifonéma ezek szerint két fonéma közös megkülönböztető jegyeinek az összessége (lásd *rot—rod*).

A prágai strukturalista iskola fonológiai felfogását Roman Jakobson és közvetlen munkatársai fejlesztették tovább, mégpedig úgy, hogy a fonémának nem az artikulációs, hanem az akusztikai jegyeit vizsgálják, s ezeket vizuálisan is rögzítik egy különleges spektrográfiai apparátus segítségével; az egész elmélet pedig a privatív jellegű bináris szembenállásokon alapszik. Jakobson és tanítványai a megkülönböztető jegyeknek olyan, 12 korrelációs párból álló egyetemes rendszerét dolgozták ki, amely gyakorlatilag alkalmas bármely nyelv fonológiai rendszerének a leírására.

A fonológiai kutatásokban kialakított alapelveket érvényesítik a morfológiában is. A morfológia (alaktan) alapegysége: a morféma, a legkisebb jelentéssel bíró

nyelvi elem. A morfológiában is vannak oppozíciók, s ezek ugyanúgy neutralizálódhatnak, akárcsak a fonológiában a fonológiai oppozíciók. Például az oroszban a hímnemű, élettelen tárgyakat jelölő főnevek közötti szembenállások az alany- és tárgyesetben eltűnnek, neutralizálódnak. A morfológiai szembenállások aszimmetrikusak, azaz a szembenállás egyik tagja jelölt, a másik pedig jelöletlen. Konkrétan: a román *elevă*, *studentă* szóban grammatikai eszközökkel fejezzük ki azt, hogy ez a foglalkozás nőnemű lényhez kapcsolódik, az *elev*, *student* esetében pedig ez nem jut kifejezésre. Tehát a szembenállás első két tagja jelölt a második két taggal szemben.

A prágai nyelvész kör tagjai a mondatban is bizonyos tekintetben új szemléletmódot honosítottak meg. Gondolunk itt elsősorban az ún. aktuális (értelmi) mondattagolásra, melynek jelentősége napjainkban a gépi fordítással kapcsolatos szemantikai kutatásokban vált egészen nyilvánvalóvá.

A tipológiai kutatás terén is igen jelentős a prágai nyelvész kör tevékenysége. Már az iskola klasszikus korszakában (1926—1938) Roman Jakobson, V. Skalička és mások új irányt szabtak a modern strukturalista tipológiai kutatásoknak. A történeti fonológia megteremtésének a gondolata is a prágai nyelvész kör tevékenységéhez, elsősorban Roman Jakobson nevéhez fűződik. Új szemléletmódot alakítanak ki és honosítanak meg a költészet s általában a funkcionális nyelvek és stílusok vizsgálatában, s így sok tekintetben előfutárai az irodalomtudományban egyre inkább kiteretbélyesedő strukturalista szemléletmódnak. A prágai nyelvész kör háború utáni tevékenységéről csupán annyit: ha formálisan más szervezeti keretek között is, de kitűnően képzett nyelvészgárdája ma is erőteljesen érvényesíti a nyelv vizsgálatában a funkcionális szemléletmódot, és tevékenységében átfogja a modern nyelvtudomány szerteágazó problematikáját. A prágai iskoláról szóló rövid ismertetésünket Roman Jakobsonnak az iskola alapelveiről szóló megállapításaiával zárjuk: „Ezek a törekvések a nyelvnek mint a kommunikáció eszközének általánosan felismert szemléletmódjából erednek... A két alapvető nyelvészeti művelet — a szelekció és a kombináció, vagy más terminológiával élve a nyelv paradigmatis és szintagmatis aspektusa — tanulmányozásában a paradigmatis aspektus került különös-képp előtérbe...“ A funkcionális szemlélet megváltoztatta a nyelvi változások nézőpontját is: „A változás két állapotát mint két szimultán nyelvi stílust interpretálták“, ezáltal „idő is, tér is megtalálta a maga belső helyét a nyelv eszköz — cél modelljében“ (Roman Jakobson: *Efforts toward a Means-Ends Model of Language in Interwar Continental Linguistics. Trends in Modern Linguistics* II. Utrecht. 1963.)

A koppenhágai iskola

A másik jelentős strukturalista irányzat a koppenhágai, amelyet glosszematikus iskola néven tartanak számon (az elnevezés a görög glossza, „nyelv“ szóból származik). Az iskola vezető egyénisége, L. Hjelmslev a strukturális nyelvészetről a következőket írja: „...egy hipotézisen nyugszik: tudományosan jogosult a nyelvet úgy írni le, mint olyasvalamit, ami lényegét tekintve a belső függések autonóm egy-sége, egyszóval struktúra“ (L. Hjelmslev: *Essais linguistiques*. TCLC XII. 1959. 21). Minthogy a nyelvet a szemiotikai rendszerek sajátos fajtájának tartja, egy egyetemes nyelvelmélet kidolgozására törekszik, a nyelv immanens (belső) algebraját akarja megteremteni. Nyelvelméletének elvi alapjait először 1943-ban megjelent, majd 1953-ban angolra s később oroszra és románra is lefordított *Omkring sprogteoriens grundlaeggelse* című könyvében fejti ki.

Saussure-riek arra a megállapítására támaszkodva, hogy a nyelv forma és nem szubsztancia, dolgozza ki Hjelmslev a kifejezés és a tartalom szintjéről szóló tanítását. A kifejezés szintje a nyelv külső — hangalaki, grafikai vagy más jellegű — burka, amelyben realizálódik a gondolat; a tartalom szintje pedig azoknak a gondolatoknak az összessége, amelyek kifejezésre jutnak a nyelvben. A kifejezés anyaga, szubsztanciája (például a hangok) nagyjából azonos a különböző természetes nyelvekben, de a kifejezés formája, vagyis az a mód, ahogyan például ezek a hangok rendszerré szerveződnek az adott nyelvben, sajátos. A tartalom szintjének is megvan a maga szubsztanciája és formája. A tartalmi szint szubsztanciája a gondolat, formája pedig az a mód, ahogyan az adott nyelv tagolja a gondolatban tükröződő valóságot; a szubsztancia általános, a forma pedig sajátos. A románban például a nem élő fát a *lemn* szóval, az élőfát pedig a *copac* szóval jelölik; hasonló a helyzet a németben is a *Holz*, illetve a *Baum* esetében. Ellenben a magyarban mindkét fogalomra csak egy szavunk van, de más eszközökkel érzékeltetni tudjuk a két fogalom közötti különbséget. Hjelmslev szerint a nyelvtudomány feladata az, hogy a kifejezést és tartalmat, illetve ezek formáját párhuzamosan, de egymástól elkülönítve vizsgálja. A glosszematika csak a kifejezési és tartalmi szint formájával foglalkozik, a hagyományos nyelvészetből ismert fonetika (a kifejezési szint szubsztanciája) és szemantika (a tartalmi szint szubsztanciája) csupán segédtudományai a glosszematikának.

Jelentőségében és különösen utóhatásában a kifejezés és tartalom szintjéről szóló tanítással vetekedik Hjelmslevnek és követőinek egy másik, nevezetesen az ún. figurákról (összetevők, komponensek) és jelekről vallott felfogása. Az elemzés során a szövegből kiindulva állapítják meg az illető nyelv rendszerét, és ennek során a jeleket figurákra bontják. A figura a jeltől eltérően csak egyoldalú egység; a kifejezési szint figuráinak (fonémák) nincs jelöltjük (*signifié*), a tartalmi szint figuráinak pedig hiányzik a jelölőjük (*signifiant*). Hjelmslev itt kb. olyan „kategóriákra” gondol, mint: hím- és nőnem, élő—élettelen, ember—állat, fiatal—érett. Ezek a komponensek aztán kombinálódhatnak egymással. A jelek száma (mondatok, szavak, morfémák) szinte végtelen, a figuráknak szerfölött korlátozott. Így a viszonylag kis számú figurák kombinációjából a jelek szinte megszámlálhatatlan sokaságát hozhatjuk létre. Ezért történhetett meg — mondja Hjelmslev —, hogy a jelek megszámlálhatatlan sokasága miatt a tartalmi szint elemzését sokáig megoldhatatlan problémának tekintették; holott a két szint figurái közötti analógia nyilvánvaló.

Hjelmslev egyetemes nyelvelmélet kidolgozására törekedett, olyan elméletet akart konstruálni, amely érvényes legyen nemcsak az összes reálisan létező nyelvekre, hanem azokra is, amelyek csak elvben létezhetnek. Éppen ezért elmélete deduktív jellegű, s a konkrét valósághoz való viszonyát illetően bizonyos fokig önkényes.

Hjelmslev elméletét már kezdettől fogva bizonyos kétellyel fogadták strukturalista és nem strukturalista nyelvészek egyaránt. Elméletének konkrét alkalmazhatóságát eddig nemigen sikerült igazolni egyetlen nyelv teljes rendszerének a leírásában sem. A glosszematikus elemzés csupán az egyes nyelvi jelenségek vizsgálatára vállalkozott; e tekintetben viszont a pontosságának és a precizitásának remek iskolapéldáit adta. Ennek ellenére Hjelmslev jelentősége felbecsülhetetlen az egyetemes nyelvtudomány történetében; hozzájárult a nyelvelemzés módszereinek a tökéletesítéséhez és árnyaltabbá tételéhez, valamint a nyelvrendszer olyan rejtett mozzanatait tárta fel elméletében, amelyet előtte egyáltalán nem, vagy csak kis mértékben vizsgáltak.

A harmadik nagy klasszikus strukturalista irányzat az amerikai deszkriptív iskola. Ez sem elméleti felfogását, sem kutatási módszereit tekintve nem egységes; az iskola részben az európai, részben pedig az amerikai hagyományok egészséges ötvözeteként alakult ki.

Franz Boas, a neves amerikai antropológus és nyelvész, már a század elején egyik művében rámutat arra, hogy az indián törzsek nyelvét írásos emlékek hiányában nem lehet a hagyományos módszerek segítségével vizsgálni, sőt ezen törzsek nyelvének a vizsgálata feltételezi kultúrájuk alapos ismeretét is, minthogy e két tényező között szoros összefüggés észlelhető. Franz Boas örökségét folytatja és tetőzi be az amerikai nyelvészet másik nagy egyénisége, Edward Sapir (1884—1939) *Language* című művében. Az ő nevükhöz fűződik a modern antropológiai nyelvészet megteremtése, amely a nyelvet „a kultúrához vezető szimbolikus kalauzként” vizsgálja. Ehhez a felfogáshoz sorolható B. L. Whorf hipotézise is.

Az amerikai nyelvészet egy másik ágának — nevezetesen a formális nyelvi elemzés módszereinek — a kidolgozása Leonard Bloomfield (1887—1949) nevéhez fűződik. Azt vallotta, hogy a tudományos leírások megállapításait fizikai terminusokban kell megfogalmazni, a módszertől pedig mindenfajta pszichológiai szemlélettől való mentességet kívánt meg. Az alapfogalmak meghatározásakor matematikai módszereket használ, mert — úgymond — ez arra kényszerít bennünket, hogy világosan fogalmazzuk meg feltevéseinket. Ebből a megállapításból kiindulva, Bloomfield a minimálisra csökkenti a szemantikai kritérium szerepét a formális elemzésben: a nyelvésznek a szavak vagy szóalakok jelentéskülönbségének a tényével, és nem magával a konkrét jelentéssel kell foglalkoznia. Az elemzés során olyan nyelvi képződményekből indul ki, amelyekben meghatározott hangok sora meghatározott jelentéssel párosul; ezeket a képződményeket nyelvi formáknak nevezi.

A nyelvi formák újabb egységekké, ún. komponensekké szerveződnek, amelyek közvetlen és végső (terminális) összetevőkre bonthatók; a közvetlen összetevők nagyjából azonosak a saussure-i szintagmákkal (kis ház — házikó — házacska), a végső összetevők pedig a morfémáknak felelnek meg. A közvetlen összetevők szerinti elemzés erősen leegyszerűsítve a következő példával illusztrálható: *A kis fiú elszaladt.* Ezt a mondatot úgy taglaljuk, hogy minden lépésben két részre osztjuk, egészen addig, míg eljutunk a végső összetevőig. Tehát az első lépésben: kis fiú+elszaladt; második lépés: kis+fiú (ezek már végső összetevők!) harmadik lépés: el+szaladt; negyedik — és egyben utolsó — lépés: szalad+t. Így a közvetlen összetevők szerinti elemzés során megkapjuk a mondat végső összetevőit: kis+fiú+el+szalad+t. Amint ennek a nagyon egyszerű példának az elemzéséből is kitűnik, meglehetősen elmosódik a határ az alaktan és a mondaton között. Ez egyébként jellemző tünete a formális nyelvi elemzésnek, de az analízis ilyen formában részletekbe menőbb és pontosabb.

A bloomfieldi iskola programját Bloomfield közvetlen tanítványai: B. Bloch, E. Nida, G. Trager, Ch. F. Hockett és különösen Z. S. Harris, a Pennsylvániai Egyetem tanára fejlesztették következetes rendszerré. „Jelentőségük annyiban nagyobb a glosszematikus iskoláénál, hogy elméletüket, annak alkalmazását számos nyelv leírásában is megmutatták. Ilyen eredményt a glosszematikusok nem tudnak felmutatni” (Petőfi S. János: *Modern nyelvészet*. Budapest, 1967). Az amerikai deszkriptív nyelvészet kutatási eljárásait — mint már utaltunk erre — az indián törzsek ismeretlen nyelveinek a vizsgálata során alakították ki. Olyan nyelveknek a rendszerét kellett megállapítani és tudományosan leírni, amelyekről a nyelvésznek semmilyen előzetes információja nem volt. Itt nem részletezhető bonyolult eljárások

útján megállapították: 1. az illető nyelv legkisebb elemi egységeit minden szinten; 2. hogyan szerveződnek osztályokba ezek az egységek és 3. milyen törvények szerint kapcsolódnak egymáshoz ezek az osztályok (hogyan szerveződnek morfémákká a fonémák és nagyobb egységekké a morfémák).

Harris az elemzésben a következő alapfogalmakat használja: *korpusz* (a vizsgált nyelvi anyag), *nyelvi megnyilatkozás* (nagyjából a hagyományos mondatnak felel meg, és olyan beszédaktust jelöl, amit egy beszélő két szünet között hoz létre), *szegmentum* (a beszéd bizonyos hosszúságú része), *környezet* (a vizsgált szegmentum nyelvi kerete, vagyis a kontextus) és *disztribúció* (egy-egy vizsgált elem — fonéma vagy morféma — környezeteinek az összessége). Ezen alapfogalmak segítségével végzi az elemzés említett három fázisát, és kizárólag formális úton — a szemantikai mozzanat mellőzésével — határozza meg a vizsgált nyelv egységeit és szervezi magasabb egységekké. A különböző szintek leírása után Harris külön fejezetben foglalkozik a mondatok egymáshoz való viszonyával, és ennek a megállapítására dolgozta ki transzformációs módszerét, amely közvetlen tanítványának, Noam Chomskynak az elméletében válik központi kategóriává.

Osszefoglaló megjegyzések

Noha tudatában vagyunk annak, hogy a strukturális nyelvészetről itt felvázolt kép korántsem teljes, mégis megpróbálunk eddigi fejtegetéseink alapján egy-két, szinte önmagától adódó következtetést levonni a strukturális nyelvészet jelenére és jövőjére vonatkozólag.

A strukturális nyelvészetnek ez a három irányzata történeti szempontból megegyezik abban a törekvésben, hogy a régi iskolákon, mint a pszichológia, fiziológia, szociológia és más tudományok konglomerátumain túllépve, megteremtse a független nyelvtudományt a saussure-i nyelvi jel koncepciójára alapozva. Közösnek mondható egy sajátos terminológia megteremtésének az igénye is, s a matematika hatása a különböző fogalmak meghatározásában (elsősorban Bloomfieldnél és Hjelmslevnél). Hjelmslev elméletében a nyelvnek mind a két szintjét: a kifejezés és a tartalom szintjét is formális módszerekkel kívánja elemezni, de az egzakt elméletre való törekvés jegyében kissé eltávolodik a konkrét nyelv leírásától a kombinatorikus algebra felé. Harris eljárásai mind módszerükben, mind tartalmukban formálisak, s a gyakorlat érdekében lemondott a tartalom formájának a vizsgálatáról.

A Saussure utáni strukturális nyelvészet a nyelvben a jelek, elemek statikus rendszerét kereste, és nem vizsgálta azt a szabályrendszert, amely biztosítja a nyelv egész mechanizmusának a működését. A strukturális nyelvészet, de különösen a „klasszikus“ amerikai deskriptív nyelvészet erősen taxonomikus, azaz osztályozó jellegű; fő célja az elemzés során megállapított egységek „leltározása“ és osztályozása. Ez a felfogás nem vizsgálja a nyelv alkotó mozzanatait, szemben Wilhelm von Humboldtnek azzal a találó megállapításával, hogy a nyelv nem *ergon* (a tevékenység eredménye), hanem *energeia* (maga az alkotó tevékenység). Ha nem értünk is mindenben egyet Ernst Cassirerrel, aki 1945-ben a strukturális nyelvészet jelentőségét Galilei „új tudományáéhoz“ méri, mégis el kell ismernünk, hogy új távlatokat nyitott a nyelvtudomány előtt és jelentősen befolyásolta és befolyásolja még napjainkban is néhány más tudomány fejlődését.

Az itt bemutatott strukturalista irányzatok eredményeinek felhasználása és továbbfejlesztése során alakult ki századunk 50-es éveinek végén és 60-as éveinek elején a nyelvírás valamennyi mozzanatát átfogó *generatív nyelvelmélet*, amely a Saussure utáni nyelvészet egyik jelentős korszakának a kezdetét jelenti.

A struktúra meghatározása

A divatos irodalmi fogalmakat többnyire joggal vádolják konformizmussal, bizonyosfajta felületességgel és jó adag, korlátok közé nem szorított lelkesedéssel. A struktúra szilárd fogalma esetében azonban nem ez a helyzet, hiszen e fogalom valójában jóval régebbi, mint maga a szintén több évszázados, s a XVII. század óta nyomon követhető megnevezés.

1. Mondhatnók, már kétezer évvel ezelőtt megfigyelték, hogy az építészeti alkotások egy bizonyos módon vannak megszerkesztve, s ez tartja fenn őket, ez ad nekik egységet, szilárdságot és sajátos külsőt. A struktúra minden körülmények között bizonyos tervet, a részeknek e terv szerint történő elrendezését feltételezi, amely terven összességet, egységet és teljességet, az alkotó részek közötti egyedi kombinációt és kapcsolatot értünk. Természetesen — mint ahogy azt néha jó adag gúnnyal meg is állapítják — semmiféle „-izmusra“ nincs szükség ahhoz, hogy teljes joggal állíthassuk: igenis minden dolognak, műnek, organizmusnak, formának „struktúrája“ van. A dolog közhelyszerűvé részben az említett szinonimák általánosítása miatt válik, amely szinonimákhoz még hozzátehetünk másokat is, mint: *Bildung*, *Gewerbe*, *texture*, *shape*, *agencement*, *configuration*. Ez utóbbiak, amelyek néhány új árnyalatot is behoznak, mint amilyen a „szövet“, „kontúr“, „egybekapcsolás“, jól ellenőrzött, mindennapi megfigyelésben nyert tényeket fejeznek ki.

2. Még makacsabbul tartja magát, különösen az angolszászoknál a *struktúra azonosítása a formával*, amelynek pedig fölérendeltje: a struktúra magába foglalja mind a tartalmat, mind a formát, amennyiben azok egy meghatározott esztétikai cél érdekében „rendeződnek“. Érthető tehát, hogy ilyenformán akarva-akaratlan „strukturálistának“ számít Arisztotelészről kezdve minden filozófus, esztéta vagy kritikus, aki a művészi forma jelenségével foglalkozott. Nyilvánvaló, hogy itt a jelentés kiterjesztésével — ha nem egyenesen eltúlzásával — állunk szemben, s amint látni fogjuk, bizonyos elhatárolásokra feltétlenül szükség van. De nem kevésbé igaz az is, hogy minden esztétát, aki a forma kérdéseivel foglalkozik, egészen a gestaltistákig, joggal tekinthetünk a strukturálisták előfutárának. A „forma“ és a „struktúra“ fogalma között mélyreható affinitás van; a kettő az alakzat, a kikristályosodás, a konvergens szerveződés síkján találkozik, sőt fuzionál is.

3. Ugyanilyen mértékben, és igen széles körben szoktak hivatkozni az *egység* fogalmára is, amelyet gyakran vele szinte azonos értelemben használnak, és nem is minden ok nélkül. A struktúra kölcsönöz egységet, konzekvenciát, rendet és stabilitást az egésznek, a struktúra az a belső vonzóerő, amely meghatározza azt, hogy az elemek ne szóródjanak szét, hanem együttműködjenek a végső cél megvalósítása érdekében. Nincs konstrukció bizonyos váz nélkül, az őt alkotó elemek egyezése és integrálódása nélkül. Hogy ez az egység az egyensúly és a halmozódás különböző fokozataiban jelenik meg; hogy a körülményekhez képest mechanikus vagy szerves, homogén vagy heterogén, konszonáns vagy diszsonáns, oszthatatlan; vagy hogy ellenkezőleg, lehetőséget nyújt az egész körvonal-

zódásának keretén belül a sokféleségre, a diverzitásra, a változatosságra — mindez semmit sem változtat a lényegileg nyilvánvalóan strukturalista alaphelyzeten. Egy ilyen, igen-igen hosszú életű hagyományokkal rendelkező tant — amelyből elsősorban ismét Arisztotelészt kell említenünk —, újra az esztétika története igazol.

Könnyen észrevehető, hogy itt szüntelenül olyan fogalmak körül kerengünk, amelyek korántsem újak, de amelyek nemcsak a külföldi publicisztikában elterjedtek, hanem nálunk is, ahol Tudor Vianu, jóval azelőtt, hogy a fogalom ennyire felkapottá vált volna, észrevette, hogy „valamely struktúra integritást és egységet jelent, a lelki energiák olyan csoportosulását, amelyet egységes terv irányít, és amely közös végső cél felé tör“.

4. A struktúra fogalmát születésétől fogva az organicista látásmód uralja, s emiatt a fogalmat gyakran úgy értelmezzük, mint *totalitást*, mint egészet, mint jól összeforrott együttest, amelyből semmi sem hiányzik, amely felbonthatatlan, amelynek egysége nélkül az egész konstrukció összeomlanék. E mögött az értelmezés mögött az antik és középkori esztétikában fellelhető *integritas*, a hagyományos angol esztétikában szereplő *wholeness* vagy a német esztétika által ismert *Organizmus* fogalma rejtőzik (az utóbbi megtalálható Mihail Dragomirescunál, Lucian Blagánál és másoknál is). Egy ilyenfajta definíció is elfogadható, amennyiben az — távolartva magát mindenféle túlzott biológiai analógiától — egy egész sor fontos esztétikai jellemzőt világít meg. A totalitás fogalmában benne van a művészi szubsztancia bizonyos homogénéitása, amely megakadályozza a riktó elütéseket, a heves belső ellentmondásokat, a hang katasztrofális megtörését, a kakofóniákat, a zűrzavart. A művészi recepció síkján „totális benyomást“, „magasabb rendű totális hatást“ kelt, ami az egységes esztétikai megszerveződés visszatükröződése és következménye.

Mindenesetre azáltal, hogy a műalkotást totalitásnak fogjuk fel, sokkal könnyebb lesz azt időben és térben elhatárolni, s ugyanez a felfogás lehetővé teszi, hogy azonnal, „egy szempillantással“ átfogjuk a művészi tárgyat, hogy abszurdként vethessük el a tartalom—forma, stílus—ideológiaszerű kettéosztottságokat, és megszilárdítsuk főként a műalkotások önálló létezésének benyomását.

Ennek az értelmezésnek más vonatkozásai az esztétikai érzékelés objektiválására irányulnak, s ennek különösen az irodalombírálatra nézve vannak fontos következményei, amennyiben az — amint George Călinescu is mondotta — arra törekszik, hogy „elfogadható struktúrákat“ fedezzen fel. Elfogadható struktúrákat, de vajon csak a képzelet számára? Semmi esetre sem! A struktúra az ítélet, az összehasonlítás, az analízis, a szintézis egymást követő és ellenőrizhető aktusai által adott valóság. A struktúra a megfigyelés számára mindenekelőtt *mint tárgy* jelenik meg, amelyet a konstrukció, a forma, az egység és a totalitás határoz meg, és tesz nyilvánvalóvá. Joggal írja Paul de Man: „A totalitás eszméje zárt struktúrákat sugall, amelyek szinte ellenállhatatlan tendenciákkal rendelkeznek arra nézve, hogy objektív struktúrákká váljanak.“ A „zárt forma“ — „nyílt forma“ kérdése körül folyó vitának ez esetben semmi szerepe nincs. A totalitás — azáltal, hogy elkülönítést és elhatárolást foglal magában — bármilyen „nyílt“ legyen is, minden műalkotás-típusnak és minden esetben minimális körvonalat ad, s esetről esetre „erősebb“ vagy „gyengébb“,

de objektív érzékelést vált ki. Bármely érzékelés objektív adatokat strukturál, összesít, amelyek többé vagy kevésbé körülhatároltak, kikristályosodottak.

5. Ha a műalkotás elemei összetartó, szerves totalitásba csoportosulnak, ebből az következik, hogy dialektikus kölcsönös összefüggés van az „egész“ és a „részek“ között, amelyekre az egész jellemvonásai, sajátosságai, külső alakja változó arányban hatnak vissza. Az egész és a részek bensőséges együttműködése, a rész alárendeltsége az általános normának, amelyet azonban az őt alkotó elemek konvergens vagy divergens akciója szintén módosít — mindez a struktúra egyik lényegi, meghatározó vonása: aki azt mondja, *struktúra*, ezzel egyúttal az egész és a rész funkcionális viszonyát is kifejezte, mégpedig azzal a — lényeges — megszorítással, hogy az alapvető egység akár a részek sokfélesége *ellenére*, akár e sokféleség *által* megvalósul. Más szóval, a struktúrában a totalitás kötelezően és szuverén módon túlhaladja, magábaolvastja, alárendeli és átlényegíti a részek összegét. Csak a totalitás az, ami elsőként és utolsóként adott; csak annak belső tagolása ruházza fel jelentéssel a részeket, amelyeket helyesen és teljességükben csak akkor érthetünk meg, ha ahhoz az egészhez viszonyítjuk őket, amelybe beilleszkednek.

Aki nem fogadja el ezt az elvet, hogy tudniillik a totalitás mindenekfölött minőségileg elkülönülő, az alája rendelt elemeket integráló és formába rendező magasabb rendű valóság, az sohasem fog strukturalista fogalmakban gondolkodni; az nem lesz képes felfogni és konkrétan, mélységében megérezni, mi is az az objektív, egyszerű, de ugyanakkor rendkívül bonyolult jelenség, amit struktúrának nevezünk. Igaz, hogy a műalkotás méretei a legkülönfélébbek lehetnek, igaz, hogy tartalmában van kontinuitás és diszkontinuitás, igaz, hogy ki lehet belőle vágni bizonyos részeket, amelyek közül egyik-másik szinte magától különül el — mindez igaz, de strukturalista szempontból nagyon is másodlagos dolog. Van a műalkotásnak egy központi egysége, egy (az álláspontban, a stílusban, a személyiségben megnyilvánuló) önmagával való azonossága, egy aktív, eredendő és eredeti jelenvalósága, amely minden részletében felfedezhető. A részek jelentését csak az egész határozza meg; minden egyes részletben egy magasabbrendű szerveződési princípium tükröződik, amelynek uralkodó szerepe volt abban, hogy a részlet maga beilleszkedhessék a művészi konstrukcióba. Feltétlenül le kell azonban szögeznünk, hogy ez az igen különböző intenzitású „összefüggésteremtő“ együttható nem mechanikusan hat, hanem ködösen, lappangva, „kifejjezhetetlenül“ van jelen. Hiszen organizmussal van dolgunk. De amennyiben a struktúra szerves és oszthatatlan egységet alkot, akárhány részt is különítsünk el belőle elvont elemzés vagy egyszerű ténymegállapítás útján, a tartalmat, irányt és jelentést mégiscsak a totalitás közvetíti. Nem a részek követelik tehát a megszerződést, hanem fordítva. Végső fokon a mű közül valamit a részről, s nem a rész a műről; ebből az elvből fontos következtetések adódnak nemcsak az esztétikára, hanem az irodalombírálatra és az irodalomtörténetre nézve is.

Fontos különösen hangsúlyoznunk a rész funkcionalitásának ezt az alapelvét, ugyanis az irodalomban, a művészetekben nemegyszer a fáktól nem látni az erdőt. A totalitásba integrált rész valami egészen mássá

válík, mint ami elszigetelten, összefüggéséből kiszakítva volt: a rész csak más részekhez viszonyítottan, azokkal való kapcsolatban létezik. Mert lehetséges volna-e az elemek összetartása másként, mint a kölcsönhatás által? A részletek bármely műalkotásban a globális egységen belül vonzzák vagy hívják egymást, ennek keretében vannak állandó kölcsönös függőségben és kölcsönös feltételezettségben. Mindez már az alkotás intim logikájához tartozik, amit Poe-tól Proustig számos írói önvallomás igazol. Egy teljesen összeálló alkotásban a „fejezetek“ tulajdonképpen sohasem mondanak ellent egymásnak. Sőt: egyetlen elem módosulása módosítja az egész mű lényegét és arculatát. Vegyünk ki egy részt abból az egységből, amelyhez tartozik, s ez maga szűnik meg, bomlik meg. Alkalmazzuk bármely műben — akár a legkevésbé strukturáltban — a felcserélés próbáját, helyettesítsük, cseréljük fel másokkal az egyes elemeket, s az egész értelem módosul, vagy egyszerűen felborul. Próbáljunk meg egy verset fordítva — hátulról előre — olvasni. Ha ugyanaz az érteleme, bizonyosak lehetünk benne, hogy a vers rossz. Csak futólag említjük, hogy a Junimea körében néha empirikus módon ugyanilyen *avant la lettre* „strukturalista“ ellenőrzést alkalmaztak.

A rész—struktúra, *rész a struktúrában* viszonyinak nemcsak funkcionális, hanem megvilágító (revelatorikus) értéke is van. Minden egyes elem az egész felé mutat, mégpedig a mikrokozmosz—makrokozmosz típusú megfelelés értelmében is. Bármely művészi rész, funkcionálisan fel fogva, a mű kifejezésére, anticipálására, sugalmazására s a reá jellemző szervezési elv feltárására irányul. Kétségbenvonhatatlan, hogy a „részletek“ az egész mű struktúrájának meghatározó vonásait juttatják kifejezésre.

Létezhetnek-e tehát önálló, független művészi részletek, amelyeknek a totalitástól *megkülönböztetett, elkülöníthető* saját struktúrájuk van? E döntő pontra nézve a modern strukturalista gondolkodás nem tud határozott választ adni, s egy teljes és egy részleges autonómia elismerése, illetve bizonyos — nemcsak megengedhető, hanem nyilvánvaló — megkülönböztetések és módosulások elismerése között ingadozik. Más szóval, az epizódot, a részt tekinthetjük elszigetelten is, a maga belső egységében, s ebben az esetben a totalitások (*wholes*) mellett léteznek tökéletesen érzékelhető belső személyiséggel rendelkező szubtotalitások (*sub-wholes*) is. A be nem illeszkedő, funkcionalitás nélküli „töltelék“-részek, egy lírai alkotáson belül elhelyezett elvont értekezések nyilvánvalóan kívül esnek a struktúrán. Ezeknek semmiféle reális kapcsolatuk nincs az egész mechanizmusával és tagjaival. Edgar Allan Poe azt állította, hogy hosszú költemény nincs is, mert az a valóságban legjobb esetben „rövid költemények egyszerű egymásutánja“.

De vajon tekinthetjük-e úgy ezeket a rövid költeményeket, hogy bár semmi affinitás nincs közöttük, mégis egy és ugyanazon művet alkotnak? Vajon a részlet, amelynek Croce is védelmére kelt, nem fogható-e fel úgy, mint az egységes struktúra egy közbeeső kikristályosodási momentuma, vagy még inkább, mint a fa keresztmetszete, amely feltárja a szövetet alkotó sejtek megszerveződését? Bármit is mondanak, az alkotóban megvan a törekvés arra, hogy a részletet alárendelje a végső művészi formának. Egyébként Poe is elismeri, hogy „egyetlen alkotóelem sem változtatható meg annak a veszélye nélkül, hogy az egész is meg ne változzék“ — s ez az elv a lehető legteljesebb mértékben strukturalista.

A rész és az egész ilyen összefüggése mellett milyen értéke és haszna van az egyszerű és mégis rendkívül aprólékos szövegelemzéseknek, amelyek töredékesek, s majdnem kivétel nélkül egy-egy vers vizsgálatára korlátozódnak? Tény, hogy a strukturalista elemzést sohasem kockáztatták meg nagy terjedelmű műveken, sőt szembetűnő a vonzódás a mikrostruktúrákhoz, mintha a struktúra csak mikroszkóp alatt, a végtelen kicsi mennyiségek terén volna megfigyelhető és lebontható. És felvetődik a kérdés, vajon az ilyenfajta elemzés nem hagyja-e figyelmen kívül az általános és sajátos dialektikáját, amely bármely igazi struktúra sajátja; s vajon nem magát a strukturalista koncepció szellemét éri-e károsodás akkor, amikor önként és módszeresen mondanak le az indukcióról, az összegezésről, a résznek a felsőbbrendű, a föléjrendelt kategóriákba való beillesztéséről? Ha valóban lehetséges „a strukturális egész azonosítása a részből kiindulva“ (Camil Petrescu), akkor bármely hajlam az elszigetelésre, a vers—ciklus—kötet—fejlődési szakasz—stílus—művészi egyéniség homológiái iránt megnyilvánuló közömbösségre, valahol a félúton állítja meg a strukturális elemzést.

6. Az a tény, hogy bár oly sok változatban kísérelték meg a struktúra meghatározását, s mégis oly nehezen sikerült azt valóban új árnyalatokkal gazdagítani — azt bizonyítja, hogy itt különösen egyetemleges realitással van dolgunk, amelyre a *kohézió*nak igen magas foka jellemző. Bármely strukturális együttesben egy koaguláló erő működik, amelynél fogva az elemek összekapcsolódnak, összetartanak, harmonizálódnak. A struktúra szervezés, aktívá teszi az *összetartozást* (koherenciát), megteremtí a szűk-széles kapcsolódásokat és tagolódásokat. A régi elv: *discordia concors*, strukturálisan végiggondolva, egyáltalán nem üres szólam.

A struktúra összetartozásának egyik sajátossága, hogy különböző halmozódási és sűrűségi fokozatokat foglal magában. Vannak műalkotások, amelyekben ez az összetartozás lazább vagy merevebb, s így beszélhetünk „erős“ és „gyenge“ struktúrákról (amint az alaklélektan, a *gestaltizmus* mutatja), illetőleg „zárt“ és „nyílt“ művekről. Érdekes az a megállapítás is, amely főként a kohézió és a terjedelem között fennálló fordított arányra vonatkozik, s amely szerint a mű egysége annál inkább lazul, minél fennebb haladunk egy író egyes írásaitól a művek összessége, a szélesebb és rugalmasabb struktúrák felé. Ebben az esetben is megismétlődni látszik — mennyiségileg — a rész és az egész, a részlet és a megalkotott mű között fennálló helyzet. Ez abban az esetben volna beigazolható, ha mindenütt ellenőrizhető lenne az a megfigyelés, amely szerint a részben a kikristályosodásnak — tehát a kohézióknak — nagyobb foka valósul meg, mint az egészben, amelynek ez a rész alkotóeleme, mégpedig az által, hogy egy egész sor csomóponton a maximumig fokozódik a közös szerveződési norma.

7. A struktúra egész, itt leírt működéséből annak erős *belső kohéziója* következik. A struktúra összetartozása egy belső finalitású folyamattal felel meg. Ami pedig determinálja, az a már Arisztotelésztől megfogalmazott entelecheiális szükségszerűség. Ennek valósága rejtett, de a lényeghez tartozó. A strukturális szellemtől mi sem idegenebb, mint a külsőleges, kimódolt, gépies hozzáragasztás. A struktúra mint — képzetesen szólva — genetikai, embrionális, őstípus-szerű meghatározottság eredménye, szervesen következik egy informáló elvből (*Gestaltung*). Ezt

a régi megfigyelést az „új kritika“ elevenítette fel ismét, amely különösen a mű belső viszonylatainak és konvergenciáinak megragadására fordítja figyelmét, s amely magát a művet nem leírja, hanem röntgen-vizsgálatnak veti alá.

Ebből adódik, hogy nem a struktúra következik a „formából“, a „kifejezésből“, a „nyelvből“, hanem fordítva; a formális elemek változottsága mögött állandóként a strukturális szerveződés egysége található fel éppen úgy, mint ahogy a testi különbözőség mögött, minden körülmények között, ugyanaz a csontrendszer helyezkedik el. Nagyon igaz, hogy a struktúrát csak a *kifejezésben* és a kifejezés *által* lehet azonosítani. De ennek a kifejezésnek csak strukturális perspektívában, egy belső kohézió „jelként“ van jelentése.

8. A felsorolt definíciók legnagyobbbrészt a kérdés „történelmi“ fázisának, hagyományos értelmezéseinek felelnek meg. A strukturalista kutatások új szakasza, amely az orosz „formalisták“ kezdeményezéseiből indul ki, szinte az összes régi fogalmakat magába foglalja, de némiképp eltérő megnevezések alatt. Ezek mögött azonban a felfogás szelleme elkerülhetetlenül ugyanaz marad. Így például az „egység“, a „totalitás“, az „összetartozás“, a „kohézió“ helyett a modern strukturalisták szívesebben beszélnek *rendszer*ről. Ezt a fogalmat találjuk meg B. Tomasevskijnél éppen úgy, mint a jól ismert Claude Lévi-Straussnál, korunk strukturalista tekintélyénél.

Nem érdektelen megemlíteni, hogy a rendszer fogalma a román esztétikában sem ismeretlen, hiszen Tudor Vianu felismerte a művészetnek „azt a tulajdonságát, hogy egységes rendszert képviseljen, amely tulajdonságra összességében és minden egyes alkotó részében egyformán szükség van“, s ez az elv is nagy hagyománnyal rendelkezik. A mai strukturalisták nem az esztétikából vagy a művészetelméletből kölcsönzik a rendszer fogalmát, hanem a nyelvtudományból, pontosabban Ferdinand de Saussure-tól. De bárhonnán származzék is a rendszer fogalma, új pályafutását néhány figyelemre méltó vonás jellemzi:

a) A belső kohézió elvéhez kapcsolódva, a rendszerről mindenkéltét az kell elismerni, hogy elemek teremtesére, koordinálására és integrálására képes. A „megszervezéstől“ eltérően, amely külsőleges marad, és bizonyos mértékig kívülről hat, a rendszer *rejtett*, a dolog lényegéhez tartozó és vele született, mégpedig mindenfajta felületi megnyilvánulásában és objektíválódásában. A kritika elsődleges kötelessége tehát ennek felfedése és realizálása.

b) Ez a fajta belső állandó *modell*-értékű, vagyis általa érzékelni tudjuk a kohéziót a morfológiai formák sokféleségében. A modell segítségével a megfigyelt tények elkülöníthetők, felfoghatókká válnak, s a kölcsönös összetartó erőt kifejező viszonyok szabályokká „fordíthatók“. Ilyenformán a rendszer minden síkra vonatkoztatva kifejezésre juttatható, leírható, mindenhol alkalmazható, ahol a mechanizmus működését ellenőrizni tudjuk. Innen adódik az a következtetés, hogy valamely író egyes művei csak akkor érthetők meg helyesen, ha az egész mű egyetemes „grammatikájához“ viszonyítjuk őket.

c) A rendszer tendenciája, hogy személytelenné váljék, hogy névtelen, mindenütt jelenvaló és kényszerítő erővé alakuljon. Jelenléte láthatatlan, mindenható, igazi „okkult“ törvény. A kényszerítő erő pedig annál

nagyobb, minél tökéletesebb a rendszer koherenciája. Egy szűk, zárt, jól körülhatárolt rendszer kevés helyet hagy az egyéni kezdeményezés szabadsága, spontaneitása számára.

d) Ha nincs rendszer másként, mint kohézió, a szervezett egész és a kölcsönös függés révén, akkor ebből az következik, hogy a rendszer magától értetődő normája és végoka nem az „igazsága“, hanem összetartozása, érvényessége, a tagoltság foka. Bármely rendszer alapjai, nyilván, lehetnek szilárdak vagy ingatagok. De magának a rendszernek megvan az a tulajdonsága, hogy saját belső logikájának megfelelően megalkossa, kibontsa és konszolidálja magát. Törekvése az, hogy önnön belső irányulása és szerveződése által objektiválódjék.

9. Az új strukturalista látásmód másképpen is újrafogalmazza a rendszer fogalmát. A rendszer mindennekfölött funkcionális valóság, a *viszonylatok egy meghatározott rendszere*. Jelentősége nem alkotóelemeinek, hanem azok kölcsönös viszonyának, egymástól való függésének van, s ilyenformán a hangsúly tartalmáról áttevéődik a kölcsönösségre és a kölcsönhatásra. Mint érdekességet említjük, hogy Mallarménál az esztétikai viszonylatoknak pontosan ezt a strukturalista tudatát találjuk meg. Tehát nincs új a nap alatt. Az ő megfogalmazása szerint a zene „egy egészben létező viszonylatok összessége“. Ilyenformán a struktúra fogalma dinamikussá válik, a viszonylatok *helyzetiek* lesznek, s a bennfoglalt elemek az egészen belül, egymással összefüggő és meghatározott helyet foglalnak el. Az egész mechanizmus megfejtésével természetesen a strukturalista kritika foglalkozik, amelynek fontos hivatása nem az értéknek, hanem az érték létezőmódjának „kiolvasása“.

A strukturalista dialektika bebizonyítja, hogy a művészi viszonylatok nem egyenesvonalúak, nem is párosulóak, hanem komplexek. A struktúra keretében minden azonos célra tör, minden függ az egésztől. Ugyanakkor minden viszonylat alá- és fölérendeléses és egymással egy szinten lévő, még akkor is, ha különböző fontosságúak. A „komplex kölcsönhatás“ kifejezés ugyanolyan gyakori a strukturalistáknál, mint a „tényezők koordinálása“. S ez a tény tökéletesen igazolódik, mivel adva vannak a koncepció előfeltételei. És ebben az esetben a fő feladat e kölcsönhatás sajátosságainak felfedezése, működési technikájának, „modorának“, módjának, „modelljének“ feltárása lesz.

Amit egyetlen rendszeren belül ellenőrizünk, azt alkalmaznunk kell a rendszerek összességének esetében. A viszonyítási rendszerek különben összeadhatatlanok, ellenben egymásba integrálódnak, méghozzá mind bonyolultabb és bonyolultabb szférákban. A végső határig eljutva, a struktúrák végtelen kiterjeszkedésre törnek, arra, hogy elveszenek a világegyetemben, mivel — amint tudjuk — a „kozmiakosság“ a rendszer egyik alapvonása. De egy lényegbe vágó megszorítással: az egyszer megtalált és integrált struktúra mindenütt — fent és alant egyaránt — ugyanazokat a *viszonyulás-típusokat* tárja fel. Ebből pedig az következik, hogy a struktúrák lényegileg homogén családokba tömörülnek. Lévi-Strauss szavaival: „Bármely modell, amely egy azonos családnak megfelelő átalakulás-csoporthoz tartozik... előidézi, hogy ezeknek az átalakulásoknak az összessége egy modell-csoportot hozzon létre.“

10. Az összes lehetséges viszonyítási rendszerek közül a modern struktúra-meghatározás és elemzés az *oppozíciós viszonyulást* tartja a leg-

megfelelőbbnek, amely az „ellentétek egységének“ egy új változata. Ez szintén a nyelvtudományból, Ferdinand de Saussure-től származik, s különösen a fonológiában nyer széles körű alkalmazást. Megfigyelték, hogy egy hang, szó, mondat vagy vers jelentéseit sokkal jobban meg lehet világítani, ha saját ellentétéhez viszonyítjuk, továbbá, hogy a különböző opozíciós rendszerekbe bevezetett egyetlen elem módosítja vagy deformálja annak egész jelentését. Ebből meglehetősen pedáns elemzések származnak, de vajon tagadhatja-e valaki a kontraszt, az antitézis, az asynden-ton hatásosságát? Minden, ami előre nem látható, meglepetésmotívum, törés, elkülönítés, vonzás és taszítás, valamely várakozásunk meghazudtolása, drámai elemet hoz be magába a struktúrába. Vajon módszertani mesterkedés ez, vagy tény? Ez is, az is — felelik a strukturalisták. Az ő számukra a struktúra egy ideiglenes, ingatag, feszültségben lévő egyensúlyt jelent, bizonyos opozíciós hálózatban lévő elemek egyensúlyát, amely elemeket csupán egymás révén lehet felfogni és megérteni.

11. A rendszert alkotó egy bizonyos stabil viszony-típusra vonatkozó felfogás a struktúrában *szinkronikus* és nem *diakronikus* jelenséget lát. A mozgékonyt az *izomorfizmus* helyettesíti, olyan állandók révén, amelyek a tapasztalat különböző szintjén fedezhetők fel. A struktúra képviseli az alkalmosság és alakulóban levés világában az állandóság felfedezett és bevezetett szervező elvét. A struktúra az a séma, az a váz (*la charpente*), amely feltalálható a jelenség, a járulékos, a váltakozó, a közvetlen valóságok mögött s amely a látszólagos, külsőleges, síkban elhelyezkedő viszonylatok helyett kinyilvánítja a belső, determináló tényezők felsőbbrendűségét. Távolítsuk el egy hasonló, egymással rokonságban lévő jelenség-csoportból a változót, a módosulást. Ami megmarad, az a struktúra, s ez túlél mindenféle átvitelt, redukciót, deformálást, átalakítást, „lefordítást“. Énekeljünk egy dallamot különböző hangokon és hangnemekben. Azonnal felismerjük, mert a változat mögött ugyanazt a változatlan struktúrát fedezzük fel.

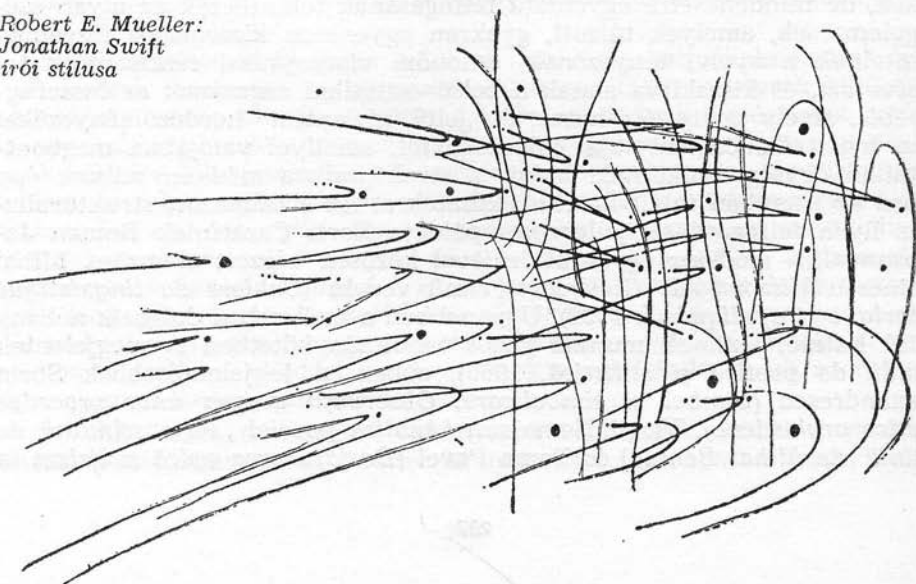
*

Mindeme megállapítások alapján a strukturalista módszer elváltozásának, de mindenesetre egyoldalú felfogásának tekinthetők az olyan szövegelemzések, amelyek túlzott, gyakran egyenesen kizárólagos figyelmet szentelnek a nyelvi tényezőnek, autonóm viszonyulási rendszernek tekintve azt, és kiszakítva annak a belső esztétikai normának az összefüggéséből, amely pedig létrehozza. A „jelt“, „jelentést“ hordozó tényezőket nem lehet elkülöníteni saját jelentésüktől, amellyel valójában megbont-hatatlan egységet alkotnak. Mégis a strukturalista módszer nálunk épp ebben az irányban talált hívekre, kutatókra. Az alkalmazott strukturaliz-mus ilyen felfogásának jellegzetes példája Boris Cazacunak Roman Ja-kobsonnal, a módszer egyik úttörőjével közösen végzett elemzése, Mihai Eminescu *Viszontlátás* (Revedere) című versén (*Cahiers de linguistique théorique et appliquée* I. 1962). Ugyanebben a szellemben dolgozik néhány fiatal kutató, akiknek munkái közös tanulmánykötetben is megjelentek (*Studii de poetică și stilistică*, 1966), ebben a legjelentősebbek Sorin Alexandrescu (*Simbol și simbolizare. Observații asupra unor procedee poetice argeziene*), Virgil Nemoianu (*Analiza poeziei „Pe o scîndură de actini“ de Mihai Beniuc*) és Toma Pavel (*Desfășurarea epică și lirism în*

„*Balada vechii spelunci*“ de Al. Philippide) tanulmányai. Ezeknek az elemzéseknek a töredékes, tisztán analitikus, technicista jellege nyilvánvaló. Csak igen kismértékben valósul meg bennük a költői mikro-rendszereknek az illető költői mű egészébe való beillesztése. Ilyen értelemben nyilvánvalóan mikroszkopikus jellegű strukturalizmus található meg Sorin Alexandrescu és Ion Rotaru közös tanulmánykötetében is (*Analyze literare și stilistic*, 1967). A szövegelemzés szintjén strukturalistáknak csupán Alexandrescu tanulmányai tekinthetők; ő jelenleg a legaktívabb, legkövetkezetesebb román strukturalista.

Ma még kevés olyan szintetizáló strukturalista tanulmány van, amely egy szerző életművét a mű egész immanens viszonyulási rendszerének szellemében vizsgálná és tárná fel. Két nagyobb terjedelmű kísérletet azonban mégis idézhetünk: az egyik ugyancsak Sorin Alexandrescu könyve: *William Faulkner* (1969), a másik e sorok írójának munkája Alexandru Macedonski életműve „struktúrájáról“ (1967). Az első: nagyméretű komoly munka, túlnyomóan leíró és analitikus jellegű, s az amerikai regényíró tipológiáját, oppozíciós viszonyulásait és elbeszélő eljárásait tanulmányozza. Rendkívül pontosan megszerkesztett, de kissé száraz tudományos mű. Ennek oka részben az, hogy a szerző kizárólag a struktúra leírására törekedett, s megfélekedett róla (vagy nem volt rá ideje), hogy „ízlelgesse“ és megcsodálja hőjét, akit a szó esztétikai értelmében vett irodalmi alakként eléggé elhanyagol. Ami a Macedonski művének struktúrájáról írott tanulmányt illeti, ennek célja az volt, hogy — bizonyos mértékig a klasszikus, hagyományos strukturalizmus szellemében — leírja a nagy román költő művének szervezőségét (organicitását), s azt belső összefüggésrendszerének egészében tanulmányozza. E költői mű viszonylatait alapvető tényezőinek szempontjából vizsgálja: az esztétikai tipológia, a költői eszmék, az elméleti orientációk, a hatások szempontjából. Minden elem a totalitáshoz, a Macedonski-mű egysége pedig a lényeges aspektusokhoz viszonyított, amelyeknek funkcionális szerepük van az egész mű ökonómiájában.

Robert E. Mueller:
Jonathan Swift
írói stílusa

Művek és elemzések

Az irodalmi alkotások interpretációinak tanulságai

A műelemzés egyféle archimédeszi pont az irodalomelmélet és kritika számára. Próbája a műnek. Az analízis értékének vagy értéktelenségének bizonyítására legelfogadhatóbb érv. De próbája az elemzőnek is. Vizsgáljuk a kritikus vagy a teoretikus, esetleg egy-egy teória itt, a szembesítésnél, az alkalmazásnál. Kettős próbakö, sajátos, kölcsönös függvény: a kritikus próbára teszi a művet, mű a kritikust.

Ugyanakkor — úgy tűnik — a műelemzés akciója az, amelyben a legváltozatosabb esztétikai rendszerek különbségei sűrűsödnek, egészen addig, míg mint közös nevezők válnak ki a rendkívül sokféle, összetett szellemi folyamatokból.

Előjáróul szembeötlő lehet az, hogy a legellentétebb alapokon álló elméleti táborok, csoportok közt is — hallgatólagos egyetértésként — különös jelentősége, becsé van egy-egy műalkotás újfajta, meggyőző megközelítésének. Az átcsoportosulások, szakítások, szembefordulások, specializált „iskolák” közt ki nem mondott közösség, kapocs, közvetítő csatorna a műelemzés. Egy időben, egymás mellett létező csoportokra éppúgy érvényesnek tűnik ez, mint időben egymást követőekre. Egy-egy teória elavul, meghaladják, de eleven hagyományként munkál, fennmarad a helyesnek bizonyult mű-interpretáció, maradandó elméleti értékek hordozójaként. A múltból Oscar Walzel 1917-es berlini, Leo Spitzer 1949-es northampsoni, Emil Staiger 1955-ös zürichi elemzése példázzák ezt. Napjainkban is találunk a vitatott tételek mögött nem vitatott vagy alig vitatott, mindenesetre szinte legendás műértelmezéseket. Roman Jakobson és Claude Lévi-Strauss közös Baudelaire-elemzése *A macskák* című versről vagy Jan Mukařovský írása Macha *Mai* című költeményéről példa erre. Úgy is fogalmazhatnánk: amilyen nehezen találunk általánosan elfogadott irodalomelméleti rendszert, annyira könnyen akadunk, szinte szaporodó tendenciával, „klasszikus” elemzésekre. Ez vonatkozik a magyar szakirodalomra is: Szabolcsi Miklós *A verselemzés kérdéseihöz* (Budapest, 1968) című irodalomtörténeti füzetére s Fónagy Iván, Hankiss Elemér, Németh G. Béla, Petőfi S. János közleményeire gondolunk. Tán éppen azért, mert forrong, alakulóban van az elmélet maga, a konkrét analízis gyakorlatában zajlik a folyamat lényege, itt adódnak a követhető, alakuló nyomok. Közös alapelvnek, találkozáspontnak tűnik az, amit J. M. Lotman így fogalmaz meg: „Egyesíteni kell az önállóan feltárt tapasztalati anyag biztos kezelését az egzakt tudományok kidolgozta deduktív gondolkodásban való jártassággal” (magyarul: *Helikon*, 1968. 1.). Ugyanezt egy tanulmányában Lévi-Strauss így magyarázza: „[a kutatás]... a gyakorlatból vonja ki a tényeket, és laboratóriumba szállítja. Itt arra törekszik, hogy modellek formájában prezentálja azokat... (*La structure et la forme. Cahiers de L'Institut de science économique appliquée*. 1960. 7).

Ez: a tapasztalat, a gyakorlat közös hangsúlyozása túlságosan tág értelmezési lehetőségeket nyit meg. Hiszen a mű-központúnak nevezhető esztétikai irányok is lényegesen elkülönülnek egymástól, több szempontból is. Hiába tekintik egyetértően kiindulópontnak a művet — érvnek, támasznak az elemzés próbáját —, már alapállásaikban is kardinális eltérést találunk: az angol *New Criticism* szerzőinek legtöbbjénél az alkotás kiemelését, vizsgálatának szigorú önmagára korlátozását, minden nem műhöz, nem irodalomhoz tartozó tényező határozott leválasztását — illetve a marxista

elemzésekben az irodalomtörténeti, történelmi összefüggésekbe illesztést. Ez a határ a „történetietlen“, szinkronikus, leíró módszerek és a történelmi, diakronikus okkerekések között húzódik. Egyre többször merül föl a kérdés: vajon áthághatatlan-e ez az elhatárolás?

Ezen belül is differenciálódnak az irodalmi mű megközelítései. Nyelvészeti, filozófiai, lélektani eszközökkel dolgozó irányok különböztethetők meg, s új csoportokat alkotnak azok, amelyek egyik vagy másik eszköztárat összekapcsolni próbálják.

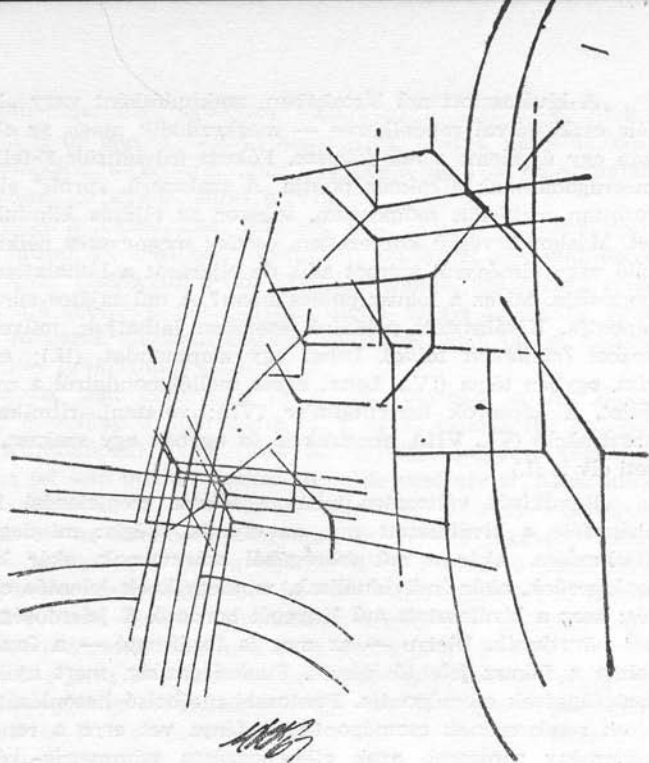
Mégis, valamennyi műelemző eljárás, ha különböző úton is, egy cél felé halad: a műalkotás törvényeinek megkeresése, feltárása felé; jelentős tapasztalati forrásnak, próbának tekinti konkrét műalkotások konkrét elemzéseit. Az analízis valamennyi fajtájára vonatkozik az, hogy annyiban helyes, amennyiben képes adekvátá válni választott anyagával, amennyiben képes eszközeit, alapelveit, lépéseit ahhoz szabni. Kiindulópontunk tehát *minden műelemzés kötöttsége*; az, hogy alkalmazkodnia kell tárgyának, anyagának, a *műalkotásnak törvényeihez*. Miután az elemzés természetszerűen erősen absztraháló, összetett gondolkodási folyamat, ez az alkalmazkodás is absztrakt formában, logikai eljárássá kristályosodva történik. Minél helyesebb, találébb az eljárás mód, annál teljesebben, kifejezettebben válik ezeknek a törvényeknek hordozójává. Ezért kísérreljük meg ennek a már elvont folyamatnak további absztrahálását. A már eleve tudati — különböző fokokig tudatos — akciónak tovább-tudatosítását.

Az elemzés elemei

Első pillantásra úgy tűnhet: annyiféle összetevője, kelléke van a műelemzésnek, ahányféle a kiválasztott mű, az alkalmazott módszer, sőt ahányféle az ezeket kezelő elemző. Mégis, a komponensek tarka változatosságában ott rejlenek a változatlan elemek is. Ilyen változatlan elem: *az elemzés tárgya*. A legkülönbözőbb korokból, műfajokból, nemzeti irodalmakból választható a műalkotás, s mint ilyen a legkülönbözőbb egyedi sajátosságokkal rendelkezik. De valamennyi eljárásra vonatkozik az a szabály: sokatmondó, alapos, jó elemzés általában a sokatmondó, jó mű elemzése lehet. Pontosabban: minél közelebb áll egy alkotás a remekműhöz, annál messzebbmenő, ugyanakkor annál evidensebb, önként kínálkozóbb következtetés-sor épülhet rá, annál szisztematikusabb; rendszerében annál több felfedezést rejtő, metodikát gazdagító mozzanatra bukkan az interpretáló folyamat. Az okot R. Ingarden fogalmazza meg kitűnően: „...vannak jó és rossz irodalmi műalkotások, olyanok, amelyeknek valóban van különleges struktúrájuk, mely igazi műalkotásokká és az esztétikai tárgylásságok alapjává teszi őket, műalkotások tehát, amelyeket belső, kompakt felépítésük tüntet ki, ahol semmit sem lehet elhagyni, s ahol az egyes elemek megváltoztatása a többi elem megváltoztatását is maga után vonja (amennyiben ez a változás lehetséges), s ahol semmi sem nélkülözhető, mert minden az esztétikailag értékes minőségek és az esztétikai értékminőségek fundamentumához tartozik...“ S emellett „vannak olyan műalkotások, amelyeknek felépítése meg lehetőségen laza, ahol hiányzik a felépítésnek, az elemek belső összekapcsoltságának a kompaktsága, s amelyeknek különböző elemei nélkülözhetők abban az értelemben, hogy elhagyhatók lennének, anélkül, hogy ezzel az esztétikai értékminőségek polifóniájában bármi is megváltozna.“ (*Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*, 1966. XL.) De tudatos megokolás nélkül is: egy-egy mű részletes analízisre való kiválasztása — ritka kivétellel — értékítélet is.

Adott esetben az általunk helyesnek tartott (de többnyire általánosan elfogadottnak tekinthető) elemzések példáiból indulunk ki. Ezen belül fő szempontunk a szeszélyesnek tűnhető válogatásnál az, hogy a kiválasztott példák a legkülönbözőbb

Robert E. Mueller:
Ernest Hemingway
írói stílusa

tipusú eljárásokat képviseljek. Utalunk módszeres, szaktudományos elemzésekre (például az említett Baudelaire-sonett, Szabolcsi Miklósnak József Attila *Eszméletéről* megjelent füzet); és kevésbé módszeres, intuitív megközelítésekre (Hugo Friedrich egy Mallarmé-sonettről, Baránszky Jób László *A rab golyáról*). Újabb példák mellett régiebb, ma bár klasszikusnak számító interpretációt is szerepeltetünk (E. R. Curtius J. Joyce *Ulysseséről*). A következőket, részletesen végigvitt eljárásokon kívül (lásd Jan Mukařovský vagy Szabolcsi elemzéseit) olyanokra is hivatkozunk, amelyek speciális szempont szerint, elnagyoltan ragadják meg a mű lényegét (Maud Bodkin egy William Blake-versről). A mű-központú, „izoláló“ módszer mellett a történelmi, társadalmi, életrajzi összefüggésekbe ágyazó elemzés módra is hivatkozunk (Lukács György egy Goethe-regényről). A szakszerűek mellett kitekintünk az esszéisztikus, sőt költői mű-közelítésekre is (Paul Valéry *La Fontaine Adonisáról*).

Mindegyiknél az elemző eljárás közös kelléke, változatlan eleme a kijelölt művön kívül valamiféle eszköztár felhasználása. Ez utóbbi lehet szaktudományos: nyelvészeti (R. Jakobson, J. Mukařovský, Petőfi S. János), lélektani (Maud Bodkin), filozófiai (Hugo Friedrich), a történelmi materializmus fogalmait alkalmazó (Lukács György). Még gyakrabban többféle szakterületről származó eszközöket kombinál a kutató: nyelvet, lélektant, történelmet (E. R. Curtiusnál). Igen ritkán szinte valamennyi felmerülő aspektust sorra veszi, szintézisüket keresi (Szabolcsi Miklós), máskor, látszólag minden szaktudomány nélkül, „puszta kézzel“, megfigyelésre, intuícióra támaszkodik az elemző, de még itt is, a legszeszélyesebb, legegényibb interpretációnál is megtaláljuk bizonyos „szakszerű“ eszközök beépítését (Paul Valérynél, Garcia Lorcánál a képzelőerő mechanizmusának követését, lélektani fogalmakra való támaszkodást).

A kiválasztott mű birtokában, szaktudósként vagy „költőként“, egy vagy többféle eszköztárral rendelkezve — megkezdődik maga az akció. Ennek során felbukkan egy új elem: a *mű fókusza*. Fókusz (rövidítsük F-fel): az elemzett mű lényege megragadásának alkalmas pontja. A szakszerű, „profí“ elemzéseknel ez lehet határozottan megjelölt momentum, sokszor az eljárás kiindulópontjaként kiemelt részlet. Máskor kevésbé kifejezetten, esetleg megnevezés nélkül szerepelteti az interpretáló vagy élményről számot adó, de eljárását a láthatatlanul jelen lévő F köré csoportosítja. Mi ez a fókusz pontosabban? A mű sajátos sűrűsödési pontja, góca, gyűjtőpontja. Kiválasztott példáink esetében láthatjuk, milyen sokféle alakban jelentkezhet (*mellékelt tábla*). Lehet egy alapmondat (II.); egy részlet (III.); maga a cím, egyben téma (IV.). Lehet egyik mellékmondatról a másikra való áttérés, a fordulat, a képsorok összeütközése (VI.); verstani, ritmikai kategória (V.); alkalmi absztrakció (VI., VII.), absztrakció és egyben egy szakasz, ugyanakkor belső szerkezeti elv is (I.)

Rendkívül változatos tehát a fókusz megjelenési formája. Szinte annyiféle, ahányféle a kiválasztott mű, az eljárás. Mégis: mindegyiknek azonos a jellege, viselkedése. Akár a mű szövegéből származnak, akár külső rendszerből — akár szakszerűek, akár individuálisak, mindegyiknek jelentős elemnek kell lennie. Jelentős: azaz a kiválasztott mű lényegét hordozó. E jelentőség a funkcionális telítettségéből következik. Illetve — az meg is fordítható — a funkcionális telítettség a tartalma a fókusz jelentőségének. Funkciógazdag, mert nyíltan vagy burkoltan belső összefüggések csomópontja. Pontosabban: belső hasonlóságok és különbségek, ellentétek rendszerének csomópontja, s fényt vet erre a rendszerre. Például a Keats-költemény zárósorai, azok ellenmozgásos szimmetria-„képlete“ fényt vet a váza minden egyes képére, a vers egyes közlésegségeire, azok jelentéstartalmaira, a sajátos jelzős szerkezetekre, a költemény egészére, az emberi tudat alapkategóriáinak benne-hullámozására. Vagy: J. Joyce *Ulysses*ének vezérmotívumai megvilágítják tematikájának, technikájának összefüggéseit is, sőt az egyes fejezetek felépítését, a jellemek lényegét is.

A példák utalnak a fókuszok természetének további közös, lényeges vonásaira. Elsősorban jellemük alapvető kettősségére, „bipolaritásokra“ (*tábla-melléklet*). Legszembetűnőbbben abban nyilvánul ez meg, hogy belső ellentmondást hordoz, önmagában is dialektikus. (Például: I.: maga a „vita“, ellentétesség, feszültség; IX.: tervszerű nevelés és spontán kibontakozás.) Tehát két, egymással ellentétes folyamat és törekvés, ám ugyanakkor ezek elválaszthatatlanok. Mindegyik F belső ellentétet, diszharmóniát — de belső hasonlóságot, harmóniát is hordoz. Ez összefügg a fókusz csomópont-jellegével. Belső dialektikája révén lesz alkalmas hasonlóságok, analógiák előhívására — de különbségek, oppozíciók kidomborítására is. Például (IV.) A *rab gólyánál* a trochaizálás a lélekgyilkos egyhangúságra, a leírás puritánságának momentumaira utal — a choriambikus dalszerűség pedig a merengő melankólia színeire, a hangulati áttörésre. Vagy: (III.) az *Éventail* (Legyező) tárgyyszerűsége és tárgyyszerűtlensége a szonett egészének hasonló tárgyias, illetve tárgyiatlan mozzanatait jelöli ki. Ugyanakkor ez a bipolaritás, belső dialektika megnyilvánul a fókusz konkrét—absztrakt kettős természetében is. Azaz: lehet teljesen konkrét, például az adott mű szövegéből merített (II, III, IV, V. példa), de lehet különböző absztrakció is (VI, IX.). Mindkét esetben tapasztalhatjuk a „viselkedés“ azonosságát. A konkrét részletek elvont (vagy elvonatkozatható), tágabb kategóriákat adnak, az absztrakciók pedig konkretizálhatók a mű különböző egységeire. Például a II. példa konkrét alapmondatának belső feltárása, a jelöletlen viszonyítás, asyndeton elvont megjelölése megtestesül a szakaszok közötti, szakaszokon belüli konkrét részletek viszonyaiban.

Az empirikus — mitologikus elnevezés érvényes konkrétan a vers 1—6, illetve 7—14. sorára, de azon belül is az eleven macska képzetének, azaz a macskák kozmikus sokaságának váltakozására, a konkrét „ház“ és „nem-ház“, a megszámlált napok és örökkévalóság dinamikáit hordozó sorokra (VI).

Míndez utal arra is, hogy a fókusz, akár konkrét, akár elvont, mindenképpen egy húron pendül az egész művel. Pontosabban: olyan húr, amelynek megpendítésére az egész mű visszhangzik. Azaz: elsősorban a mű *kompaktságának, egységének* elvét emeli ki. Egybehangzása a mű egészével nem anyagi, illetve tárgyi azonosság. Erre éppen a „külső“, absztrakt fókuszok alkalmazhatósága mutat rá. Nem tárgyi, hanem szerkezeti, elvi, működésbeli — *funkcionális analógia* ez.

Azaz: a fókusz jellemzése már előrevetíti az eljárás menetét is. Az F-nek és a mű egészének lényegi összefüggése tükröződik az F és az eljárás (P: prozess) lényegi egybevágásaiban. Kiindulópont az F (még ha egy-egy dolgozat végén is bukkan csak fel, sőt még ha fel sem bukkan, akkor is) — de vezérelv is. Azaz: mint példánk s a táblázat is mutatja — értelmezése elindítja a vers egészének értelmezését, de rejti is már ezt az értelmezést. Egyúttal ez, a kettő függvény-voltát is jelzi. Ha helyes az F — indukálja a helyes eljárást (P-t). Illetve: ő maga már helyes P alapján, helyes előzetes végiggondolásból létesült, választatott ki. A fókusz kiválasztása diktál minden további lépést. Ugyanakkor nemcsak a jó eljárás (P) azonos a jó fókusz (F) önkibomlásával, hanem a P is próbálja az F-nek.

Tehát maga az elemző eljárás — módszeresen vagy szeszélyesen, végigvitt, részletekbemenő következetességgel és tudatossággal vagy tetszés szerinti ugrásokkal és öntudatlanul — azonos F és P függvényével. Megtestesülése ennek a koordinációnak.

Osszegezve, minden elemzés összetevője:

1. a kiválasztott mű (amely minél közelebb áll a remekműköz, annál tanulságosabb, mélyebb elemzési lehetőséget ad);
2. egy vagy több, szaktudományos vagy egyéni — valamely tudomány fogalmaival dolgozó, esetleg azokat kombináló vagy nem tudományos eszköztár, terminus technicus-rendszer;
3. a műből vagy a fogalmi rendszerből kiválasztott fókusz (F); sajátos funkciógazdagságával, bipoláris jellemével;
4. eljárásmód: amely bármilyen különböző — állításunk szerint —, a fókusz és eljárás (F és P) koordinációja.

Az elemzés menete

Nézzük meg közelebről az analízisek lépéseit. Elsőként a már említett változatosság tűnhet szembe. A műelemző eljárások tán még kevésbé látszanak összehasonlíthatóaknak, mint összetevőik. A kiválasztott művek egyedisége, az eszköztárak specialitásai (sőt, az elemzők egyéniségei) szerint a legkülönbözőbb felépítésű interpretációkkal találkozunk. Mégis: az eltérések lényegét keresve rábukkanhatunk az akció lényegéből következő, közös alapokra. Egyik: analitikus metszeteket, majd ezek összeillesztését látjuk például Szabolcsi *Eszmélet*-elemzésében vagy a Baudelaire-sonett elemzésében (I. és VII.), madártávlati szintetikus képet, fölbontást — újra átfogó pillantást *A rab golyánál* (V.), összkép és részletek más-másféle elrendezését egymást váltva az *Ulysses*nél, a *Wilhelm Meisternél* (IX. és X.), a kétféle mozzanat szélsőséges, szípkázó változtatását a költői megközelítéseknel. De valamenynyinél jelen van a *szétbontás* és *összerakás* változtatása, ezek sorrendje és aránya változik ezen belül. Másik: egy-egy tudomány vagy több tudományág terminus technicusaival találkozunk, esetleg egyéni műszavakkal, költői metaforák jelöléseivel — de egy-egy eljáráson belül az alkalmazott vagy kialakított kifejezések használatá

következetes, megállapodásszerű rendszert alkot. Feladatuk — mindegyik esetben — a mű *átkódolása*, átjelölése, a mű egyes elemeinek, sokféle vonatkozásának *közös nevezőre* hozása, sajátos „egyszerűsítése“. (Még ha sokszor bonyolításnak is tűnik.) Mindennek célja: „nem a [mű]... impressziója, hanem újraalkotása; ... nem azért, mert azt másolja, hanem, hogy érthetővé tegye“ (Roland Barthes: *Essais critiques*. Paris, 1964. Magyarul: *Helikon*. 1968. 1.)

E különbségek mögött a műelemzésnek mint speciális logikai folyamatnak, áttételező, absztraháló gondolkodási eljárásnak a változatlan mozzanatait keressük. S ismét a fókuszra kell utalnunk. Kiindulópontnak és vezérfonalnak neveztük, sőt azt állítottuk, hogy az eljárás nem más, mint az F „kibontakozása“. Milyen lépéseket jelent ez?

Nem minden elemzésnél egyformán nyilvánvaló a lépések rendszere, az, hogy valamiféle közös „rend“ létezik a roppant különböző, szeszélyes kalandozás formáját is felöltő interpretációk között. Az egyik, legrövidebben szemléltethető példára hivatkozunk itt részletesen (II.). Az eljárások közös vonásait, *rendszerességét* vesszük alapul. Sajátos szisztematika ez, mivel sajátosan komplex rendszer: a műalkotás megközelítése a célja. Ezt, éppen a *sajátos komplexitást* sűrítő mozzanatot emeljük ki a különböző műelemzések formalizálásához. Néhol rejtetten, sokszor elnagyoltan szerepelnek — s mindig speciális áttételekben.

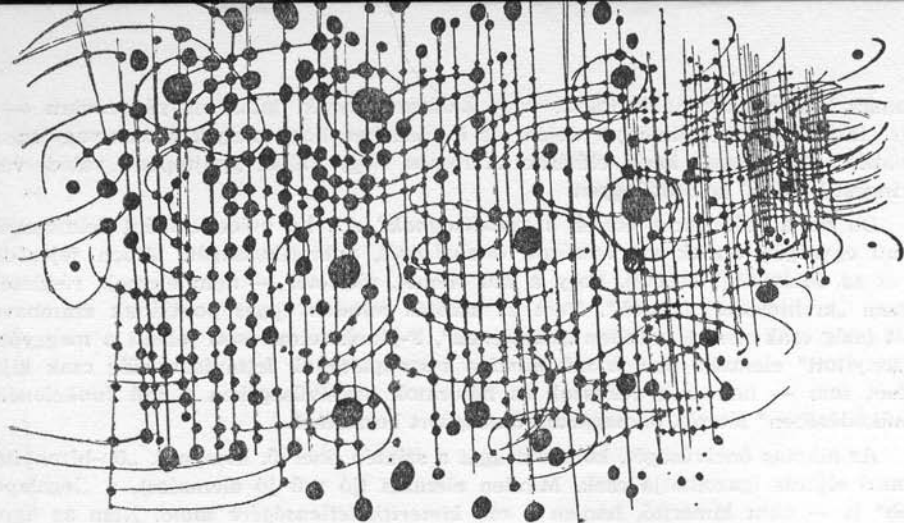
A rendszereszerűnek tekinthető eljárás három szakasza:

1. A fókusz (F) feltárása
2. A mű hálózatainak — hálórendszerének — fölfejtése (P)
3. A fókusz(ok) és hálózat(ok) kölcsönös összefüggései.

„Légy, ami lennél: férfi“ — jelöli meg Németh G. Béla József Attila *Tudod hogy nincs bocsánat* című versének fókuszát, s feltárja ennek az alapmondatnak belső dialektikáját, jelöletlen viszonyításaiban. „Légy...“: *hiszen* ugyanis tudod, hogy nincs bocsánat. *Ezért* légy férfi — azaz *ennek ellenére* légy férfi. „Légy, ami lennél...“, emeli ki az igét és értelmezi: ami lennél, ha külső-belső helyzetted lehetővé tenné önmegalkotásodat. S felteszi a kérdést: *mi* tehát a férfi? Illetve: *mi nem* a férfi?

Tehát a fókusz már említett bipolaritása nemcsak „kétarcúság“, hanem „sokarcúság“ is. Ez funkcióinak sokféleségéből ered. A vers többi mondatához, félmondatához, sorához, szavához több különböző szállal fűződik. Ezért tartalmazza és diktálja a mű belső rendszerének további követését. Konkrét részletekre is utal — de absztrakt „sémát“ is ad. A fókuszot feltáró jelöletlen viszonyítás (asyndeton) a vers egész szisztémája fölfedésénél is alkalmas eszköznek bizonyul. Az önmagában is hasonlítást és oppozíciót rejtő gyújtópont a költemény további egységeinek dialektikus hullámszását is előrevetíti. Kijelöli az analogikus, illetve ellentétes láncolatokat. (*Mi* a férfi? — *mi nem* a férfi?) Ugyanakkor kijelöli a költői nyelv jelentésektől duzzadásának elválaszthatóságát a gondolat etikai, történelmi, drámai mélységétől. Így már maga ez a mozzanat észrevétlenül hordozza, tételezi a következőket: *a mű hálózatainak — hálórendszerének fölfejtését*.

Hasonlítások és megkülönböztetések sorával alakulnak ki ezek a „hálók“. (*Mi* a férfi? Aki nem vádol, nem fogadkozik, nem komisz magához stb. *Mi nem* a férfi? Aki hőrög, hiába könyörög stb.) Lényeges, nem egyedi tulajdonsága a kialakított, belső összefüggésrendszernek, hogy a különböző szempontok szerint kialakított „versmetszetek“ (itt például még a mondattani s egyéb viszonyok is) egymásra vetíthetők, s az egyes szinteken megállapított szabályszerűségek (például mondattani, szótani, hangtani — etikai, logikai) egyetlen, *közös szisztémát* emelnek ki. Hiszen mindegyik hálózat szerves egységben, vérkeringésként követi a művet, szerves illeszke-

Robert E. Mueller: Samuel Johnson írói stílusa

déseket keres — eleve lényeges, *komplexitást hordozó* momentumokra „halászik“. Azaz: nem pontról pontra követi az alkotást, hanem gócról gógra. Nem lineáris ütemű, hanem exponenciális. Nem minden egyes belső viszonyra mutat rá, hanem a viszonyok létesülésének elvére — mintegy „dimenzióira“. Így a hálózat lényege nem az, hogy rögzítse az elemek kombinációját, hanem hogy a viszonyok, kapcsolatok rendszerét jelölje ki. (Amelynek csak egyik vonatkozása az, hogy bizonyos fokig elemek kombinációiként is követhető.)

Mіндеz utal már a műelemzések következő, közös sajátására: *fókusz(ok) és hálózat(ok) kölcsönös összefüggéseire*.

Ezt neveztük F és P függvényének is. Azt mondtuk: a hálózatok gócok közt szövődnek. Azaz: fókuszok között? Eszerint egy műben egyetlen fókusz van, vagy több is lehetséges? Esetleg: végtelen számú? Melyik az „igazi“?

A kérdések félrevezetők. Sajátos kölcsönösség tárul fel a fókusz(ok) és a hálózat(ok) viszonya(i)ban. Pontosabban: az F és P viszonyában. Az F (ha jó, s ha jó műről van szó) kijelöli a vers hálózatait, azok rendszerét. Ugyanakkor voltaképp ezek a hálórendszerek jelölik ki a fókuszt, fókuszokat. A gyűjtőpont azért gyűjtőpont, mert *viszonyok találkozópontja*. Ebből adódik jelentősége, telítettsége. A funkcionális kapcsolatok viszont itt, az F-ben, a gócokon válnak érzékelhetővé. A fókuszban a viszonyokat (rendszerüket) s a viszonyokban (rendszerükben) a fókuszokat érjük tetten. Valóban: a hálózatok földerítésével (ha a rendszer rendszer-voltát adják vissza) újabb fókuszokat nyerünk, s bármelyikük alkalmas lehet a „vezérelv“-szerepre is, hisz lényeges jellemében, viselkedésében egybevág az első F-fel. Például adott esetben ki lehetne indulni, a „Tudod hogy nincs bocsánat“-ból is; a tiltásokból is („Ne vádolj, ne fogadkozz...“); a premisszából („Most hát a töltött fegyvert...“); vagy akár az „ezt az emberiséget ne vedd meg“-ből. Továbbá: bűn és etikus parancs ellentétéből; önmegalkotás és hamis szerep drámai alternatívájából; a szókincs erkölcsi tartalmából, képek, gesztusok feszültségéből. Mindegyik konkrét (s egyben absztrakt) vagy fordítva: kettős, dialektikus ellentmondást s az *egész vers* feszültségét sűrítő gyűjtőpont. Hogy melyik megfelelőbb kiindulás, az már csak közlésmód kérdése. Maga a felfedezés: a *mű rendszerének* meglátása. Hogy honnan indul ki, másodlagos. Mint ahogy megállapíthatatlan, hogy a gócok

nyomán bukkantunk hálózatokra, vagy hálózatok révén találtunk rá gócokra — a vers „felfedezésének“ élménye idején. Az is mellékes, hogy melyik fókusz vagy szisztematikus összefüggés kerül előtérbe. A fontos, hogy valódi gyújtópont, valódi vérkeringést hordozó hálózat legyen.

De mi a kritériuma ennek a *valódiságnak*? Az, ha evidenciaként felmutatják a mű egységét, annak szervességét, *önelvűségét*, autentikusságát. Miben fejeződik ki ez az önelvűség? Abban, hogy a mű elemei, részletei — nem elemek, részletek, hanem „archimedesi pontok“. Nem az alkotás minden egyes pontjának számbavételét (még csak nem is minden „szintjének“, F-jének felmérését) jelenti a meggyőző, „bizonyított“ elemzés, nem a mű minden viszonylatának feltárását, még csak kijelölését sem — hanem a fókuszok és hálózatok egyelvűségében a mű *funkcionális* („működésében“ létező), önmagában, önmagáért beszélését.

Az alkotás önelvűségét, kompakttságát a szintén önelvű, kompakt, „ön-bizonyító“ elemző eljárás igazolhatja csak. Minden elemzés (jó mű jó elemzése), a „legalaposabb“ is — nem kimerítő, hanem *a mű kimeríthetetlenségére utaló*. Nem az egyedüli vonatkozásrendszert adja, még csak a fő vonatkozásrendszert sem, hanem annál sokkal többet: utal a vonatkozásrendszerek végtelen lehetőségeire, annak forrására: az autentikus egységre. Nem lehatároló, hanem kijelölő. Minél közelebb áll a kiválasztott alkotás a remekműhöz, annál szorosabb, egymást tételezőbb ez a belső egysége, annál nélkülözhetetlenebb, „archimedesibb“ minden pontja, eleme — s annál nagyobb a kimeríthetetlensége, annál több és „kompaktabb“, egzaktabban bizonyítható elemzési lehetőséget kínál. Példa erre a *Divina Commedia*, számszerűségéig lebontható belső egybevághóságával, vagy J. Joyce *Ulyssese* is, amely kompakttságával teszi lehetővé, hogy Stuart Gilbert felmutassa benne a 18 homéroszi epizód megfelelőjét, s minden egységen belül bizonyos helyszín, idő, emberi szerv, tudomány, szimbólum, technika hálóját. (*Helikon*, 1968. 1. Összevethető jelenség az Ady-irodalom tanulásaival Babbitstól Földessy Gyuláig, napjainkig. A megjelenő tanulmányok, monográfiák egyre többféle és egyre „számszerűbben“ is kifejezhető belső összefüggésre bukkannak az életmű szabályszerűségeiben.)

Az elemzések elemzése

A jó művek jó elemzései tehát rendszerek, s mint ilyenek, az alkotás koordinációjának — konkrétabb vagy absztraktabb formában történő — „működési“ ábrái. „Funkcionálisan analógok“ a művel. Azaz: a műelemzés logikai eljárása, „imitációs aktivitása“ (Roland Barthes kifejezése) a műalkotás törvényeire utal. Mire enged ez következtetni?

Az elemző eljárás során minden műnél bizonyos lényeges vonások, pontosabban: belső összefüggések kiemelése történik. A kiemelés: redukálás, egyszerűsítés. S ez a folyamat sajátosan megfelel annak, amit Somogyi István általában a „bonyolult rendszerek kutatási stratégiájáról“ mond: „Az önmagukban is komplett igazságok kiemelése [itt: fókuszok és hálózatok] addig, míg csak a rendszer létének megállapítása lesz“ (itt: a kompakt egység, autentikusság kimutatása). A „konkrét, részletekben gazdag mennyiségi elemzéstől halad a minőségi elemzésig, amely absztrakt, elnagyolt, a rendszerszerűség sajátosságait keresi“ (*Valóság*, 1967. 11). A műelemzés valóban történhet ebben a sorrendben (I. és VII. példa); Szabolcsinál például a hangtani, szótani, mondattani, verstani s egyéb feltérképezés szemléltetése tizenegy táblázatban, majd mindezek összegezése, a mennyiségi tényekből minőségi megállapítások keresése. De találkozhatunk fordított sorrenddel is: a minőségi megállapítások igazolásaként is történhet a részletezőbb, mennyiségibb felmérés — mint

SOR-SZÁM	AZ ELEMZŐ S AZ ELEMZETT MŰ	FÓKUSZ (F)	A FÓKUSZ „BIPOLARITÁSA“
I.	Szabolcsi Miklós József Attila: <i>Eszmélet</i>	„vita“	dialektikus ellentétesség, feszültség
II.	Németh G. Béla József Attila: <i>Tudod hogy nincs bocsánat</i>	„Légy, ami lennél: férfi“	(ezért) légy férfi (ennek ellenére) légy férfi
III.	Hankiss Elemér Keats: <i>Oda egy görög vázához</i>	„Beauty is truth, truth beauty — that is all Ye know on earth, and all ye need to know.“*	A : B — B : A chiazmus, feszültségpár — ellenmozgásos szimmetria
IV.	Hugo Friedrich Mallarmé: <i>Éventail</i>	Éventail (iegyező)	hagyományos motívum (gáláns költészet) sajátos mallarmé-i motívum (tárgyszerűtlen tárgy)
V.	Baránszky Jób László Arany János: <i>A rab golya</i>	„Őszi képet ölt a határ, Nincsen rajta gólyamadár“	(az előző) szigorú trochaizálásból a chorijambikus dalszerűségbe enyhülés
VI.	Maud Bodkin W. Blake: <i>Introduction</i>	„Who present, past — and future sees; Whose ears have heard The Holy Word“**	— ótestamentumi próféta hangja (benne Isten) — W. Blake hangja (benne Isten)
VII.	R. Jakobson — Cl. Lévi-Strauss Baudelaire: <i>A macskák</i>	A nyelvi, esztétikai szinten tolmácsolt „mitosz“; pl. az eleven macskák — mítikus macskák	— empirikus (külsődleges) — mitologikus (belsőleges)
VIII.	Jan Mukařovský Karel Hynek Macha: <i>Mai</i> (Május)	szubjektívizálás	— a mesélő jelenléte — a tárgy jelenléte
IX.	E. R. Curtius James Joyce: <i>Ulysses</i>	motívumláncok (asszociációs szabályszerűségek)	— „sémák“ vezérmotívumai (Odüsszeia, Daidalus stb.) — speciális megjelenésük (Joyce belső fejlődése alapján)
X.	Lukács György Goethe: <i>Wilhelm Meisters Wanderjahren</i>	kor-problematika a regény (írói) problematikában	— tervszerű nevelés — spontán kibontakozás, illetve — tisztán külső praktícizmus — tisztán belső „rajongás“
XI.	Paul Valéry La Fontaine: <i>Adonis</i>	az öngazoló formai tisztaság, belső egyensúly	— szokványosság (hanyagosságokban) — egyedi szépség (lélektani, formai, melodikus finomságokban)
XII.	Fr. García Lorca <i>Don Luis de Gongora egész versvilága</i>	költői képeinek szerkezete	— érzékletességének sajátossága — elvontságának „mítosza“

* „A Szép: igaz s az Igaz szép! — sose
Ahítsatok mást, nincs más bölcsesség.“ (Tóth Arpád fordítása)

** Ki múlt-jelen-jövőbe lát,
Ki hallja még
A Szent Igét ...“ (Gergely Ágnes fordítása)

Az irodalmi elemzések megjelenésének helye

- I. Szabolcsi Miklós: *A verselemzés kérdéseihez* (József Attila: *Észmélet*). Akadémiai Kiadó. Budapest, 1968. Irodalomtörténeti Füzetek 57.
- II. Németh G. Béla: *Az önmegszólító verstípusról*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1966. 5—6.
- III. Hankiss Elemér: *Az irodalmi hatás mechanizmusáról. Keats: Oda egy görög vázához*. Alföld, 1967. 7.
- IV. Hugo Friedrich: *Die Struktur der modernen Lyrik*. München, 1956. 62—76.
- V. Baránszky Jób László: *Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye*. Irodalomtörténeti Füzetek, 12. 1957. 68., 73., 74.
- VI. Maud Bodkin: *Archetypal Patterns in Poetry*. 1943. V. fejezet, 51.
- VII. R. Jakobson — Cl. Lévi-Strauss: *Ch. Baudelaire A macskák című verse*. L'homme, 1962. 1. (Magyarul: Helikon, 1968. 1.)
- VIII. Jan Mukařovsky: *Karel Hynek Macha: Mai című költeményéről* (Magyarul Sziklay László: *A cseh strukturalizmus*. Kritika, 1965. 3.)
- IX. E. R. Curtius: *James Joyce und sein Ulysses*. Zürich, 1929.
- X. Lukács György: *Meister Vilmos tanulóvei. Goethe és kora*. Hungária, 1946. (A tanulmány születése: 1938.)
- XI. Paul Valéry: *La Fontaine: Adonis*, 1920. Variété I. (Magyarul: *Változatok*, Révai Világkönyvtár).
- XII. Fr. García Lorca: *A költői kép don Luis de Gongoránál*. Előadás 1927-ben. (Magyarul: *Fr. García Lorca válogatott írásai*. Gondolat, 1959.)

bizonyítás (V, IX. példa). További megfelelés: „A két leírási mód, a mennyiségi és a minőségi... nincs ellentmondásban, a szintek lépcsőjén mozogva szinte észrevétlenül változnak át egymásba... ha megfelelő részletességgel fogjuk fel, minden probléma mennyiségi problémává változik, és ha az egyszerűsítés magas fokát alkalmazzuk, akkor minden probléma logikai, minőségi problémává változik.“

Hangsúlyoznunk kell ezen belül az analógia *sajátosságát*. Az eddigiek alapján különös jelentőségűnek tűnik néhány momentum: valamennyi a műelemzés lényeges változóinak lényeges változatlanóságát mutatja.

1. A fókusz (F) bipolaritása különös hangsúlyt kap. Merész hasonlattal, a Schrödiger-féle hullámcsomóra emlékeztethet, amely korpuszukulum is, mozgás is. *Valami*-e ez a fókusz vagy *valaminek a mozgása*? Nyilvánvalóan nem abban rejlik elemzésbeli (voltaképp: műbeli) jelentősége, hogy az, ami (például bizonyos mondat, szó), hanem abban, hogy ott áll, ahol áll. *Nem értéke van, hanem helyértéke*.

2. Az F-nek ez a specialitása csak jelképezi, tipizálja a vers, a regény elemeinek (akár nyelvi, akár szerkezeti egységeinek) lényegi természetét. Egyik műelem sem azonos önmagával. Félrevezető az efféle „mint olyan“ vizsgálata. Mindegyik egy-egy megtestesült funkció, pontosabban funkció-komplexum (rendszer mikrokozmosza).

3. Az eljárás lépései is szükségszerűen — s ebből következően — bipolárisak. Hasonlítások és különböztetések — analógiák és oppozíciók rendszereiről beszéltünk. Dialektikus, „önellentmondó“ hálózatokat fednek fel. „Hálózatokat“, amelyek szintén bizonyos viszonyokat jelölnek, de még inkább a viszonyoknak is viszonyait. *Nem állapotokat, hanem az állapotok mozgását*.

4. Az eljárás eszközei is bipolárisak. Például nemcsak az asyndeton, de általában a retorikai alapfogalmak (chiazmus, antitézis, izokolon, anafora) különösen alkalmasnak tűnnek arra, hogy valami lényegeset ragadjanak meg a műalkotásból.

5. Ez a jelenség — amelyet jobb híján bipolaritásnak neveztünk — megmutatkozik fókusz(ok) és hálózat(ok), F és P dialektikájában. Abban, hogy az F már rejtett eljárás, hálózatát bontható, s az eljárás hálózatai göccá sűríthetők. Mindkettő konkretizálható, illetve absztrahálható.

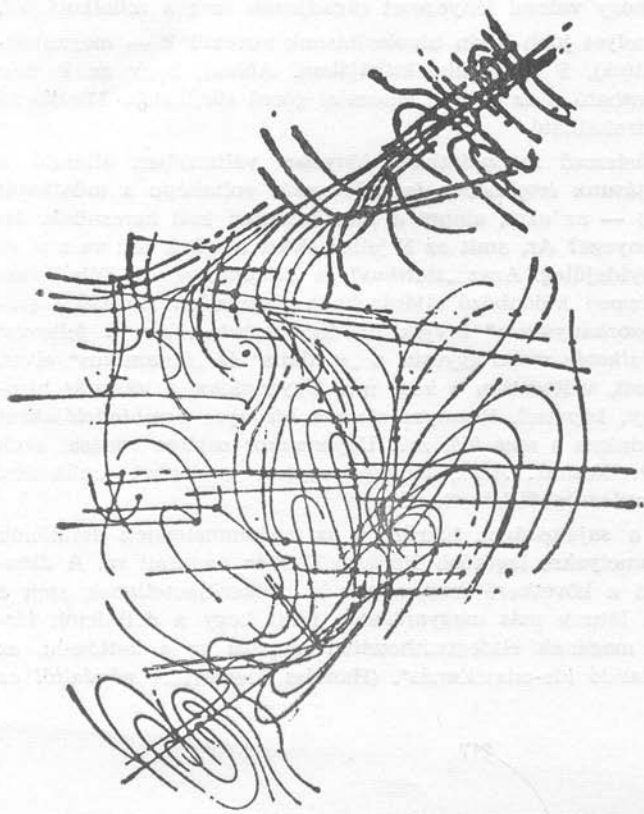
Azaz: valamennyi műelemző mozzanatban, lényeges változóiban állandó a bipolaritás jelenléte. S állításunk értelmében (a műelemzés voltaképp a műalkotás működési elvének követése) — az okot, alapot a műalkotásban kell keresnünk. Mi ennek a bipolaritásnak a lényege? Az, amit az F jellemeként fedtünk fel: valami és valaminek a mozgása is egyidejűleg. Azaz „statikus“ és „dinamikus“ is. Fából vas-karika? Az olyan sokféleképpen különböző eljárásoknak öntudatlan ismétlődő szabályszerűségei sajátos „boszorkányságra“ hívják fel figyelmünket. Azt a feltevést teszik lehetővé, hogy a *műalkotás maga* egyesíti a „statikus“ és „dinamikus“ elvét. Térben, időben meghatározott, változatlan a kész mű. Ugyanakkor a változás bizonyos elvét, dinamizmust rejt, képvisel. *Bizonyos elemek bizonyos kombinációjaként* jelenik meg egy-egy vers, dráma s más írói mű. Ugyanakkor sajátos vonásai azok *funkcionálási módjából* következnek. Azaz, lényege egyféle „mozgás“, „működési mód“, amely magából a komplexusból következik.

Ugy tűnik, ugyanazt a sajátosságot tükrözik az irodalomelméleti definíciók akaratlan kettősségeikkel, amelyekre legutóbb Hankiss Elemér mutatott rá. A *dinamikus* vonatkozást emeli ki a következő megjegyzés: „...elkerülhetetlenek ezek a kettős definíciók? Nemigen látunk más magyarázatot, mint hogy a definíciók *tárgyának*: az esztétikumnak magának elidegeníthetetlen lényege ez a kettősség, az ellentétes pólusok közti állandó ide-odavillanás“. (Hankiss Elemér: *A népdaltól az*

abszurd drámáig. *Kritika*, 1967. 12. Hasonlóan az „ide-odabillegő fogalompárok“ használatára, az „ellentétpárok, élménypárok, ellentétes tudatkategóriák és tudatsíkok“ jelentőségére utal Keats-cikkében is, valamint a „síkváltás“, az „ide-odavillanás“, a „tudatsíkok közti vibrálás“ lényegét hordozó jelenségére a *József Attila komplex képei* című cikkben: *Kritika*, 1966. 10.)

Mindez a műelemzés és mű kapcsolatára is visszaút. Arra, hogy valamennyi jó mű jó elemzése (minél közelebb áll a példa a remekműhöz, az eljárás is a „remek“-hez, annál inkább) egyrészt szigorúan az elemzett, konkrét, egyedi műre vonatkozik, mint ismétелhetetlen individuumba, annak specifikumát igyekszik megragadni. Másrészt: ha sikerült ezt a partikularitást, annak lényegét kitapintani, az egyben kompaktsága elvével, funkcionálásának módjával azonos, s így az alkotó mindenkori, más műveire (elsősorban remekműveire), azok egységére vonatkozóan is valami lényegeset tartalmaz. Hasonló következtetésre jut Bonyhai Gábor *A Szarvas-ének szerkezetelemei* című cikkében. „Nem valószínű, hogy egy olyan remekmű, mint a Szarvas-ének, elszigetelten állna az életműben, és lényeges sajátosságait ne lehetne felfedezni a többi költeményben is“ (*Kritika*, 1966. 10). Vagy például az *Éventail* tárgyszerűsége — tárgyszerűtlensége, a *Mai*-ban a mesélő jelenléte, illetve a tárgy jelenlétének változatai, arányai — elsősorban a megadott művek lényegére, annak kibontására szolgálnak. Ugyanakkor viszont a többi Mallarmé-szonettre, általában a Mallarmé-oeuvre-re, a többi Macha-műre vonatkozóan is alapvető észrevételeket tartalmaznak.

Mindez a műelemzések további, rejtettebb összefüggéseiben is testet ölt, s végső fokon arra az egyre többet emlegetett kapcsolatra utal, amely a „szinkronikus“ műelemzés és a „diakronikus“ irodalomtörténeti vizsgálat között még felderítésre vár

Robert E. Mueller:
James Joyce
írói stílusa

Versépítési eszközök

Hankiss Elemér szerint „az író és az olvasó közti kommunikációs folyamatnak“ egyik alapvető feltétele, „hogy a költőnek, ha értelmes és hatásos közlés a célja, valamiképpen jeleznie kell a verset létrehozó, a versbeni Választ kihívó Helyzetet is“. Vagyis a költők „térben és időben lokalizálják“ a verset.

Ez a „lokalizáció“, mely elsősorban a „megértést“ feltételezi: az író és az olvasó közti *valóságos* kapcsolatot, nem mindig esztétikai jellegű. Vizsgálata tehát nem a vers esztétikai értékeinek megismeréséhez, hanem a verset körülvevő, a vers belső, öntörvényű valóságát behálózó, az esztétikain kívüleső szféra megismeréséhez vezet. A lokalizáció ezért inkább feltétele a kommunikációnak, mintsem maga a kommunikáció. A költő tudatos eljárása: a vershez vezető út megmutatása. Hankiss Elemér szerint már a vers címe vagy a vers első sorai elvégzik ezt a feladatot. (Külön vizsgálódást érdemelne a modern költészetnek a „végtelenből indított“ versformája, amely a mondatindító nagybetű elhagyásával a lokalizációról is lemond, sőt attól sem riad vissza, hogy a verset „szóközépről“ indítsa. Azt lehetne ezzel bizonyítani, hogy a kommunikációnak nem legfontosabb feltétele a lokalizáció.)

Ugyanakkor a költészetben megfigyelhető az a jelenség is, hogy ez a térbeli és időbeli lokalizáció túllép önmaga határain: esztétikaivá minősül, sőt sok esetben a vers esztétikumának hordozójává válik. Ez az átminősülés azt jelenti, hogy a sokszor kínos pontossággal meghatározott tér- és időbeli mozzanatok, melyek a modern versnek már fölösleges tehertételei is, a vers strukturálásának alaptényezőjévé válhatnak. Ennek a szerepnek — már elsődlegesen nem kommunikációs, hanem esztétikai szerepnek — a vizsgálatára tesz kísérletet ez az elemzés.

Példánk Pilinszky János magyarországi antifasiszta-katolikus költő *Ravensbrücki passió* című verse:

*Kilép a többiek közül,
megáll a kockacsendben,
mint vetített kép hunyorog
rabruha és fegyencfej.*

*Félelmetesen maga van,
a pórusait látni,
mindene olyan óriás,
mindene oly varányi.*

*És nincs tovább. A többi már,
a többi annyi volt csak,
elfelejtett kiáltani
mielőtt földre roskadt.*

A cím térben lokalizálja a verset: Ravensbrückbe* helyezi. Sem a cím, sem a vers pontos időmozzanatot (reggel, este, télen, tavasszal) nem közöl, de a térmozzanat, mert jelzője, meghatározója a vers formájára és tartalmára egyszerre utaló *passiónak*, olyan erős és intenzív, hogy az időmozzanatot is bevezeti: *a kinszenvedés korát*. A cím tehát megteremtí a „vershelyzetet“, ezért a vers további tér- és időmozzanatai már más funkciót végeznek, nem a vers lokalizálását szolgálják. Nem

* Ravensbrück — a mai NDK-ban fekvő Fürstenberg an der Havel város egy része, ahol a hitleristák hirhedt női koncentrációs tábora volt. Áldozatainak száma 92 000, tizennyolcféle nemzetiségből. A Szovjet Hadsereg 1945 tavaszán szabadította föl. (Szerk.)

a kommunikáció lehetőségét teremti meg, hanem a vers esztétikumának, az „esztétikai információnak“ a hordozóivá válnak. Ez a minőségi váltás játszik, véleményem szerint, alapvető szerepet a vers strukturálásában.

Határozzuk meg most a vers tér- és időmozzanatait.

Kilép a többiek közül,

Tér-mozzanat, mely a cím nagyobb, szélesebb lokalizációját a menetre, a menetszlopra szűkíti. Ugyanakkor több is ennél: a *passió* formájának tartalmi konkretizációja: az „áldozat“ bevezetése.

megáll a kockacsendben,

Újabb *tér-mozzanat*, újabb szűkítés: a menetszlopból kilépő áldozat az irracionális „kockacsendben“ áll meg.

mint vetített kép hunyorog

Az emberi helyzet közlése, egyúttal az előző „erős“ térmozzanatok visszfénye. Rendkívül összetett kép: a menetszlopból kilépő áldozat a rávilágító szemek fényében hunyorog, de jelentheti a megelőző térmozzanatok visszatükrözését is, az eleddigi szűkülés most visszajára fordul: az áldozat előtt a menetszlop, mögötte Ravensbrück, fölötte a hó vagy a nap: hunyorgás. A vers egyik központi képe az *esztétikai információ domináns zónája*.

rabruha és fegyencfej

Az előző kép intenzitásának lezárása: az áldozat általánosítása. Újabb *tér-mozzanat*, a szűkítési folyamat végpontja.

**Félelmetesen maga van,
a pórusait látni,
mindene olyan óriás,
mindene oly parányi.**

Az egész szakasz az előbbi egyetlen pontba szűkített *tér-mozzanat* (a kockacsendben álló rabruha és fegyencfej) *objektív leírása*. Felfedezhető ugyan még egy lépés a szűkítésben: a pórusait látni, de ez inkább a magány helyzetének az attribútuma, mintsem újabb térmozzanat. Ugyancsak ennek a helyzetnek az „objektív korrelatívja“ az a dinamizmus, ami a szakasz 3—4. sorának végletek közötti feszültségében (óriás — parányi) mutatkozik meg.

És nincs tovább. A többi már,

Az erős, intenzív líraiságnak elégikus hangú, „prózaiz“ berekesztése. Ugyanakkor az új mondatlaltal a versnek egy új jelentéstömbje alakul ki.

**a többi annyi volt csak,
elfelejtett kiáltani
mielőtt földre roskadt.**

Ennek az új jelentés-tömbnek konklúzió-jellege van. Szemmel látható, hogy ez a konklúzió lényegesen eltér az előbbi két szakasz fojtott és erős líraiságától. A menetszlop újra elindul, ezt közli a szóismétlés: *a többi*; egy bizonyos felengettség, — a lökészerű elindulás jele. És egy újabb *tér-mozzanat* (*földre roskadt*), mely egészen más jellegű, mint az előző, irracionális felé haladó *tér-mozzanatok*. Itt már a visszaemlékezés realitásának képe van előtérben, míg az első két szakaszban a tanú jelenléte. Ez hoz létre minőségi különbséget az első és a harmadik szakasz *tér-mozzanatai* között. És ezt bizonyítja a harmadik szakaszban alkalmazott „idősikváltás“ is. Az előző két szakasz jelenét a harmadik szakasz múltja váltja fel.

A címnek és a verssoroknak ez az elemzése a következő tanulságokat kínálja fel: 1. az *idő-mozzanat* látható jelei hiányoznak a versből: csak a kontextusból derül ki, hogy milyen és melyik *korról* van szó; 2. a *tér-mozzanatok* között minőségi kü-

lönbségek vannak: a címben felismert tér-mozzanat valóban az író és olvasó közötti kommunikáció eszköze, ezt lehetne elmondani az első sorban megjelenő tér-mozzanatról is, ha a második sorban feltűnő irracionális tér-mozzanat nem hatná át az első sorét is, de ezt már aligha lehetne elmondani a negyedik sor vagy a második szakasz második sorának attributumként alkalmazott tér-mozzanatáról és még kevésbé a harmadik szakasz negyedik sorában láthatóról, amely önmagában már a halált jelzi, és ezért elveszti térszerű jellegét; ezek a minőségi különbségek azt bizonyítják, hogy itt a tér-mozzanatoknak elsősorban esztétikai funkciójuk van, és nem a kommunikációt, hanem az esztétikai értékek strukturálását szolgálják.

Az idő-mozzanat látható jelei hiányoznak ugyan a versből, de az *idősíkok* jelen vannak, és voltaképpen az esztétikai strukturálásnak ugyanazt a szerepét töltik be, mint a tér-mozzanatok. Megközelítésük azonban más jellegű, mint a tér-mozzanatok megközelítése volt. Annál is inkább, mert az idősíkok nem a konkrét időben lokalizálják Pilinszky János versét, hanem egy bizonyos értelemben absztrahált időben, a „tisztá jelenben“ és a „tisztá múltban“.

Szembetűnő a vers idősíkváltása, amelyre a második és harmadik szakasz között kerül sor. Az első szakasz határozottan jelen idejű, igealakjai egyes szám harmadik személyben jelen idejű „történetet“ hordoznak: *kilép, megáll, hunyorog*. A második szakasz szintén jelen idejű (*maga van*), de nem „történetet“ hordoz, hanem állapotot fejez ki: a megkövült egyedülletet, a kockacsönd magányát, amelyer: belül tragikus mozgást láthatunk: egysíkban és egyidőben az ellentétes pólusok (*mindentene olyan óriás, mindentene oly parányi*) játékát. Minőségi különbség van az első és a második szakasz jelenidejűsége között, de ez a különbség nem eredményez idősíkváltást: az első szakasz a mozdulat, a „lépés“ jelenét közli, a második szakasz a „tisztá történés“ mozdulatlanságát. Ennek a mozdulatlanságnak, megkövültségnek az okozója az első szakasz története. A határ a minőségileg különböző jelenidejűség között a szakaszhatár elé tolódik, hiszen az első sort (*Kilép a többiek közül*) már a mozdulatlanság, a megkövültség, a magányosság állapota követi (*megáll a kocka csendben*). *Értelmileg* valóban a minőségileg különböző jelenidejűség között a határ az első és a második sor között van, de *nyelvileg* a határvonal mégis a két szakasz közé kerül, mert csak a második szakasz nyelvi formái (*a maga van és a látni*) tesszük kézbe foghatóvá és egzaktan is kimutathatóvá a minőségi eltolódást.

Valóságos idősíkváltásra a második és harmadik szakasz között kerül sor: az első két szakasz megkövült jelenidejűségét a harmadik szakasz mozgást jelző múlt ideje váltja fel.

Ez a váltás a vers strukturálásában rendkívül fontos szerepet tölt be.

A vers *tartalmi információjának* a közlését készíti elő. Mindaz, amit a vers első két szakaszának minőségileg különböző jelenidejűsége „mond el“, még az élet-hez tartozik, még az élet jelenét közli; a harmadik szakasz múlt ideje már a halált mutatja, hiszen „nincs tovább“, és az áldozat „földre roskadt“. Ily módon a harmadik szakasz az első két szakasz jelen idejű képének lezárása ugyan, de sem formailag, sem tartalmilag nem tartozik már az első két szakasz megkövült képéhez. Az első két szakasz következményeként, de formailag egy új jelentés alakul itt ki: ezt közlik a szakasz múlt idejű igealakjai (*volt, elfelejtett, roskadt*). Ahogy a megkövült képből kifordult, kidőlt, „földre roskadt“ az áldozat, úgy fordult ki, lépett ki a vers jelenidejűségéből a harmadik szakasz múlt idejű közlése. A párhuzamosság szembeötülő és nyilvánvaló. A harmadik szakasz továbbra már nem kép, hanem a kép következménye, továbbra már nem „tisztá történés“, hanem „tisztá jelentés“, hiszen az áldozat a verssel együtt a múltba jutott („tarkólövés“ vagy valami nagyon hasonló „merénylet“ következtében). „A *passé* realitásába egye-

dül az áldozatok jutottak el. Ovék ma minden jelentés“ (Pilinszky János: *Ars poetica helyett. Magyar Műhely*, VI. 21). Ezért van oly nagy fontossága az első két szakasz *irreális jelen idejének*, melynek központi szóképe, metaforája a „kockacsend“, amelyben az áldozat még az élők között van, de már felkészült a halálra. és a harmadik szakasz *reális múlt idejének*, a néma lázadásnak (*elfelejtett kiáltani*). És ezért van oly nagy fontossága a vers felépítésében, a vers strukturálásában e két pólus közötti viszony felállításának.

Az idősváltás, amelyre a második és harmadik szakasz között kerül sor, Pilinszky versét két egymással ellentétes, de egymással korrespondáló pólusra szakítja.

Legfontosabb meghatározója ennek a kettős pólusnak, a vers valóságos kétsíkúságának a jelen és a múlt idő váltása, de ezt a kettősséget követi a vers két „kristályosodási központja“ (Roman Ingarden terminusa), más szóval két „domináns zónája“ is. Domináns zónának tartom a versnek azon részét, amelyben az egy szimbólumrendszerbe tartozó részek, vers-szegmentumok összpontosulnak.

Pilinszky János versének voltaképpen két domináns zónája van: 1. a jelen idejű állókép az első két szakaszban, amelyben a „kockacsend“ dominál és 2. a múlt idejű morális reflexió. Ebben az „elfelejtett kiáltani“ magatartása uralodik.

Arra utal ez a két domináns zóna, hogy a *Ravensbrücki passió* a némaság, a passzív lázadás, az alázat verse, mely (Pilinszky szavaival) a „világ abszurditásának felismerésén túl“ az „*engagement immobilnak*, mozdulatlan elkötelezettségnek“ magatartását revelálja: „Nem tudom elképzelni, hogy a múlt felé, s elsőként annak tragikusan lezárt eseményei felé, mi vonzaná a művészi alkotóerőt, ha — túl az emlékezet lehangoló látszólagosságán — nem épp a múltban érezné meg először a konkrét tett lázát, először a részvét hatékonyságát — anélkül, hogy bármit is megváltoztatna, bármit is meg akarna változtatni.“

Ennek a tudatosan vállalt költői feladatnak: a múlt költői élménnyé nemesítésének alapvető eszközei, strukturáló instrumentumai az esztétikaivá nemesített tér-mozzanatok és az esztétikai szerepet betöltő idősváltás.

Ezért mondhattuk, hogy Pilinszky János versében — és talán általában a költészetben — a tér- és időmozzanatok és a vers felépítésének más eszközei nem pusztán a verssel való kommunikálásban töltenek be szerepet, hanem egyúttal a vers költőiségének, esztétikumának is hordozói.

Pilinszky Jánosnak az a verse a *Ravensbrücki passió*, amelyben „apokrif, reménnyel“ teli vallásossága és „*engagement immobilnak*“, „mozdulatlan elkötelezettségnek“ nevezett költői magatartása a legteljesebben megnyilvánul. Sajátos módon feltett és tisztá vers ez. Szikárnak tűnő egyszerűsége a mély megrendültség versévé teszi, amelyben nincs már különbség az én, a te és az ő között. A múlt egy emlékét — vagy az egyetlen emlékképbe sűrűsödött múltat — eleveníti fel egy leíró jellegű költői képben és egy morális, a mozdulatlan lázadás morálját reveláló közlésben. Az álom erős állóképére az ébrenlét józansága válaszol. A jelenben kirajzolódó múlt emlékére a múlt jelenben érvényes figyelmeztetése felel. „A múlt idő a történet relativitásából a »tisztá történés« totalitásába, minden igazi cselekedet eleve »mozdulatlan« tengelyébe vezet. Ez a »tisztá történés« azonban már teljes egészében »mozdulatlan«, sajátos módon függetlenül és egyetemes érvényű valóság, vagyis szöges ellentéte a merényletnek, mely mindig üres, viszonylagos, és irreális“ (Pilinszky idézett önvallomásából).

A *Ravensbrücki passió* egészében ez a „tisztá történés“, mely „függetlenül és egyetemes érvényű valóság“.

Marxizmus és strukturalizmus

A strukturalizmusnak bizonyos vonatkozásban kétségtelenül megvannak a gyökerei a mai tudományos gondolkodás sajátosságaiban, ami részben magyarázatot ad elterjedésére és hatására. Ezek a gyökerek: a formalizálásra törekvés a különböző dolgok és jelenségek formálisan analóg szerkezeteinek feltárására irányuló tendencia. A strukturalizmusban fellelhető ilyen, a kibernetikáéhoz valamelyest hasonló tendencia a társadalmat és az embert kutató tudományok egyes sajátos problémáiban hatékony kutatási módnak bizonyult. Úgy gondoljuk, joggal írta Lucien Sève: „A strukturális módszer talán úgy lehetne jellemezni, mint a dialektikus ellentmondások csomópontjai közötti szegmentumok igen fejlett nem dialektikus logikáját, még akkor is, ha ezeket leegyszerűsítve változatlan rendszereknek fogja fel.“ Egy módszer azonban még nem feltétlenül filozófia, részlegesen igazolt volta még nem biztosítja számára az egyetemes érvényű magyarázó értéket.

A strukturalizmusnak azért van bizonyos vonzóereje, mert a totalitás eszméjét, ezt a filozófia szelleméhez lényegileg kapcsolódó gondolatot hirdeti. Az egész, a minden több, mint részeinek összege, a részekre vonatkozó ismeretek summája még nem meríti ki az egészre vonatkozó lehetséges és szükséges ismereteket. A részekre vonatkozó ismeretek alapján, de azokat túlhaladva a megismerő elme arra törekszik, hogy megragadja az egészet az összesség alakzatában. Ne feledjük el, hogy a szociológiában éppen a marxi felfogás alkalmazta a legnagyobb következetességgel a totalitás nézőpontját, amikor rámutatott arra, hogy a társadalom nem az egyének mechanikus halmaza, hanem a történelmileg meghatározott társadalmi viszonyok összessége, a társadalom mindig mint társadalmi-gazdasági alakulat, mint a kisebb szerkezeti egységek rendszere létezik, amelyen belül minden alkotóelem kölcsönösen feltételezi egymást. Marx eszméit ebben a vonatkozásban könnyen ki lehet fejteni a mai tudomány terminusaival is, explicitté téve e gondolatok tartalmát.

A legjelentősebb strukturalista szerzők — Lévi-Strauss, Foucault, Lacan — eljárása lényegében arra irányul, hogy a vizsgálati területeikre vonatkozó részleges ismereteket gyarapítsák. Igazoltnak tűnik számos kommentátor arra vonatkozó megjegyzése, hogy a strukturalizmus bizonyos szempontból hatékony módszer, de végső fokon nem filozófia a szó igazi értelmében. A magát strukturalizmusnak valló irányzat a társadalomra, az emberre vonatkozó tudományok egyes területeit vizsgálja, de eddig még nem kísérelte meg azt, hogy igazi filozófiai szintézissé váljék. A filozófia a totalitás elmélete, pontosabban a totalitás tartalmát vizsgáló teória. Azok a tudományágak, mint például a matematika vagy a kibernetika, amelyek a valóság legáltalánosabb, de formális jellegű törvényeit kutatják, megmaradnak szaktudományi diszciplínának. Ugyanígy a strukturalista módszer hatékonysága a megismerés különböző területein sem kölcsönöz neki eo ipso filozófia-jelleget.

Louis Althusser művein keresztül a strukturalizmus — a nyelvészet, az etnológia, az irodalomelmélet és az elmegyógyászat után — behatolt a filozófiai gondolkodás területére is. A kiváló képzettségű Althusser fellép az elméleti szellem védelmében és a „józan ész“ ellen, harcol a sajátos filozófiai gondolkodás becsületéért; ez magyarázza, legalább részben, sikerét. Egy dolgot azonban le kell szögeznünk: itt be nem vallott strukturalizmusról van szó. Althusser kemény szavakkal illeti Lévi-Strauss strukturalizmusát („kombinatorikus“, formalista ideológiának nevezi), kijelenti, hogy az a közeledés, amelyet némelyek közte és az említett szerzők között

vélnek felfedezni, csupán bizonyos másodlagos jelentőségű terminológiai egyezésben áll. Munkáinak tanulmányozása azonban ennek az ellenkezőjéről győz meg: nézőpontja sokkal szorosabban kapcsolódik a bevallottan strukturalistákéhoz, mint ahogy magyarázóinak legtöbbször gondolja. Ezt a kapcsolatot bizonyos közös elméleti források és egyes olyan elvi megfontolások teszik szorossá, amelyeket Althusser éppen egy filozófiai építmény tartóoszlopainak szán és kategorikusan megfogalmaz.

*

„A strukturalizmus az utolsó olyan gát, amelyet a burzsoázia még fel tud építeni Marx elé“ — ez a sommás és, meglehetősen egyoldalú ítélet Jean-Paul Sartre tollából származik. Egy másik francia gondolkodó, a szociológus Lucien Goldmann, úgy véli, hogy szoros összefüggést lehet teremteni a „technokratikus kapitalizmus“ megszületése és a strukturalista gondolkodás fejlődése között. Megállapítását arra alapozza, hogy a strukturalizmus formalista jellegű, arra irányul, hogy kizárja az ember tanulmányozásából mindazt, ami axiológikus probléma, ami konkrét társadalmi-történelmi tartalommal telített. Goldmann nincs egyedül ezzel a felfogásával. Mikel Dufrenne szintén azt állítja, hogy a strukturalizmus olyan technokratikus felfogás, amely igazolja a létező társadalmi struktúrákat. Voltak olyan hangok is, hogy az 1968. májusi franciaországi tömegmozgalmak a strukturalizmus valóságos csődjére világítottak rá, amennyiben ez az irányzat a „fogyasztói“, technokratikus társadalom stabil struktúrájának illúziójából táplálkozik.

Altalában valóban igaz, hogy a strukturalizmus a mai kapitalizmus talajából nőtt ki. Egyes jellemvonásait úgy is fel lehet fogni, mint a technokratikus formalizmus tükröződését, amelyből hiányzik az érdeklődés az ember élő személyisége iránt. Ha azonban a strukturalista irányzat úgy jelentkezik is, vagy inkább úgy mutatják is be egyes elfogult magyarázók, mint a marxizmus alternatíváját a jelenkori ideológiában, helytelen és szimplista feltételezés volna azt hinni, hogy Claude Lévi-Strauss és a hozzá közel állók előre megfontolt szándékkal vállalták volna ezt a küldetést. Lévi-Strauss bevallottan nem cáfolni, hanem kiegészíteni akarja a marxizmust, arra törekszik, hogy megkeresse és megjelölje az érintkezési pontokat saját felfogása és a Marxé között. Ő is és követői is gyakran hivatkoznak Marxra, némelyek azonban azért „olvassák újra“ Marxot, hogy rokonságba hozzák a strukturalizmussal. Egyes írásaikban úgy mutatják be Marxot, mint valamiféle „avant la lettre“ strukturalistát, mint a strukturalizmusnak amolyan előfutárát.

Althusser arra irányuló elméleti törekvése, hogy felszínre hozza az „autentikus“ marxista eszméket a marxizmus szokásos értelmezésével és gyakran Marx explicite megfogalmazott gondolataival szemben, a „hiteles“ strukturalisták felfogásával lényegében analóg állásponthez vezet. A Marx iránt kifejezett hűség, egyes, a marxizmuson belül jelentkező mai gondolat-áramlatok baloldaltól történő bírálata azonban paradox módon a marxizmuson kívüli nézetekhez közel álló állásponthez vezet.

*

Althusser kedvelt kutatási területe nem a szociológia, hanem a marxista gondolkodás története; jellegzetes eljárásmodja: „újraelolvasni“ Marxot; a magára vállalt feladat: visszaállítani jogaiba a tanítómester autentikus örökségét. Tevékenysége elsősorban arra irányul, hogy megtalálja az „igazi“ Marxot, eleve feltételezve azt, hogy a mester autentikus eszméi feltétlenül igazak. Althusser felmagasztalja az elmélet előnyeit a szűk, lapos empirizmussal szemben, s művének ez a vonatkozása igen vonzó. De ugyanakkor ez az eljárásmod az elméletet magát forrásnak, végpont-

nak és saját maga kritériumának tartja. Ezt fokozza még az is, hogy Althusser sűrű hivatkozásai a gyakorlatra kétértelműek: sokszor beszél a gazdasági, politikai és ideológiai gyakorlatról, de sohasem tesz különbséget a természet és társadalom dolgait és viszonyait közvetlenül átalakító gyakorlati (anyagi) tevékenység és a szellemi, elméleti tevékenység között, amely közvetlenül nem változtatja meg a valóságos állapotokat és viszonyokat, noha hozzájárul megváltozásukhoz. Nem emeli ki az anyagi gyakorlati tevékenység elsődlegességét a szellemivel szemben, következésképpen nem látja meg az anyagi gyakorlati tevékenységben az igazság fő kritériumát.

Íme, miért tűnik ez az eljárás mód ab initio dogmatikusnak. Persze Althusser nézetei igen távol állnak a szimplista dogmatizmustól, következtetéseiben sok az árnyalt elemzés, átfogó műveltségére és a vizsgált anyag mélyreható ismeretére támaszkodik. Az elemzések finomsága és a széles horizont azonban nem semlegesíti a problémák tárgyalásának sajátos módját. Művei kritikai tanulmányozásának két összefüggő, de mégsem egybeeső kérdés megválaszolására kell irányulnia: egyrészt, milyen mértékben lehet valóban autentikusnak nevezni azokat az eszméket, amelyeket Marxnak tulajdonít, mennyire hű a kommentátor a magyarozott szöveghez, avagy mennyiben vetíti beléjük saját eszméit; másrészt — a forrástól függetlenül — milyen értékük van a meghirdetett eszméknek.

Althusser Marx eszméiben feltételez valamilyen „cezúrát”, éles választóvonalat, amely két tartalmilag teljesen különböző és ellentétes periódus között húzódná, ugyanakkor hasonló vízvonalat tétel fel az érett marxizmus és a megelőző filozófiai gondolkodás között is, s így kizárja bármilyen folytonosság létezését a kettő között. A Pour Marxban a Gaston Bachelardtól kölcsönvett „episztemológiai cezúra” fogalmát — értve ezen azt a határt, melyen túl egy tudományos problematika tudományossá válik — Marx filozófiai fejlődésére vonatkoztatja (Louis Althusser: Marx — az elmélet forradalma. Budapest, 1968. 88). Azt állítja, hogy ez a határvonal a német ideológián húzódik végig, a megelőző munkák az egyik oldalon, a marxizmus „ideológiai” korszakában találhatók, az azt követők pedig a másik oldalon, a „tudományos” szakaszban. A hegeli dialektika szokatlan emlegetett „megfordítása” Althusser szerint csak metafora, amely mögött a hegeli dialektikának új problematikával való helyettesítése húzódik meg. Ugyanezt állítja a Pour Marxban: „Marx egy csapásra elveti az előző filozófia problematikáját; és új problematikát fogad el” (i. m. 64). A L'Unitának adott egyik interjújában pedig olyan „burzsoá fogalmakról” beszél, amelyeket a marxizmusnak el kell vetnie (i. m. 314). Új problémák a régié helyett, egyes „burzsoá fogalmak”-nak újakkal való helyettesítése — ez mind azt jelenti, hogy a marxizmus nem egyszerűen csak elméleti forradalom, hanem — miként Althusser mondja — „totális elméleti forradalom” (i. m. 65), vagyis hiányzik a megelőző filozófiával összekötő bármilyen elem.

Ez a felfogás nyilvánvalóan ellentétes azzal, amelyet Marx, Engels és Lenin ismételt és határozottan explicite megfogalmazott arra vonatkozóan, hogy a marxizmus az előző gondolkodás között nemcsak diszkontinuitás, hanem folytonosság is létezik. A marxizmus valójában azokra a kérdésekre adott feleletet, amelyeket az elméleti gondolkodás megelőzően megfogalmazott, miként Lenin mondja, a marxizmus nem az emberi kultúra széles útja mellett, hanem ezen az úton jelent meg, lépést tett előre az elődökhöz viszonyítva, folytatta azok harcát.

Az a célkitűzés, hogy helyre kell állítani Marx eszméinek hitelességét, Althusser szerint feljogosít bizonyos szabadságra a klasszikus szövegek értelmezésében: ezeket nemcsak a betűjükhöz, hanem szellemükhöz is hiven kell olvasni, figyelembe véve lapjaikon azt is, ami „fehér”, amit a szerző „elhallgatott”. Íme egy nem dog-

matikus elv a klasszikus források felhasználása tekintetében. Csakhogy ez a szabadság Althussernél átcsap az önkényes magyarázatok igazolásába, ezen az alapon más tartalmat tulajdonít a klasszikus szövegeknek, mint szerzőjük, Marx megfogalmazásait olyan értelemmel tölti meg, amely ellentmondásban van azzal, amit a marxizmus megteremtője explicite és rendszeresen papírra vetett. Hisszük: Marx józan racionalizmusa nem jogosít fel arra, hogy feltételezzük: valami mást akart mondani, mint amit expressis verbis mondott. Althusser hiába hivatkozik a freudizmussal analóg magyarázatokra, próbálkozásának jogosságát ez sem igazolja. Annál kevésbé, mert ez a nem dogmatikus eljárás lényegében a Marx-szövegek baloldaltól történő bírálatához és egyes szektáns, dogmatikus eszmék megfogalmazásához vezet.

*

Lévi-Strauss *Tristes tropiques* című, az első románra fordított munkájában érdekes vallomást tesz saját nézeteinek forrásairól: a „monista racionalizmus“ jelentette a kiindulópontot termékeny útkeresése számára (*Tropice triste*. București, 1968); Ferdinand de Saussure nyelvészeti strukturalizmusa sugallta a „racionális legmagasabb kifejezésének, a jelentősnek“ a kategóriáját; erőteljesen befolyásolták Sigmund Freud arra irányuló törekvései, hogy behatoljon a tudat mélyebb szféráiba; végül amikor kapcsolatba került Marx műveivel „... hirtelen egy egész világ világosodott meg“ előtte. Majd így folytatja: „Lelkesedésem azóta sem hagyott alább, és ritkán fordul elő, hogy valamilyen szociológiai vagy etnológiai probléma megoldásához fognék anélkül, hogy előzőleg fel ne frissíteném gondolataimat a Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája vagy A politikai gazdaságtan bírálatához néhány oldalának elolvasásával“. S valóban, a figyelmes olvasó fel is fedezi mindezeknek az elméleti forrásoknak a hatását a szerző saját és specifikus eszméinek szövevényében. Számos szociológiai problémában nyilván jelen van a közeledés is a történelmi materializmushoz (ami még nem azonosulás vele). Ilyen kérdések a *Tristes tropiques*-ben a család ősfomái vagy a politikai hatalom eredeti formái, amelyek kapcsán a kétségtelenül értékes kutatási anyagra támaszkodva, egyes ismert eszmék pontosabbá tételével hozzá is járult e problémák bizonyos leegyszerűsített, egyoldalú értelmezésének túlhaladásához vagy az ilyen magyarázat elkerüléséhez.

Louis Althusser egyik, 1967-ben megjelent munkájában jellemzi a jelenlegi „elméleti konstellációt“, rámutat, hogy több, a marxizmuson kívül álló elméleti diszciplína összekapcsolódik s napirendre tűzi néhány olyan filozófiai jellegű probléma megoldását, amely a marxista tudomány felvetette kérdésekkel rokonságban van. Szerinte a jelenkori marxizmusnak a maga fejlődésében ezekre a tudományokra kell támaszkodnia. E tudományok közül a következőket említi meg: „1. az igazi tudománytörténet, az igazi történelmi episztemológia kezdetei; 2. a Freud életművére vonatkozó kritikai és teoretikus elmélkedés kezdetei; 3. a Saussure alapította modern nyelvtudomány“. A „valóságos történelmi episztemológiát“ a francia Michel Foucault strukturalista munkái, különösképpen a *Les mots et les choses* című könyv tartalmazza. Kitér, hogy az Althusser megjelölte, a marxizmus keretein kívüli megújító mozgalmak forrása egybeesik azokkal, amelyeket Lévi-Strauss saját felfogásában kiindulópontul használt, természetesen azzal a különbséggel, hogy Althussernél Foucault szerepel Marx helyett. (Foucault, és nem Lévi-Strauss, s talán ez az apróság sokatmondó, mivel az előbbinél a strukturalista koncepció egyes bennünket itt érdeklő jellemvonásai sokkal erőteljesebben kidomborodnak, mint az utóbbinál.) Hozzá kell tennünk: Althussernél sincs szó e források szószerinti követéséről, de minden megjelölt forrást fel lehet ismerni fő műveinek tartalmában. Az elméleti

források elismert egybeesése megmagyarázza a Lévi-Strauss és Louis Althusser nézeteinek belső struktúrájában és felépítési módjában jelentkező hasonlóságot.

Ezekkel a megfelelésekkel kívánunk foglalkozni a továbbiakban két, mindkettőjük számára központi, elvi jelentőségű problémára — a humanizmusra és a történetiségre — összepontosítva figyelmünket.

*

A strukturalizmus mint eszmeáramlat — miként arra a marxista Lucien Sève (Méthode structurale et methode dialectique. La Pensée, 1968), valamint a strukturalista Jean Pouillon egyaránt rámutat — nem vezethető vissza a struktúra fogalmára, a szó eddig ismert értelmében, hiszen akkor a legtöbb tudós már régóta strukturalista volna anélkül, hogy számot adott volna erről magának. Az a gondolat, hogy egy szerkezet bármelyik eleme csak annak a helynek a megvilágítása révén érthető meg, amelyet a totalitás alakzatában elfoglal, hogy egyik elemnek egy másikkal való helyettesítése ugyanabban a viszonylatban nem változtatja meg az általános alakzatot, hogy az egész összefüggései elhatározzák az elemek egymás közötti kapcsolatára nézve, vagyis a totalitás és a kölcsönös összefüggés gondolata már rég ismert eszme, s ugyanakkor az egyetemes összefüggés dialektikus elméletének szerves része.

A strukturalizmus felfedezi a megfigyelt tények mögött a belső alakzatot, a társadalmi jelenségek tudattalan struktúráit, amelyek nem jelennek meg közvetlenül a megismerő alany előtt, és amelyeket a tudományos ráció épít fel — vagy inkább épít újra — az empirikus adatokból. „Az etnológiában, akárcsak a nyelvészetben... — írja Lévi-Strauss — nem az összehasonlítás alapozza meg az általánosítást, hanem éppen fordítva. Ha — miként hisszük — a szellem tudattalan tevékenysége abban áll, hogy formába kényszerít bizonyos tartalmat, és ha ezek a formák egyaránt alapvetően azonosak minden szellemre, régire és modernre, primitívre és civilizáltra vonatkozóan... el kell jutni minden intézmény vagy minden szokás tudattalan struktúrájának a feltárásához, annak érdekében, hogy más intézményekre és szokásokra is érvényes magyarázó elvet kapjunk, persze azzal a feltétellel, hogy eléggé messze vívesszük az elemzést“ (Claude Lévi-Strauss: Anthropologie structurale. Paris, 1958. 28).

Lévi-Strauss és követői ennek az elvnek a magyarázatakor rendszerint Marxra hivatkoznak, mégpedig arra a marxi gondolatra, hogy az emberek maguk csinálják a történelmet, de nem tudják, hogy ők csinálják, úgy tevékenykednek, hogy nincsenek tudatában tevékenységük társadalmi következményeinek. Marx felfedezte, hogy az osztálytársadalom szerkezetének az alapját a társadalmi tudattól független viszonyok, mégpedig a termelési viszonyok alkotják. A strukturalizmus és a marxizmus közötti közeledés vagy hasonlóság tehát könnyen megállapítható. Sőt, mi több: a strukturalisták rendszerint a legteljesebb tudományos objektivitás híveinek vallják magukat, erőfeszítéseik arra irányulnak, hogy kizárják a társadalomtudományokból a szubjektivisták magatartás hatását, az antropocentrista illúziókat. De a strukturalista nézőpont alapvetően különbözik a Marxétól. A felszín alatti strukturalitás tétele még nem tartalmazza a termelési viszonyoknak végső fokon az összes többi viszonytal szembeni meghatározó jellegére vonatkozó tézis elismerését, megfogalmazásaikból néha azt is ki lehet olvasni, hogy az egyes intézmények vagy szokások tudattalan struktúrája valahol az emberi pszichikum nem tudatosodott szférájában található. A freudizmus hatása itt nyilvánvaló.

A szubjektívizmus kiküszöbölésére irányuló tendencia a strukturalizmusban így mélységesen következtelennek bizonyul. Az „elméleti antihumanizmus“, ez a frappáns megfogalmazás, amelyet egyes strukturalisták egyenesen alapelvnek tekin-

tenek, mélyebben elemezve hasonlóképpen kétértelműnek mutatkozik, s ugyanakkor eltávolodik Marx elméleti örökségétől.

„Szerintünk a társadalomtudományok végső célja nem az, hogy felépítsék, hanem hogy feloldják az embert“ — írta Lévi-Strauss (*La pensée sauvage*. Paris, 1962. 326). Michel Foucault pedig megállapítja: a humanizmus és a dialektika kölcsönösen feltételezi egymást, ezzel szemben a strukturális módszerben kifejezett analitikus ész összeegyeztethetetlen a humanizmussal. A strukturalista kutatások — írja ugyanaz a szerző — „nemcsak hogy eltörlik az emberről alkotott hagyományos képet, hanem szerintem afelé irányulnak, hogy a kutatásban és a gondolkodásban szükségtelenné tegyék magának az embernek az eszméjét is. A XIX. század legsúlyosabb öröksége — melyet már rég le kellett volna vetköznünk — a humanizmus“ (a *La Quinzaine littéraire* folyóiratnak adott interjújából. *Secolul* 20, 1957. 5). Ugyanott: „A humanizmus az erkölcsi kifejezések, az érték, a kibékítés segítségével oldott meg olyan problémákat, amelyek egyáltalán nem megoldhatók... ilyenek az ember és a világ viszonya, a valóság kérdése, a művészi alkotás, a boldogság problémája és egyéb gyötörő gondolatok, amelyek egyáltalán nem érdemlik meg azt, hogy elméleti kérdések legyenek.“

Ezt a gondolatot — úgy véljük — árnyaltan kell értelmezni. Az antropocentrista álláspont szembelyezése az elméleti indoklásban a valóság tényeivel bizonyos vonatkozásban indokolt, mivel az antropocentrizmus szükségképpen szubjektívizmust jelent, a szubjektívizmus pedig összeegyeztethetetlen a tudományos és így a materialista felfogással, amely arra irányul — Engels jól ismert megállapítása szerint —, hogy a dolgokat olyanoknak vegye, amilyenek, mindenféle belemagyarázás nélkül. Az „embereszme“ ellen folytatott háború valamelyest igazolt akkor is, ha azok ellen a nézetek ellen irányul, amelyek „általában az emberre“ mint a társadalmi fejlődés elvont és előre megalkotott mércéjére vonatkoznak. „A XVIII. század vége előtt az ember nem létezett — írja Foucault — ... Nemrég alkotta meg a teremtmő gondolkodás, saját kezével készítette el kevesebb, mint kétszáz éve, de olyan hamar megöregedett, hogy könnyen elképzelhető: évezredekig az árnyékban meghúzódva várta, hogy rávetődjék a fény, hogy végre megismerjék“ (*Les mots et les choses*. Paris, 1966. 319). Amikor a múlt század embereszméjéről beszél Foucault — úgy tűnik —, a felvilágosodás korában megteremtett emberideálra gondol. De hiszen maga a marxizmus is túlhaladta a humanizmusnak ezt a formáját, e forma bírálata tehát nyitott kapuk döntése, általában a humanizmussal való azonosítása pedig misztifikáció. A humanizmust „megrágalmazták... amikor azonosították az örök emberre vonatkozó álfilozófiával és egyes nem kevésbé örök értékekkel. Öreg-apáink humanizmusát nagyon könnyű támadni“ — írta joggal Mikel Dufrenne, francia filozófus (*Le Monde*, 1968. november 30).

A strukturalizmus „elméleti antihumanizmusának“ azonban van még egy másik oldala is, amely e gondolkodásmód belső formalizmusához kapcsolódik: az „embereszme“ eltávolítása a társadalomtudományok elméleti fegyvertárából afelé tendál, hogy mindenütt külső szerkezetet keressen, és az emberek közötti viszonyokat dolgok közötti viszonyokként fogja fel. Ezzel pontosan fordított úton halad, mint a marxizmus gondolkodás. Marx történelmi érdeme ugyanis az, hogy a tőke uralma alatt elidegenedett világban a látszólag dolgok közötti viszonyok mögött felfedezte az emberi kapcsolatokat. A technokratizmus vádjá, amelyet a strukturalizmus egyes bírálói megfogalmaznak, úgy tűnik, ebben a vonatkozásban megalapozott. Az a törekvés, hogy megkülönböztessék az elméleti és az erkölcsi síkot, hogy ne tévesszék össze a tudományos nézőpontot az axiológiaival, egyaránt jelen van a strukturalizmusban és a marxizmusban. A strukturalizmus ama sajátos igénye viszont, hogy eltávo-

lítsa egymástól az erkölcsi és axiológiai nézőpontot, hogy tagadja ezek jogosultságát, ellentétben áll a marxizmus élő szellemével, az egészként felfogott marxi elméleti örökség szellemétől idegen.

„A tőkében, a tőkésrendszer ellentmondásainak elemzése révén a gazdaságtudomány gyökeresen elhatárolódik bármilyen ideológiától, és Marx már nem azonos a fiatal Marxszal — írja Maurice Godelier. — Mivel az ideológia tulajdonképpen abban áll, hogy egy termelési mód tisztán történelmi szükségszerűségét, átmeneti jellegét átalakítsa az »emberi természet« jellemvonásává. Marx elemzése visszaver tehát minden humanista igazolást, amelyet a szocializmus magasabbrendűségére vonatkozóan adni lehetne“ (Système, structure et contradiction dans „Le Capital“. Les Temps modernes, 1966. 246). A szerző érvelése bizonyos pontig helyes. Engels is, Lenin is többször aláhúzza, hogy Marx szocializmusa azért tudományos, mert nem erkölcsi megfontolásokra, hanem a társadalmi-történelmi fejlődés egyes objektív törvényeinek feltárására és ismeretére támaszkodik. De a kapitalizmus történelmileg átmeneti jellegére vonatkozó objektív megállapítás A tőkében társul a társadalmi rend erkölcsi elítélésével. Minden pártatlan olvasó észreveszi azt a forradalmi szenvedélyt, amellyel A tőke szerzője feltárja a tőkés rend ellentmondásait. Marx, amikor bemutatja a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetnek mint történelmi-természeti folyamatnak az elkerülhetetlenségét, ugyanakkor kiemeli a szocializmus erkölcsi-humánus magasabbrendűségét is, nem téveszti össze a szociológiai és axiológiai érvelést, de szervesen egybekapcsolja a kettőt, az axiológiai semlegesség egyaránt távol áll Marx érettkori és fiatalkori írásaitól.

A humanizmus nem véletlenszerű Marx gondolkodásban, hanem éppen egész elméleti és gyakorlati tevékenységének belső hajtómotorja. Az axiológiai sik eltávolítása, az emberi értékek problémájának megtagadása az „elméleti antihumanizmusban“ azzal a veszéllyel jár, hogy egyengeti az utat a gyakorlati antihumanizmus előtt. Márpedig azok a feltételek, amelyek közepette a marxizmus ma világszinten fejlődik, egyre inkább megkövetelik belülről fakadó humanizmusának kiemelését, s azt, hogy elkerüljék a marxizmus technokratikus értelmezését.

Althusser határozottan hangsúlyozza, hogy a humanizmus csak ideológiai, nem pedig tudományos fogalom. Egymagában ezt a megállapítást nehéz volna visszaverni. De Althussernél az ideológia azonosul a hamis tudattal, amelyet mindig a valóság nem adekvát tükrözéseként fog föl. Az „ideológia“ kifejezés általa adott értelmezése következtében a humanizmus nemcsak egyszerűen a tudományon kívül álló fogalomként jelentkezik, hanem egyenesen a tudománnyal és a valósághoz való tudományos viszonyulással ellentétes kategóriaként.

Az „elméleti antihumanizmus“ megfogalmazást Althusser is átveszi, ugyanolyan kitarthatóan és ugyanabban a jelentésben használja, mint Foucault és a többi strukturalista. Harcol a „humanista“ frazeológia ellen, amely az erkölcsi eszményt a történelem hajtóerejének tartja, s ebben a vonatkozásban kétségtelenül igaza van. De ki hirdeti ma ezt a nézetet? Nyilván nem mindenki, aki humanistának tartja magát. Akárhogyis, a tudományos objektivitásnak követelmény rangjára történő emelése, az az igény, hogy az objektív vizsgálódást a társadalomról és az emberről szóló tudományban ne helyettesítse a moralizáló nézőpont, kétségtelenül igazolt. Ha csak ennyiről volna szó, vitatkozni lehetne azon, vajon az „elméleti antihumanizmus“ kifejezés szerencsés-e vagy sem. De Althusser számos más megfontolásból is alkalmazza ezt a formulát.

„Ujraolvassa“ Marxot, de egészen sajátosan értelmezi nézeteit, amikor megállapítja: a néptömegek, tehát nem az emberek alakítják a történelmet. Marx nemegyszer kifejezetten megfogalmazta, hogy az emberek maguk alakítják a történelmet,

bár nem saját kényük-kedvük szerint. Althusser az egyén szerepét a történelemben „álproblémának“ tartja, s ezen nyilván azt érti, hogy az egyéneknek nincs semmi-féle szerepük a társadalmi-történelmi mozgalmakban, ami ismét ellentmond Marx, Engels és Lenin által explicite megfogalmazott számos szövegnek (amelyek olyannyira ismertek, hogy még idézni sem szükséges őket). A termelési viszonyok objektív jellege Althusser értelmezésében azt jelenti, hogy azok nem „emberi viszonyok“, tehát nem emberek, szubjektumok közötti kapcsolatok. Nála a „szubjektumok közötti viszonyok“ kifejezés tartalma azonos a „szubjektív viszonyok“-éval. A társadalmi mozgás objektív törvényeit úgy értelmezi, mintha azok az embereken kívül hatnának, mintha a gazdaság önmagában, az „emberi viszonyokon“ kívül, magán az emberi tevékenységen kívül határoznák meg a történelem menetét. Althusser fel lép a szabadság sartre-i felfogása ellen, jogosan bírálja a benne rejlő szubjektivistá elemeket, de ezzel az emberi tevékenységen kívül álló szükségszerűség szemléletét helyezi szembe, ami nehezen hagyhat helyet az emberi szabadságnak. Megjegyezhetjük, hogy ebben a vonatkozásban elképzelései összhangban vannak a Foucault-téival, aki szintén feltételezi az egyes emberhez viszonyítva külsőleges szükségszerűséget. A történelem „szereplői“ — az emberek — nem szerzői saját szerepüknek, melyet játszanak, állítja Althusser, a történelem lényegében „szerző nélküli színház“, ahol a személyek „kényszerszínészek“, kényszeríti őket egy olyan szöveg, amelyet a legkisebb mértékben sem tudnak megváltoztatni.

Egyszóval Althusser szerint az ember csak tárgya, nem pedig alanya az emberiség történetének. Ez lenne az „elméleti antihumanizmus“ értelme a strukturalista gondolkodásban: a szubjektivizmus és antropocentrizmus közötti elhatárolás tendenciája addig fokozódik, míg fel nem tételeznek egy az emberhez és az emberi tevékenységhez viszonyítva teljesen külsőleges, fatális, az emberi tevékenység szabadsága számára áthatolhatatlan okságot, szükségszerűséget és törvényszerűséget. Ez a felfogás egyaránt eltávolodik Marx „meg nem hamisított“, autentikus nézeteitől s a társadalomtudományok objektív igazságától.

*

A strukturalizmus és a marxi tanítás közötti különbség, a kettő ellentétének egy másik vonása a strukturalizmus második alapelvéből következik. Eszerint „valamely struktúra belső működésének tanulmányozása meg kell hogy előzze e szerkezet keletkezésének és fejlődésének vizsgálatát“ — mint Maurice Godelier írja. Ebből módszertanilag a szinkronikus vizsgálódási mód abszolút elsődlegessége következik a diakronikussal szemben, a strukturalizmus ennek alapján azt veti a „túlzó“ történetiség szemére, hogy az csak a belsőleg egymáshoz nem kapcsolt események egymásutánjának külsődleges leírására szorítkozik. Innen kiindulva különíti el egymástól a strukturalizmus — nem mindig bevallottan — a szinkronikus és diakronikus nézőpontot, állítja félre azt az elvet, mely szerint a társadalmi szerkezetek belső ellentmondásaik megoldása révén önmozgást végeznek, hirdeti, hogy valamely struktúra ellentétes oldalai csak kiegészítik egymást és belsőleg változatlanok, értelmezi a mozgást a különböző szerkezetek külső, a véletlenszerű dolgok erejének hatására történő összeütközések eredményeként, választja el tehát a struktúrát a fejlődéstől.

A történetiség „Marx gondolkodásának 1. számú stratégiai pontja“ — állítja Althusser —, olyan pont, ahol Marx saját magáról alkotott ítéletének befejezetlensége a legsúlyosabb félreértésekre vezetett, a hegelizáláshoz, a marxizmus dialektizálásához. A hegelizálás és dialektizálás Althussernél így értendő: eltávolítás az

idealizmus felé. Miként a strukturalizmus általában bírálja a humanizmust, visszavezetve azt a premarxista, burzsoá humanizmusra, ugyanúgy Althusser általában bírálja a historizmust, mintha azt nem is lehetne másként felfogni, mint idealista, hegeli módon (amely azonosítja a fogalmak keletkezését a valóságos konkrét keletkezéssel).

Althusser és Lévi-Strauss az emberiség történetét csupán egymástól független szerkezetek nem folytonos egymásutánjaként fogja fel, a történelmi tényeket pedig különálló, saját autonóm szerkezettel rendelkező sorokként. „Le kell szögezni — írja Althusser —, hogy amint nincs termelés általában, ugyanúgy nincs történelem sem általában, hanem specifikus történetiség-struktúrák vannak, amelyek végső soron a különféle termelési módok specifikus struktúráin alapulnak...“, ezeknek „csak e totalitások lényegének függvényében, azaz a rájuk sajátosan jellemző bonyolultság lényegének függvényében van értelmük“. Valóban nincs termelés általában, ez természetes, de az egymást követő termelési módok a termelés szükségszerű fejlődésének történelmi fokai; ezek nemcsak elkülönülnek egymástól mint önálló struktúrák, de ugyanakkor mint a történelmi fejlődési folyamat lépcsőfokai kapcsolatban is állnak egymással, nemcsak sajátos vonásaik vannak, hanem olyanok is, amelyek a termelés általános, történelmi jegyei, s amelyekről Marx szintén explicite írt. A sajátos, amely nem foglalja magában az általánost, ugyanolyan egyoldalú absztrakció, mint a „tisztá“ általános.

Foucault ugyancsak megpróbálja elhatárolni egymástól a megismerés történetében egymásra tevődött „geológiai rétegeket“, s úgy véli, minden ilyen réteg sajátos, eltér a többitől, s nem a megelőzők fejlődésének eredménye, különálló „episztémé“, amelyben az adott kor minden ismerete egy szinkron struktúrában, egy szimultán rendszerben fut össze. Az egymást követő „episztémék“ nincsenek kapcsolatban egymással, az egyik elemei elvesztik értelmüket a másik „episztémé“-hez viszonyítva.

Lévi-Strauss számára sem egységes folyamat az emberiség történelme, nincs belső logikája, nem magyarázható tehát a maga egészében egy általános társadalomfejlődés-elmélet segítségével. „Az egyik kód számára jelentős esemény már nem jelentős egy másik kód számára“ (La pensée sauvage, 345). Lévi-Straussnak e megállapítása természetesen tartalmaz bizonyos valóságmagot, de nem abszolutizálható. Minden történelmi tény csak akkor találja meg teljes értelmét, ha ahhoz a társadalmi-gazdasági alakulathoz — az alapvető társadalmi össz-struktúrához — viszonyítjuk, amelyben megjelent, s ezen belül ahhoz a meghatározott korszakhoz, amelyhez tartozik. Ez azonban nem zárja ki annak lehetőségét, hogy megtaláljuk a kapcsolatokat a különböző alakulatok között, nem akadályoz meg abban, hogy megjelöljük egyes, a meghatározott struktúrákban jelentkező események jelentőségét más szerkezetekhez viszonyítva, persze csak azzal a feltétellel, hogy létezzék egy általános viszonyítási rendszer, amely nem lehet más, mint a társadalom egészére vonatkozó elméleti felfogás fogalomrendszere.

Moszkvai beszélgetés Marcel Carné filmrendezővel

A kövérkés, jovialis úr, akit csupán átható tekintete tesz jellegzetessé, meglepő szerénységgel mutatkozik be: Marcel Carné. Nem könnyű azonosítanom valóságos személyét az olyan legendás híró filmek alkotójának képzeletben élő képével, mint a *Quai des Brumes*, *Le jour se lève* vagy a *Les enfants du paradis*.

— Tud-e róla Carné úr, hogy az elmúlt nyáron a román televízió nézőinek milliói újra találkoztak az Ön filmjével, a *Paradicsom gyermekeivel*?

— Valóban? — kérdezi Carné nosztalgikus mosollyal. — Magam is láttam a nyáron ismét Algírban, egy retrospektív jellegű ünnepség alkalmával. Az ilyen találkozások egykori önmagammal többnyire lehangolnak. Azok közül, akikkel a filmet készítettem, ma már oly kevesen felelnek a hívásra...

— A francia filmművészet egyik legirodalmibb filmjét alkotta meg akkor. Mi a véleménye ma a film és az irodalom viszonyáról?

— Hiszen ez már nem is kérdés, a témáról értekezést lehetne írni. Rendszerint az irodalomnak a filmre gyakorolt hatásáról beszélnek, ahogyan Ön is teszi a *Paradicsom gyermekeire* utalva. Ma azonban, úgy vélem, inkább a film hat döntő módon az irodalomra. Az újabban megjelenő könyvek jellegzetesen vizuális felépítésében, a vágástechnikában, könnyen felismerhető a filmre jellemző látásmód. Másfelől, korunkban — legalábbis Franciaországban — egyre kevesebbet olvasnak az emberek. A film és a tévé bizonyos mértékben pótolhatja a kornak ezt a fogyatékosságát a nagy művek filmrevitelével.

— Véleménye szerint mennyiben változott a francia filmművészet az elmúlt évtizedek alatt, azóta, hogy Ön megkezdte pályafutását?

— A francia filmművészet szerintem természetes módon fejlődött! Jómagam megértem az aranykorát, vagy ha úgy tetszik, a forrpontját, a 30-as évek idején...

— Ha a 30-as évek a forrpontot jelzik, milyen hőmérséklet jellemzi ma a francia filmet?

— Filmművészetünk súlyos gazdasági válságot él át. A legtöbb producer kénytelen amerikai üzletemberekhez fordulni, mivel a hazai bankok már nem nyújtanak hitelt. S mégis, e mostoha körülmények ellenére, érdekes filmek születnek nálunk. Az utóbbi évek folyamán mintegy hétszáz rendező jelentkezett a stúdiókban, s noha csupán tíz-tizenöt bizonyult közülük figyelemre méltónak, mégis azt mondanám, jó az arány...

— *Fejlődött-e Ön szerint a közönség?*

— Nem mondhatnám! A francia közönség apatikus lett, szenttelen, nem tud lelkesedni. Ha jár is moziba, nem örömmel teszi. Nyugtalanít a francia közönségnek ez a közönye, a film iránti vonzalmának hiánya. A nézők száma — amint Ön is bizonyára tudja — évről évre csökken. S ez közvetlenül hat a filmek minőségére, művészi igényességére. Ne felejtse, hogy a francia filmgyártás végül is tőkés vállalkozás. Bankárokkal, üzletemberekkel van dolgunk, akik nem a filmek minőségét, eredetiségét nézik, hanem csupán azt, hogy a közönségnek mindenáron tessenek. Egyetlen gondjuk, miként kereshetnének minél több pénzt. A filmlátogatók legállandóbb rétege a fiatalság. Negyvenéves korától az ember szívesebben választja a kényelmesebb és olcsóbb televíziót. Megállapították, hogy a filmszínházak látogatóinak átlagkora 25—26 év. A mintegy tíz éve készített *Csalók* (Les tricheurs) című filmem sikere elsősorban a fiatal közönségnek köszönhető.

— *Úgy véli, hogy a fiatal rendezők nemzedéke inkább hivatott az ifjúság életéről beszélni, mint a francia film régi mesterei?*

— Semmiképpen sem, legalábbis, ami Franciaországot illeti! Nem hiszem, hogy a fiatal rendezők nemes tartással nyúlnának az ifjúság problémáihoz. Ők a mai fiatalságot csak hibái szemszögéből ábrázolják, nem pedig örök lángolásában. Napjaink fiatalságának igenis van eszményképe, tagadása nem „acte gratuit“, a társadalom visszautasítása szilárdan megalapozott és eszmei indítékú náluk. Ám egyes filmekben a tagadás nemzedékét nem nemes törekvéseiben ábrázolják, hanem kizárólag szexuális magatartása szempontjából. Elsősorban ezt rovom fel fiatal kollégáim hibájául.

— *Az „új hullámra“ gondol?*

— Nem! Az „új hullám“ a francia filmgymártás pangási szakaszában jelentkezett. Filmművészetünk szendergett, és az „új hullám“ minden bizonnyal gyógyírként hatott. Egészében véve igen hasznos dolog volt, noha ma már megbizonyosodott, hogy ez a mozgalom kifulladt, s épp ezért sok kudarc érte. Pozitív eredménye azonban, hogy három-négy kivételes értékű, Truffaut és Demy nagyságú rendezőt adott! Ma az „új hullám“-nak nevezett mozgalmat egy újabb „új hullám“ követi a rendkívül tehetséges Lelouche-sal és társaival az élen.

— *De a francia kritikusok többsége élesen támadja Lelouche-t.*

— Kritikánk nagyon sokat ártott a francia filmművészetnek. Ritkán értett egyet a közönség ízlésével, nem törekedett annak alakítására, többnyire saját, sznob és mindig részrehajló ízlését érvényesítette. Gyakran elszórákodom azzal, hogy mielőtt a filmet megnézném, megelőzőm a kritika reagálását, kizárólag a szerző neve után igazodva, és sohasem tévedek! A kritika hangja előre megállapítható, ha az ember ismeri az illető filmrendező és a kritika viszonyát. Az ilyen publicisták esetében a bírálatnak vagy a dicséretnek már semmi köze magához a filmhez. A filmek kommentálásának ez a módja, ez a fajta „állásfoglalás“ nagymértékben hozzájárult a közönség és a kritika állandó nézeteltéréseihez. Szerencsére, ha kevesen is, akadnak kritikusok, akiknek van merszük szembeúszni az árral...

— Említette Truffaut nevét. Bizik-e benne, hogy az „új hullám“-nak ez a vezére a továbbiakban is állja fogadalmát?

— Truffaut nagyon különös ember! Két filmje közül az egyik biztos telitalálat... Amikor árnyalt, érzelmes történetet visz filmre, mint például a *Jules és Jim* vagy a *Lopott csókok* esetében, önmagát adja, de az ún. „fekete szériába“ sorolható filmjei — a *Menyasszony feketében* vagy az utolsó, melyben Belmondo és Deneuve játszik — összehasonlíthatatlanul gyengébbek.

— Nem gondolja, hogy „Mefiszto kísértéséről“, a *kommerszfilm és a könnyű kereset csábításáról van szó?*

— Nem hinném! A valóság mindenestre cáfolja ezt a feltevést. Amíg a *Jules és Jim* vagy a *Lopott csókok* hatalmas sikert arattak, bűnügyi filmjeiről nem mondhatjuk el ugyanezt. Tehát nem az anyagi érdek hajtja, amikor műfajt változtat, érdeklődése a bűnügyi film iránt bizonyos belső szükségletéből fakad.

— *S most egy személyes természetű kérdés. Látom, hogy szenvedélyes és jól tájékozott mozilátogató. Ezenkívül melyik művészettel foglalkozik hasonló szenvedéllyel?*

— Általában az előadások művészetével: színház, zene, balett! Ez, hogy úgy mondjam, az én „violon d'Ingres“-em*! S be kell vallanom, hogy egy olyan város, mint az én Párizsom, ezt a szenvedélyemet teljes mértékben ki tudja elégíteni. Lényegében azonban legkedvesebb szenvedélyem a festészet, a kiállítások látogatása.

— *Előadásokról már készített filmet. Soha nem volt szándékában filmet készíteni festőkről?*

— De igen! Régen, a háború küszöbén, Prévert-rel együtt megírtam egy Van Gogh-ról szóló film forgatókönyvét, amelyet — sajnos — nem tudtunk már leforgatni. Később az amerikaiak készítették egyet Kirk Douglással a főszerepben. Volna azonban egy ötletem! Ismerek egy francia regényt, két diákról szól. Az egyik Van Gogh-nak, a másik Gauguinnek képzeletét, s elhatározzák, hogy Polinéziába mennek, hogy ott Gauguinhez hasonlóan éljenek. Sok bonyodalom után hajóra szállnak, majd kikötnek Korzikában, abban a tévhitben, hogy Tahitiba érkeztek. Szóval rengeteg váratlan, szórakoztató esemény, tele vonzó bájjal. Szívesen tolmácsolnám ezt a könyvet a film nyelvén.

— *Ez lenne következő filmjének terve?*

Beszélgetőtársam egy pillanatig habozik...

— Az én hazámban a filmemberek nagyon babonásak. Sohasem beszélnek terveikről, mert félnek a bukástól. S úgy érzem, ez jó szokás... A „babonás“ Marcel Carné ezzel befejezte a beszélgetést...

Lejegyezte M. T. Caranfil

* „Ingres (festőművész) hegedűje“ — francia szállóige: kedvenc szórakozásom...

MIRCEA MALIȚA A 2000. ÉV KRÓNIKÁJA

Az emberiség fejlődése minden fókán foglalatosságainak egy kicsiny, ám értékes szektorát a jövő megfejtésére irányuló kísérleteinek szentelte. Apollón Delphoiban levő jóstemplomában Püthia, a papnő, háromlábú székén ülve olyan artikulátlan hangokat hallatott, amelyeket az elébe járuló akár gyötrő kérdéseire kapott válaszként is értelmezhetett. Igaz, manapság e misztikus korszak örökülumánának tisztánlátását azzal magyarázzuk, hogy Delphoi volt a görög világ legerősebb ligájának állandó székhelye, oda futottak hát be az összes valóban megbízható értesülések. Mai világképünk szerint a delphoi-i orákulum inkább amolyan központi adattároló volt. A vallásos korszakban a szent könyvek éppen elég rejtett értelmet tartalmaztak minden körülmények között használható próféciák tápiálására. A középkor kerek számoktól mindig elbűvölt emberei az 1000. esztendő előestéjén elindultak Jeruzsálem felé, hogy le ne késsék az utolsó ítéletet. A reneszánsz idején minden valamire való fejedelemnek saját csillagjosa volt. A felvilágosodás korában a jóvendölés miszsióját a történetfilozófusok vállalták, s az ésszerűség jegyében művelték. A múlt kutatása közben igyekeztek felismerni ciklikus szabályokat s a múlt meg jövő történéseit értelmező törvényeket.

Évszázadunkban a jóvendölő tisztség jellege pozitívabbá vált. Püthia közzgazdaságtanból doktorált, s a statisztika tudományának mesterévé lépett elő. Mi sem egyszerűbb, mint összeadni egy jelenség adatait, például a népesség változóit vagy a nemzeti jövedelem növekedésének jellemzőit, utána aztán görbét szerkeszteni, olyat, amely a jelenlegi adottságokon túl lépve a jövő fejlődését példázza. Az ellenőrzött és tervszerű gazdasági növekedés domináns tevékenysége az öt-tíz éven belül kialakítható társadalom tudományos elképzelésének kialakítására kötelez. A

szocializmus a tervvel egyetemes érvényű fogalmat honosított meg. S kialakította a jövőbe tekintő tervezők szakosodott testületét. Új habitus alakult ki: a távlatokban való gondolkodás, a folyamatok elgondolása távoli célok fényénél.

A jelenségek előreláthatósága a történelmi materialista felfogás szerves része: a világot nem vak erők megfejthetetlen játékanak, hanem megismerhető és uralható tényezők kölcsönhatásának látatja. Az emberiség haladása tudatossá, célirányossá válik, értelmet kap. Megis-

Mircea Malița

merés, birtoklás és előrelátás: egyazon tudományos módszer különböző ütemei, olyan módszeré, amely az évszázadunk uralkodó áramlatát alkotó socialista rendszer kiteljesedésének és erősödésének folyamatában érvényességét minduntalan igazolta.

A technológia fejlődését jellemző gyorsaság heveny szükségessé tette a holnapi világ képének haladéktalan felvázolását. Az eszközök csakis a természeti környezetet alapvető módosítása után kerülnek az emberi univerzumba. Kezdve a fajták egységülán az emberek szívta levegőig és az ivóvízig, a technika mindent megváltoztatott. Igen ám, csak hogy ha a természet, amilyenek még nemzedékünk ismeri (s már le kell fényképezni, emlékebe a jövő nemzedékeknek), eltűnik s helyébe hamarosan egy mesterséges univerzum lép, akkor még idejében intézkednünk kell, elővigyázatosságnak kell lennünk. Az ember nagymérvű beavatkozása a természet rendjébe rendet követel, immár tudatos fenntartását annak az egyensúlynak, amely egykor szerves volt. Húsz éven belül megkétszereződik az emberiség vízszükséglete. E helyzetet előrejelzésének figyelembevétele nélkül az emberiség vízhiánnyal küzdhet. Képzelnék csak el azt a szuper-iparosított, végtelenen technológizált és automatizált világot, amelyben az emberiség — szomjas, s egy csepp víz aranyat ér. Az ember teremtette új természetben a nyersanyagok egyensúlya nélkül a műszaki haladás paradoxálissá válik.

Mindössze egy évtizedre volt szükség ahhoz, hogy egy olyan bonyolult találmány, mint az elektronikus számítógép, a vállalatok tudományos vezetésének mindennapos eszközévé váljék. Ugyanez az időszak a televízió széles körű elterjedésével gyökeresen megváltoztatta a tömegtájékoztató módózatait is. Ezeknek az újításoknak a látható következményei felvetik a kérdést: mit hozhat még társadalmi vonatkozásban az elektronikus technika miniatürizáló folyamata és a hírközlési eszközök további tökéletesítése?

Szilárd a talaj a szakemberek lába alatt mindaddig, amíg csupán egyetlen változott tanulmányoznak. Minden szakember egy-egy jelenség tanulmányozását mélyíti el; például a vizét, az élélmzését, az energiáét vagy az urbanizmusét. Csak hogy a holnap világa nem egymástól elszigetelt görbék összessége. Jellemzőnek tartom a következő esetet: egy statisztikus új jelenséget tanulmányozott, mégpedig azokat a befektetéseket, amelyeket az utóbbi években az ipari orszá-

gok a tudományos kutatás fejlesztésére fordítanak. A jelenség fejlődőben van. A mi statisztikusunk addig vetítette ki a következő évekre ezt a fejlődést, amíg egy kollégája fel nem hívta a figyelmét, hogy e számítás szerint a tudományos kutatás céljait szolgáló beruházások az évszázad végéig meghaladnák a szóban forgó országok teljes nemzeti jövedelmét, ami persze abszurdum.

Minden jelenség önmagában csupán olyan képzetet kelt, amelyet más tényezők befolyásának figyelembevételével kell korrigálni. Így jöttek létre a fejlődés matematikai modelljei is, amelyek már nagy területet fognak át, hiszen számos változót vesznek figyelembe. Mindegyikük mérhető, kvantifikálható. A modellek a jövő társadalom makettjeinek tekinthetők; a makett alapanyagát egyenletekből és táblázatokból gyúrtuk. Számítógépek segítségével bonyolult, jelentős számú tényezőt tartalmazó modelleket lehet készíteni.

Egy jelenség extrapolált görbéi? Matematikai modellek több változóra? Vajon ennyi elegendő? Ha számolunk azzal a ténnyel, hogy még nem minden társadalmi elem mérhető, ha a hagyomány, a kultúra, az izlések és szokások erejére gondolunk, a modellek elégtelennek tűnnek. Könnyebb nyílt mezőn gyarat építeni vagy évszázados fát gyökerestül kitépni, mint az egyén eszmevilágát módosítani, mentalitását gyors ütemben új helyizethez igazítani.

Közgazdászok, szociológusok, matematikusok, történészek, a nemzetközi viszonyok szakemberei fogtak össze, hogy megvilágítsák, érthetőbbé tegyék a jövő képét. Sok országban nyilvános vitákat kezdeményeztek, kutatói kollektívák alakultak, s a folyóiratok ilyen témákkal foglalkozó rovatokat indítottak. Az előrejelzés már ott tart, hogy akár külön tudományággá szerveződhet.

Valaki a *futurológia* elnevezést javasolta, de többen úgy vélték, hogy a terminust már kompromitálta az első világháború előtti évek egyik képzőművészeti áramlata. Számos, a határtudományokból kölcsönzött leleményhez folyamodtak. Ezek egyike a modell görög elnevezése: *paradigma*. Miként ez a lexikográfiában egy szó ragos formáinak összességét jelenti, a szociológiában n számú összemérhető tényező kompakt elrendezését jelzi, amelyek egyidejűleg elemezhetők, a mennyiségi módszerek logikai szigorát alkalmazó minőségi elemzés formájában.

Új irodalom született a jövő paradigmáinak körülírására. Tárnya a 2000. évre

összpontosít. Mától 2000-ig még harminc esztendő van, egy nemzedéknyi idő (három generációt számítunk egy évszázadra). A tervezés szinte kötelezővé tette a következő húsz év áttekintését. Így hát 2000-ig elmerészkedni tulajdonképpen csupán kis kinyújtózkodás. És ez nemcsak lehetséges, hanem egyenesen szükséges. Az a tíz esztendő, vagy akár harminc az egyéni tapasztalat mércéjével mérve sem sok. Minden szülő, aki ma gyermekkosziban sétáltatja csecsemőjét, feljogosítva érzi magát arra, hogy előre láthassa: kincse milyen világban érik felnőtté, mi lesz a foglalkozása. Azt mondják, hogy 2000-ben tíz foglalkozás közül nyolc teljesen újszerű lesz, s ma még azt sem tudhatjuk, hogyan fogják azokat nevezni. A foglalkozások jelenlegi nomenklatúrája addig teljesen elavul.

2000-ben hazánk jelenlegi lakosainak közel kétharmada még megüli az ezredforduló szilveszterét. „Boldog új évet!” — hangzik majd a vidotelefonokban; s jókívánásokat kapunk holdbeli teleszkópokról, bolygóközi állomásokról. A középiskolások akkor már a XXI. századra vonatkozó kérdéseket intéznek az iskolai számítógépekhez. A világ mind kisebb, az ember pedig mind hatalmasabb lesz. S a jövő aratás magva el van már vetve: laboratóriumokban, kísérleti állomásokon csírázik, vagy az értelemben.

A 2000. év megvitatása egyetemes szükségesség. A hatmilliárd főből álló emberiség nem élhet a mai hárommilliárd normái szerint. A társadalmi magatartás ésszerűségének növelése a túlélés követelményévé válik. Annak a világnak az előkészítését már ma el kell kezdeni. Egy város újjáépítéséhez harmincöt év szükséges. Egyáltalán nem tűnik abszurdnak, ha egy építész már ma hozzákezd egy Bukarestet Ploiești-tel 2000-ben egybekötő új város alaprajzának a kidolgozásához.

Nemrég még fenntartással fogadták a jövőre vonatkozó elgondolásokat. Rájöttek azonban arra, hogy a modern ember fontos jellemzői közé tartozik a képzelő-

erő is, amely éppenséggel a realizmus egyik feltétele. A dolgok oly gyorsan fejlődnek, hogy csakis merész képzelőerővel lehet a fejlődés reális és időszerű áramlásában a felszínen maradni. Egy külföldi egyetemen tudományos-fantasztikus irodalmi kör alakult, hogy ébren tartsa az érdeklődést, serkentse a képzelőerőt.

Néha úgy tűnik, hogy a jövő megvitatása, ha kiemelik ezoterikus vagy irodalmi kereteiből, és pozitivistá eszmefuttatásokba ágyazzák, veszíthet varázsából, egyhangúvá silányulhat; megfertőzheti a számok és táblázatok szárazsága. Csak-hogy a kozmikus repülések és a számítógépek napjaink tudományos-műszaki forradalmát romantikussá avatták. Reméljük, hogy a holnapi világot meghatározó mai tényezők kertjében, a gondolkodás és az adatok talaján sem hervad el a romantika virága...

A 2000. év — munkahipotézis. Vonzása naptári kerekességének tulajdonítható. Kivételes érdeme nem önmagában van, hanem a mai gondolkodás ösztönzésében rejlik. Mint minden emberi törekvésben, a cél ez esetben is egyezményes és változó: a hozzá vezető út a fontos. Már most érezzük az új indítékok hatását, azokét, amelyek a matematikai nyelvezetre építő gondolkodás támogatásához fűződnek, az elektronikus számítógépekre alapoznak, erős ösztönzések az iskola konzervativizmusának megváltoztatására; felsejlenek már a témák, amelyeknek a tudomány szenteli magát, s a látványos eredmények; részesei vagyunk a társadalom igazságos alapokon folyó tökéletesítésének, s buzdíthatjuk már az emberi szolidaritást; részt veszünk abban a vitában, amely az ember és kultúrája helyét hivatott kijelölni az új korszak koordinátaiban; s felmerül bennünk a kérdés, vajon a századvég a veszélyektől és kockázatoktól mentesebb nemzetközi keretet hoz-e majd. A 2000. év kölcsönzött égisze alatt anticipálva töprenghetünk a haladáson.

A kultúra

1959-ben C. P. Snow, az angol író es tudós a rádióban felolvasta *Két kultúra* című előadását. Az utóbbi időben kevés előadás váltott ki hevesebb vitákat; az embernek a két szonett vitája jutott

eszébe, Corneille idejéből. A hazájában uralkodó helyzet megfigyeléséből kiindulva, Snow azt állította, hogy a mai értelmiség két megkülönböztethető és különálló közösségre szakadt, amelyeknek nem-

igen van közös nyelvük, talán szót sem értenek. Egyik oldalán az irodalmárok, költők és a humanista műveltségűek, akik azt sem tudják, mi fán terem a termodinamika második törvénye, s fogalmuk sincs a molekuláris biológia legújabb felfedezéseiről. Az ellenpóluson a tudományos kutatók és a mérnökök, akik ritkán olvasnak irodalmi művet. Az első csoportba tartozók monopolizálták a kultúra képviseletét, mintha bizony egy matematikai tétel nem volna kulturális tény, s készek ugyan együttélni a látványos tudományos forradalommal, de tudomásul venni nem hajlandók, miként elődeik, a nagy regényírók észre sem vették, hogy az ipari forradalom kellős közepén élnek. A második kategória viszont leegyszerűsíti vagy elhanyagolja az örök nagy emberi problémákat. Az emberi lét-körülmények javítási lehetőségeit illetően az első kategória rendszerint a pesszimizmus és konzervativizmus bűnébe esik, a második viszont könnyed és néha naiv bizakodással hivatkozik.

A fizikus és egyben regényíró Snow nagyon is alkalmas volt a „két kultúra“ perének felelevenítésére, s arra, hogy gyors összehétközésüket hirdesse. Kettős hivatása ellenére vádbeszéde keményebben sújtotta az irodalmárokat, ebből kerekedett a szenvedélyes polémia. Bármilyenek voltak egyik vagy másik tábor túlzásai, bármilyenek lehetnek a problémafelvetés megkövetelte korrekciók, a lényeges az, hogy fontos témát bocsátott vitára; ez a disputa tulajdonképpen annak a négy évtizeddel ezelőtti schismaticus vitának a helyébe lépett, amelyet a kultúra és a civilizáció hívei folytattak egymással.

Legalább három elem biztosítja, hogy 2000-ig csökken az irodalmat az egzakt tudománytól elválasztó távolság; ettől aztán szerves egységében gyarapszik a tudomány. Először: a jelenlegi szakadás az egyoldalú szakosodás következménye. A következő harminc esztendőben a szintézis, a politechnikai és plurális-kulturális formálódás emelkedőjén élünk. A szakember is legalább két szakaszon fúr le a kultúra mélyrétegeibe. Másodsor: az irodalmi és a tudományos kultúra közötti szakadék intézményekből és konvenciókból következik. Az intézmények és konvenciók viszont mesterségesek, történetiek, tehát időlegesek. Az iskola apróra zúzza az ismereteket, mint az ércet az őrlő. A human nevelésnek szentelt intézmények 2000-ig már biztosítják az ismer-

etek egyensúlyát. Az irodalom a mérnök tanulmányainak szerves alkotórészévé válik, hogy táplálja képzelőerőjét és újító szellemét, az elméleti fizika kurzus viszont növeli a költő érzékenységét. Végso soron: gyorsan újraprendeződnek azok a szakosodások, amelyek szokványosan osztották meg a kultúra területét. Valaha egymással összeférhetetlen diszciplínák társulnak. A legjellemzőbb egy-egy humanista kutatási ág és egy-egy egzakt tudományág szövetkezése. A matematikai nyelvészetet és a biofizikát a matematikai lélektan és a történelem kibernetikai tanulmányozása követi majd. Jegyezzünk meg még valamit a nagyközönségről, amely fogékony mind az egzakt tudomány, mind az irodalmi kultúrára. Az irodalmi érdeklődésük száma csupán a társadalmi fejlődés bizonyos fokán haladta meg az egzakt tudományos érdeklődésüket. Történelmi statisztikai tény ez. Az évszázad végéig fokozatosan egyensúly jön létre a két kategória között, amelyek végül egybe is olvadnak.

2000-ben már általánosodott kultúráról szólhatunk. A társadalmi osztályok megjelenésének pillanatától a kultúra az elitek kiváltsága volt. Csak a társadalomnak az anyagi lét szempontjából bekövetkező egyöntetűsége biztosítja a kultúra zavartalan megközelíthetőségét, a részvétel lehetőségét létrehozásában és terjesztésében. Amikor egy ismerősöm kényeskedve megjegyzi, hogy szívesebben élt volna Racine és Descartes korában, a klasszicizmus virágzása, a tudományok hajnala idején, így válaszolok neki: egészen csekély a valószínűsége annak, hogy a művészetek és a jólét asztalánál csemegézők szűk köréhez tartozott volna, sokkal valószínűbb, hogy dőghalálban elhullott névtelen katona vagy a kastély lépcsőjén megkorbácsolt jobbágy lett volna. Ezzel szemben a század végén élő egyén az alkotás és az eszmék körforgása, a művészetek népszerűsítése, a tudomány terjesztése folyamatában való tevékeny részvétel minden feltételének birtokában lehet.

A kultúra csak mozgásban levő eszméket tartalmaz, termékei nem statikusak. Egy gondolatársítás, amelyet agyamban kihunyni hagyok, anélkül, hogy közölném, lehet bármennyire értékes, nem válik a kultúra részévé. A kultúra javai jelzések formájában keringenek. Ebben az alakjukban fogja fel, dolgozza át és

továbbítja őket az ember. Nincsenek olyan eszmék, amelyek egyben nem üzenetek, vagyis közölhető információk. Az érzelem: információ. Amikor az anya először öleli magához gyermekét, az egyben kulturális és nevelési aktus: a gyermek első ízben fog fel „tapintási értesüléseket”. Értesülések hordozója a nyelv, a kép, a hang. A tudomány új vívmánya, az információ-elmélet lehetővé teszi számunkra a társadalmi élet, a társadalom kultúrájában való részvételünk jobb megértését. Az a tény azonban, hogy 2000-ben minden ember része egy sűrű hírhálózatnak, nem azt jelenti, hogy ugyanakkor akarata ellenére kötelező módon be kell fogadnia valamely adott értesülés-mennyiséget. Dolgozószobámban ezernyi rádióadó hullámhosszán láthatatlanul szállnak felém a jelzések: de tőlem és egy jó készüléktől függ, hogy egy bizonyos adást kiválasszak és meghallgassak. A 2000. év szempontjából a lényeges az, hogy az ember hozzáférhet a gondolkodás vagy a kulturális alkotás alkatelemeihez: az alap-információk nagyobb mennyisége hozzáférhető, rövidebb idő alatt beszerezhető, s beszerezése sokkal nyugalmasabb körülmények között zajlik le, mint bármikor az előző korszakok során.

A művelődés elsősorban gondolatátársítás. Új, alkotóerőről, képzelőerőről tanúskodó asszociáció; de a gondolatátársítás elemei mindig a történelmi korszaknak megfelelők. A 2000. év kultúrája eredetiségének biztosítéka mindenekelőtt a társítandó elemek rendkívüli változatoságában rejlik, továbbá az emberi gondolkodás programjainak nevelés útján elért minőségi tökéletességében. Nemrég egy tizenhárom éves ausztráliai kislánynak — miután vegytanból és a fizika mágnességgel foglalkozó részéből megtanult egy leckét — az az ötlete támadt, hogy kikísérletezi, hogyan mennek végbe bizonyos vegyi reakciók egy mágnes pólusai között. Megfigyelte, hogy a reakciók felgyorsultak. Most egy tudós bizottság igyekszik magyarázatot találni a felfedezésre, amely felújított egy régebbi feltevést, s értékesen hozzájárulhat a tudomány fejlődéséhez.

A középkor a kulturális élet egy jellemzőjét hagyta ránk: a nagyobb tudásnak kijáró nagyobb megbecsülést. A bőséges hivatkozások évszázadokon át az értesülés-források könnyed felhasználásának büszke tanúságai voltak, de ugyanakkor a kultúra embere viselte rettentestheret is jelezték, bizonyosságul annak,

hogy ideje java részét dokumentálódással kellett töltenie. 2000-ben a tanulmányok két részre oszlanak: az alapos dokumentálódást a könyvtárak és archívumok számítógépeire bízzák; az eredeti szintézis lesz a szerző műve. A dokumentálódást, mivel az elektronikus gép elvégezheti, nem tekintik majd valóban értékes művelődési cselekménynek. Ezzel szemben mind nagyobb jelentőségűvé válik a munka alkotó és eredeti része.

Ma még a könyv a gondolatrögzítés és gondolatterjesztés legfontosabb közege. Holnap azonban már a kép és az élőbeszéd lesz az. Nem szűnnek meg létezni a könyvek, de többé nem játszanak főszerepet. A magnetofon és a mágneses-vizuális szalagok nagyobb mennyiségű kulturális információ hordozói lehetnek, mint a teleírt papírlapok. A kép sajátos vonásai, globális karaktere szervesen és egységesen átadható az egész kultúrának, amelyet ily módon el is választ az írás differenciált és analitikus jellegű korszakától. A szimfónia és a koncert, a regény és a drámai költemény túlságosan terjedős műfajok lesznek 2000-re. Akkor már a főbűnök közé fogják sorolni a művelődés redundanciáját: a felesleges szószaporítást. Kétfelm, hogy példák az ismétlés akkor még stílusfordulatnak számít. A hermetikus addig újra divatba jön.

2000 kulturális képének teljessége kedvéért a folklór jellemzőiről is szólnunk kell. A nem differenciálódott falusi közösségekben a kultúrának mindenki cselekvő részese, mivel a kultúra ott nem elkülönült intézmény. Éppen ezért is gazdagodhat állandóan és spontán módon a művelődés. A kölcsönös értesülés hálózata az emberek egymással folytatott beszélgetéseiben szövődik. A kultúra nagyon szorosan kapcsolódik a mindennapi élethez, bensőségesen tükrözi a természetről, vallási és filozófiai eszmékről való ismereteket. A társadalmi differenciálódás szétverte ezt az egységet, a szakosodás pedig egymástól elkülönült és idegen területekre merevítette a kultúra részeit.

A 2000. év kultúrája ismét nagymértékben folklór jellegű lesz: visszanyeri egységét, az eszméket közvetlenül közli, nem pedig az írás közvetítésével; a hatás globális lesz, nem pedig differenciált, és a számbavétel egyetemes. A kultúra szóbelivé tétele a papírfüggöny eltávolításával növeli az állathozközelséget.

A 2000. év dallamait mindenki a maga hangján énekelheti, szüntelenül gazdagítván őket.

A nyelvek

Közel háromezer nyelvet beszél a világ népessége. Ezek a nyelvek sem elterjedtségükben, sem pedig az általuk írásban vagy élőszóban kifejezett kulturális alap tekintetében nem egyenlők. Minden nemzet nyelve szent azok számára, akiknek anyanyelve, hiszen a nyelv cement, mely összetart. Az országok közötti érintkezésben egy közös nyelv hiánya egyértelmű az eszmehordozó hiányával. A nyelvi korlát átlépésének gyakorlati eszköze a fordítás. Nap mint nap hatalmas energiát fektetnek e műveletbe, amely megkívánja, hogy egyes emberek több nyelvet tökéletesen megtanuljanak, s elvégezhesék az alapvető s a mindennapok hasznos teendőire vonatkozó művek átirásának nagy igényű munkáját. Csakhogy bármilyen tökéletes a fordítás, nem adhatja vissza pontosan a másik nyelv szavainak értelmét. Az eltérések zavarokhoz, a zavarok félreértésekhez vezetnek, s a félreértések csökkentik a harmónia esélyeit. A nyelvek változatossága a planetáris viszonylatú gyors és korrektt érintkezés egyik akadályja. Az egyetemes információ-körforgás szűk keresztmetszetei okozta problémák megoldásának vágya arra serkentette az embereket, hogy általánosan elfogadott és mindenütt használható új nyelvek tervezetét dolgozzák ki.

Wells azt állította, hogy 2000-re az angolok megtanulnak franciául és a franciák angolul. Az ilyenyszerű megoldás azonban diszkriminációs jellegű, részleges, szűklátókörű és helyi fontosságú. Néhány kétnyelvű társadalom mégis akcióprogramnak tekinti.

Manapság már senki sem állítja, hogy bármely nép valaha is lemondana nyelvéről egy másik, megállapodásszerűen kiválasztott nyelv javára. A kérdés úgy tevődik fel: melyik lesz a dialógus biztosítására — általános megegyezéssel, az összes nemzetek által — elfogadott második nyelv? Ilyen nyelv volt a középkorban a latin. A XVII. századtól előtérbe lép a francia, amely a kancelláriák és a diplomáciai tárgyalások nyelvévé válik. 1924-ig a román diplomaták franciául fogalmazták meg a saját minisztériumukhoz küldött távirataikat! A *Háború és békéből* tudjuk, milyen kivételesen fontos szerepe volt a francia nyelvnek az orosz arisztokrácia és értelmiség körében. Később aztán erős vetélytársak jelentek meg mind a diplomácia, mind a kultúra területén. A kormányzati jelen-

leg az angolt, a franciát, a spanyolt, az orosz és a kínait tekintik nemzetközi használatú nyelveknek és munkanyelveknek. A statisztikák szerint az évszázad közepén (1950) a legelterjedtebb nyelvek a következők voltak: angol (250 millió), francia (80 millió), német (100 millió), olasz (60 millió), spanyol (120 millió), orosz (150 millió), kínai (600 millió). Ötvenmilliónál többen beszélik még az arabot, a japánt, a hindit, az urdút és a bengált. Ezekhez a számokhoz még hozzá kell adnunk azokat, akik többé-kevésbé jól olvasnak vagy beszélnek a nagy elterjedtségű nyelveken: 6—700 millió angol, 200 millió franciául. Megjegyzendő, hogy az utóbbi két évszázadban az angol nyelv fellendülése volt a legjelentősebb, ezt a következő adottságok jól szemléltetik: a világ összes napilapjainak a fele angolul jelenik meg, angol nyelvű az összes rádióadások kétharmada és a világszerte gyártott filmek háromnegyede.

Nyelvi imperializmusnak minősült az az elgondolás, hogy valamelyik élő nyelvet minősítsenek kiegészítő nemzetközi nyelvvé. Az angolok próbálkoztak ebben az értelemben; kidolgoztak egy egyszerűsített nyelvet, a 850 szóra építő *Basic English*-t. Az elgondolást maga Churchill is támogatta. A dolog végül is nem bizonyult életképesnek, de ösztönzőleg hatott a pedagógiára, s több nyelv tudományos alapokon kidolgozta a maga minimális szótárát.

Egy másik irányzat úgy véli, hogy a probléma csak egy holt nyelv segítségével oldható meg. „Vissza a latinhoz”, mondják hívei. Egy kongresszuson az olasz Peano klasszikus latin nyelven olvasta fel közlését, mégpedig a végződések elhagyásával. Így született meg az *Interlingua* (latina sine flexione). Bevallom: nagyon könnyen értettem. Renan imájának kezdete az Akropoliszon: „Kékszemű istennő, barbár szülők gyermeke vagyok...” interlinguában a következőképpen hangzott: „Io nasceva, o dea ocu-los azur, de parentes barbares...” Persze nehezebb azoknak az olvasóknak, akiknek anyanyelve nem sorolható a román nyelvek családjába.

Kifogásolhatók hát e szempontból mind az élő, mind a holt nyelvek. Descartes, Bacon és Leibniz (s nem véletlenül éppen a modern tudomány atyjai) azt állí-

tották, hogy kidolgozható egy mesterséges univerzális nyelv. Jelzésük gyümölcsözőnek bizonyult. Három évszázad során nem kevesebb, mint 700 mesterséges nyelv tervezete készült el. Egyesek valóban megérdemlik, hogy mesterségesnek mondják őket. Sudre zenei nyelve több mint száz évvel ezelőtt minden szavát a hangskála hét jegyére építette: *Domisol* istent, *Solamido* ördögöt jelentett. Sudre nyelvét énekelni is lehetett s festeni a szivárvány színeiben. A matematikus Hogben később kínai szintaxisra görög és latin gyökökből épített nyelvet, az *interglossát*.

A múlt században két mesterséges nyelv jutott túl a laboratóriumi munkálatok szakaszán. Az első a *volapük* (összetétel: a *world* és *speak* angol szavakból). Divatja letűnt. A második, az *eszperantó* (a remény nyelve) kiállta az idő próbáját. Az eszperantisták kongresszusa minden évben egybegyűjt néhány ezer küldöttet. Nemzetközi megállapodás

értelmében a posták felvesznek eszperantó nyelven megfogalmazott táviratokat (régli latin nyelvüket is). Néhány tucat tudományos folyóirat eszperantóul is közöl tartalmi kivonatot. „Simpla, flekseba, praktikasolvo de problema de universala interkompreno, Esperanto meritias vian Konsideron.”

Noha sok előnye van, az eszperantó mégis legfeljebb bizonyítéka annak, hogy bevezethető egy nemzetközi segédnyelv; főpróbája a 2000-re készülő nyelvnek. Egy ilyen nyelv logikus szükségessége parancsoló. Vagy egy vagy több létező nyelv mindenféle előzetes megállapodás nélkül, a benne rejlő tartalmak révén (irodalom, értesülések és technikai tartalmak) elhatalmasodik a többiek felett, mit sem törődve a kis nemzetek szempontjaival, vagy pedig minden nép összefog egy nemzetközi nyelv egyezményes és mesterséges kidolgozására; ebben a nyelvben aztán minden nagy nyelvcsalád kincseinek egy-egy eleme tükröződhet.

Az embereket egymáshoz fűző viszonyok

Az összehasonlító lélektan egy kiváló szakembere megfigyelte, mi történik, ha egy patkány-kolónia létszáma gyors ütemben növekszik, miközben lakóterületük nagysága változatlan marad. Megfigyelése szerint a túlnépesedés jelenségével egyidejűleg láthatóan módosult az egyedek normális viselkedése: növekedő agresszivitás jellemezte zavarok léptek fel. A nőstények többé nem törődtek kölykeikkel, a hímek rendjén belül hangsúlyozottabbá vált a hierarchia, megjelentek az önkényeskedők, gyakoribbá vált a szabálysértés, s kezdtek egymást felfalni. Gyakran hivatkoznak erre a kísérletre az emberi agresszivitás meghatározásáról folytatott vitákban, mintegy arra utalva, hogy az emberi faj esetében is az agresszivitás egyes arányban állna a népsűrűséggel. Kevésbé derős hipotézis a 2000. év társadalmának viszonylatában: hatmilliárd ember él majd akkor a Földön.

Szerencsére azonban csekély a valószínűsége annak, hogy e szabály az emberi fajra is alkalmazható volna. Abban a történelmi korszakban, amelyben földrésznünknek a jelenleginél 6–10-szer kevesebb lakosa volt, Európának sikerült egészen kiadós, harminc, sőt, százéves

háborúkat is vívnia. Az agresszivitásnak semmi köze a számbeliséghez. Legfeljebb a rendelkezésre álló anyagiak és a népeségszám arányának lehet valamelyes jelentősége. Agresszivitás nagy területtel bíró kis közösségek esetében is kialakulhat. Három, rendezetlen körülmények között, perspektívátlanul, létbizonytalanságban tengődő, az együttélés szabályait nem ismerő személy több ösztönök diktálta kirobbanást, izgalmat, surlódást és konfliktust okoz, mint száz személy ugyanakkora területen, ha az utóbbi nagyobb csoport minden tagjának helyzetét elfogadott normák objektív rendszere határozza meg. Az egyéni vagy csoportos agresszivitás inkább a szervezettség alacsony fokáról, a nyersanyagok rossz elosztásáról, méltánytalan és a jövő befogadására alkalmatlan társadalmi szerkezetéről tanúskodik. S pontosan e negatív tényezők hatásának csökkenésével vagy éppenséggel eltűnésével számolhatunk 2000-re.

Mínthogy az alapvető szükségleteket illetően az ember anyagi létfeltételei kiegyensúlyozottá válnak, eltűnik az ellenségeskedés és kapzsiság, a ragadozó természet legerősebb ösztönzője. Régmúlt korok túlhajtott individualizmusa a nagy

népsűrűség feltételei között értelmét veszti. Az önzést súlyos és ártalmas társadalomellenességnek tekintik, a legviszszataszítóbb bűnök közé sorolják. Ebből a szempontból a számbeliség gyógyító hatású. Képzelnünk el egy autóbust, amelyben valaki minden eszközzel gyorsan el akar jutni a hátsó ülésektől a leszállásig. Ha nem lesznek túl sokan az autóbuszban, az illetőt udvariartilanságáért csupán megszólják. De ha zsúfoltság lesz, az incidens társadalomellenes ténynek minősül, és súlyos következményei lehetnek. 2000 zsúfolt társadalmában senki nem könyökölhet büntetlenül.

Az emberi természetben rejlő verseny-szellem konstruktív formákban, intellektuális és kulturális vetélkedésben nyilvánul meg. A társadalomban minden helyet csak versenyvizsgálással lehet elfoglalni. S tárgyilagosak lesznek a vizsgáztatások, a tesztek számítógépek értékelik. Manapság két — saját hangja kiválságáról mélyen meggyőződött — énekes viszonyában az irigységtől a gyűlölködésig az emberi kapcsolatok minden negatív formája szemléltetően ábrázolható. Egymás irányában tanúsított érzelmeikkel elég széles társadalmi szférát megfer-tőzhetnek, viaskodásukba zsüriket, bizottságokat vonhatnak be, s tovább is bővíthetik a vita kereteit. 2000-ben személytelen gép dönt, tudományosan és megfellebbezhetetlenül. Bármilyen szigorúak lehetnek, soha nem az objektív szempontok szülnék elégedetlenséget, hanem a szubjektív, részrehajló, igazságtalan ítéletek lehetősége. Mihelyt megnő a társadalom tárgyilagosságának a foka, minden siker valóban megérdemelt lesz. 2000-ben a közösségi szellemiség egyik parancsolata így hangzik: „Új örülj kollégáid sikereinek, mint a magadéinak.“

Az emberek közötti érintkezés, amely előző korszakokban a fogalmaknak tulajdonított eltérő jelentések miatt annyira veszteséges volt, kedvezően alakul, így aztán rengeteg félreértés elkerülhető. A beszélgetések rövidebbek lesznek, a fogalmak tisztázása már nem igényel retentenes erőfeszítéseket, amelyek egykor a társadalmi dialógus legnagyobb részét fel-emésztették. Amikor fogalmakat fejez ki — bármilyen elvontak legyenek is — az ember általánosan elfogadott meghatározások táblázatára hivatkozhat majd. Az objektív vizálas a pontos, gazdaságos és világos közlés biztosítója; mentesíti az embert a régebben előfordult kétértelműségek-től, meg nem értésektől, energiapazar-lástól.

Mind gyengébb lesz a visszhangja ama falusi és patriarchális típusú mentalitás-

nak, amely nem is annyira a gyakorlat logikáját követte, mint inkább a kisköz-ségek megörökítésére hivatott ősi ér-zelgősséget és erkölcsöket. A gép új men-talitást vezet be, pontosan megszabja a szerepeket, s gyakorlatias, ésszerű viszo-nyokat alakít ki. Növeli az őszinteséget, a lelkiismeretességet, a barátságot. Csök-kenti az ellentmondással teli ködös ér-zelmességet, ám erősíti a tisztá rokonszenvet. A gyanakvást bizalommal helyettesíti. Az emberi kapcsolatok szótárá-ból kigyomlálja a teátrális és őszintét-len gesztusokat, elveti a nem létező ab-szolút odaadás patetikus megnyilatkozásait, s helyettük új, kevésbé dagályos, de hasznosabb és megbízhatóbb értékeket vezet be.

A társadalom magas szervezetségi fo-ka növeli a nyugalmat. Az idegesség és ingerültség a bizonytalanságból, a világos távlatok felismerhetlenségéből, a rend-etlenségéből fakad: azonos reakciókat kiváltó ingerek halmozódásából. A rend-etlenség lehangol. Aki viszont pontosan tudja, hogy 38 nap, 4 óra, 30 perc múlva N hivatal 7. számú irodája ablakánál kiáltják a nevét, s beszólitja — meghall-gatásra — az amatőr fuvolások bizott-sága, az szívében nyugodt érzéssel él: tö-kéletesen működő rendszerbe tartozik. A 2000. év társadalmának tökéletes mű-ködését szerencsére már nem emberekből álló bürokratikus szervezet biztosítja, mi-vel az ő képességüket meghaladja a problémák bonyolultsága. Ha nem volná-nak a számítógépek, a 2000. év perspek-tívája rosszul szervezett, tehát ideges társadalom perspektívája lenne.

Akkor már az iskolákban tanítják a játékelméletet és a konfliktusok megoldá-sának szabályait összegező konfliktoló-giát. Senki nem csalhat. Könnyen leleple-zik a zsarolókat s azokat, akik érzelmi-leg próbálják kizsákmányolni felebará-taikat, a szüleik bizalmával visszaélő gyermekeket, a gyermekek tapasztalatlan-ságával visszaélő szülőket, s a nagy tár-sadalmi játék más szabálytalanságait: a társadalmi játék az érdekek méltányos összefonódását példázza.

Az emberek egymás közötti viszonyait minden időkben három pavlovi biológiai tényező mérgezte meg, tilalmak és disz-kriminációk diszkriserében: a *félelem*, az *éhség* és a *szex*. E három biológiai elem az egyéni boldogtalanság klasszikus szülője. A 2000. év civilizációja, amely az ipar révén megteremti a javak bősé-gét, s kultúrájában egyöntetűvé teszi a társadalmat, s tudományával kiemel az ésszerűtlenség mitikus állapotából, elő-mozdítja az ember kiszabadulását e ko-

ordinátákból, melyek minden élőlény mozgását meghatározzák.

A 2000. év emberisége többet is mosolyog majd. A viselkedés tudományos kódexében a szenvtelen komolyság maszkja inkább az értesülések felfogásában beállott zavar, mintsem a méltóságteljes meditáció jelének tűnik. Szavait mindenki udvariasan megválogatja, ezzel is

hozzájárulván a társadalmi együttműködés és együtterzés jó hangulatának a fenntartásához. 1967-ben nagy feltűnést keltett könyvében Desmond Morris azt állította, hogy az ember majomba oltott farkas. 2000-ben a hasonlatot a tudósok a hangya irányába viszik, s azt állítják, hogy az ember inkább kellemes, könnyen nevelhető hangya: viselkedésében is a tudományosság tükrözője.

A törvény és az erkölcs

Minden társadalom értékeinek íratlan listája szerint él; szabályainak írott megíratlan kódexe van. Ha nem létezne ez a lista, nem tudnók megkülönböztetni a jót a rossztól, a lényegest a lényegtelen-től, a hasznost a haszontalantól. Az értékek hierarchiája változóban van. Két egyén sincs, akik számára azonos. Am egy adott közösség viszonylatában az axiológiai táblázatok összessége fontos anaógiákat tartalmaz. Az értéklisták egyeztetésére irányuló törekvés már az iskolában elkezdődik, a sajtóban, a tömegtájékoztató más eszközeiben, az irodalom és művészet révén folytatódik, s kiváltképpen a mindennapok tevékenységében teljesedik ki. Az eredményt a közvélemény mindig kétségbe vonja: zúgolódik, helyesel, rosszall, felhaborodik, honorál, megbélyegez. Közvélemény sem létezhetne az értékek rendbe szedett listája nélkül.

Milyen lesz 2000 etikája? Ha pontosan ismernők az akkori társadalom értékeinek listáját, akár meg is rajzolhatnók annak a társadalomnak a portréját. A nemzetgazdaságban és technikában használatos módszer, az extrapolálás, amely egy jövő időszakra vetíti egy jelenben ismert jelenség fejlődési görbéjét, az erkölcs terén kevésbé hasznos, gyakoribbak lévén a mutációk és diszkontinuitások. A materialista gondolkodásmód alapján bizonyosak lehetünk abban, hogy a termelési mód, a társadalom életstílusa az erkölcs szférában továbbra is tükröződni fog.

Az érdekek szorosabb összefonódása a társadalmi tudat magasabb fokát eredményezi. A közjó az egyéni érdeknél fontosabb, s a közjó elsődlegességét az emberek szabad, racionális választás útján teszik magukévá. A társadalmi élet teljessége annak a megértésére nevel, hogy az egyén egy adott struktúra eleme. A 2000. év társadalmi számos vonatkozás-

ban felszólja az egyéni érdek azon parcelláit, amelyek mások érdekeivel való összeütközések okai lehetnének. Évszázadokon át csak dögvések, háborúk, rossz kormányzati rendszerek s gyenge termékek következményei neveltek szolidaritásra. Az iparosodott, városiasodott, a műszakiaság magas fokára emelkedett társadalom szüntelenül a szolidaritás szükségességére emlékeztet.

A társadalomtudományok fejlődése és matematizálódásuk is hozzájárul az új etika megszilárdulásához. Elmondom „a fogoly dilemmáját“, a matematikai játékelmélet egyik legérdekesebb problémáját. Adva van két játékos. Mindkettő két lehetséges stratégiát tanulmányoz: „együttműködés“ az első, „agresszivitás“ a második. Ha mindkettő az „együttműködés“-stratégiát választja, mérsékelt, de egyenlő összegű jutalmat nyer. Ha egyik az „agresszivitás“-t, a másik az „együttműködés“-t választja, az első jutalma magasabb, mint az „együttműködés“ változat választása esetében. Ha azonban mindketten az agresszivitást választják, mindketten veszítenek. A nyereség növelésének vágyától vezérelve, egyes játékosok, akik arra számítanak, hogy a partner a békés stratégiát választja, agresszív válnak. A helyzet azonban szimmetrikus, és a játék mindkét játékos veszteségével zárul.

Ezt a dilemmát már 2000 előtt az iskolában fogják tanítani. A gyermekek mindebből értékes tanulságot vonnak le: hogy szerényebb, de biztos eredmény elérésére törekedjenek, hogy szorítsák háttérbe az olyan érdeket, amely csak a más rovására érvényesíthető, s hogy jobb elkerülni az olyan konfliktusokat, amelyek következményei mindenkire egyformán károsak. Megértik azt a logikai paradoxont, amely egykor háborúhoz, eszkalációkhoz, feszültséghez és az érdekek kemény megütközéséhez vezetett.

A 2000. év *krónikájának* elolvasása után egy barátom arra figyelmeztetett, hogy a könyvben bizonyos ismétlések adódnak. Elismerem: igaza van. Mivel még nem jutottunk el az évszázad végére, amikor az ismétléseket már kizárja a könyvek tömör stílusa, nem is árt bizonyos eszméknél időzni. Egy számítógép, ha megbízták volna a könyv kivonatolásával, megkönnyebbuléssel fogadta volna az ajánlatot. A szavak előfordulásának ismétlődését követve, a szavakat gyakoriságuk szerint csoportosítaná, és így jutna bizonyos következtetésekre. Mit állapítana meg a számítógép ebből a könyvből?

A leggyakrabban előforduló szó: *számítógép*. Egyetlen fejezetet sem lehetett megfogalmazni az emberi gondolkodást segítő új instrumentum felhasználása nélkül. Ez a gép — mely alkalmas arra, hogy a jelzéseket „igen” és „nem” jelzésekre bontsa, majd újra összeszerkessze őket a kívánt nyelvvezeten, s programozott műveletnek vesse alá őket — az élet a munka, a kutatás minden területére behatol. Terjedésében és hatásában minden más eszközhöz túlszár. Ahogyan a társadalmak erejét megsokszorozza az energia-embereknek nevezett demográfiai többlet jelenléte, ugyanúgy a közösségek gondolkodása meghatározódik a számítógépek, az elektronikus gépek révén, amelyek a dióda feltalálásának, illetve a germániumkristályok tulajdonságai felfedezésének köszönhetik létüket.

Egy másik gyakran szereplő fogalom: a *matematika*. Matematikai modellek, matematikai módszerek. Nem a speciális és nehézségekkel teli tudományról van szó, hanem a matematika nyelvéről, az egyetlenről, amelyen kifejezhetjük mindama jelenségek törvényeit, amelyet csupán minőségileg logikával nem lehet „tetten érni”. A villamosság, az atom, az élet, a tárgyak sokaságának mozgása: mindmennyi egyenlet, vagy azzá válik; rájuk vonatkoztatva a képek és a szavak önmagukban tehetetlenek. S ehhez még egy érvet fűznék. Semmi sem olyan költséges, mint a kísérletezés. Pontos intellektuális módszerek hiányában az emberek kísérleteznek és megfizetnek a kísérletekért. Az ember sajátossága, hogy modellezze a cselekvés előtt. Hatszöget a méh is, meg az ember is tud készíteni. Marx szerint a különbség csupán az, hogy az ember előbb elgondolja, felépíti

gondolatban. A modellezés sajátosan emberi. Megkímél a próbálkozásos és hibák kinos sorozatától. A matematika az a viasz, amelyből a jelenségek és cselekvések modelljeit gyúrjuk.

Gyakran szólnak a *kifejezőmódról*. Igen, napirendre került az érintkezés problémája. Sűrű a hírközlés hálózata. Nincs ember, aki kívül maradhatna a társadalmi információ szövetén. 2000-re megoldódik a híradás misztériuma, feltárul a nyelvezetek törvénye. Nehéz és nyomasztó örökségtől szabadulunk, a fogalmak helytelen értelmezéséből következő értetlenség kisebbedik.

A gyakoriságok listáján az *ésszerűség* következik. A már említett tényezők kombinációja, a számítógépek számának növekedése, a matematika virágzása, a — természetes és mesterséges — nyelvek fejlődése az ésszerűség növekedéséhez vezet. Nem könnyű pontosan meghatározni, mit is értünk ésszerűségről. Beérhetünk azzal, hogy az ésszerűség az emberi tevékenységben érvényesülő logikai rendszer ismeretére, megértésére és alkalmazására vezethető vissza. Az ésszerűség azonban nem vezethető vissza egy szillogizmusra. 2000-ig új áramlat érvényesül, a cselekvés logikája, amelynek érvényesülési területén legalább olyan hatása lesz, amilyen a relativitáselméletnek volt a mechanikában.

A *haladás*, a felvilágosodás e fogalma a 2000-hez vezető út egyik *világítótornya*. Főlöszleges értékítéletekkel színeznünk. A haladás bonyolultabbá tétele annak az univerzumnak, amelyben élünk, a tárgyak feldolgozási fokának növelése, a nyelvek árnyalása, pallérozása. S még valami: az emberek közötti viszonyok megtisztítása az állatiasság salakjától.

Nem lehetetlen, hogy a számítógép megállapítja: a *természettel* méltánytalanul bántunk a könyvben. Ilyenekkel minősítettünk: zord, kegyetlen, ellenséges. Viszont mindenről, amit az ember alkotott, tehát a mesterségesről, hódolattal írunk: a mesterséges elmés, ésszerű, kifinomult. Magán viseli a zsenialitás jelét. A szerző valóban hisz abban, hogy 2000 felé haladtunkban mesterségesebbé válunk és így humanizálódunk. Ki sirja vissza a vad természetet, az erdő vadságát, amelyben fenevad üldözött, esővert, megvert az isten hidege, és kinzott az éhség a barlangban? Az ember természet — a művi; a geometria, az urba-

nizmus, a kémia, az anyagok feldolgozása; mind a művi tanúsága. A múlt században a mechanikai gép rabságba döntötte az embert: az ember a gép egy fogaskereke volt. Az automata azonban felszabadítja az embert, az ember a gép ellenörévé válik, s így aztán szélesedhet foglalatosságainak skálája, s még gondolkodásra is telik idejéből.

Az ésszerűség eszközeivel felfegyverkezve indul harcra az ember a nagy problémák, az éhség és a konfliktusok ellen. A ma társadalmát megosztó ellentmondások nem orvosolhatatlanok. A jelenkori társadalom leginkább a megfelelő oktatást nélkülözi. Vannak alapok, lehetőségek, technika, tudomány; mindez valószínűleg és helyzetileg adott. Az ember formálódása mégis nehezen halad előre. A tanítókat is tanítani kell még. A nevelés, oktatás problémáinak megoldása nem ütközhet nagyobb nehézségekbe, mint a holdrészlet, a bolygóközi utazás és a sejt titkainak feltárása.

A számítógép kimutathatja, hogy a könyv *optimizmust* áraszt. Mérsékelt és feltételes derűlátást; de alapjában véve bizakodó hangulatú. A tudományos eredmények a gazdasági és társadalmi életben is megmutatkoznak. A tudományos szellem hozzásegítheti az embert ahhoz is, hogy végre a méltányosság és ésszerűség alapjaira helyezze az egyének, valamint a közösségek egymáshoz való viszonyát. Az együttműködés a 2000-hez vezető út objektív tényeiből adódó parancsoló szükségesség.

Vajon jobb lesz? Mindenképpen — *másképp lesz*. S ha a „jót” olyan értelemben használjuk, amelyben évszázados terhek könnyebbedését jelzi, nagyobb kényelmet, és értelemben alapozott emberi viszonylatokat, akkor: igenis, jobb lesz.

Boldogabbak leszünk? — kérdezhetné az olvasó.

Nem biztos. Az ember nyugtalan lény. Örökös változásra szomjas. Mindig elégedetlen azzal, amit már elért. Ebben az értelemben a kielégítetlenség érzetétől vezérelve igyekszik tovább az ember. S

ez a XXI. századi haladás biztosítója is.

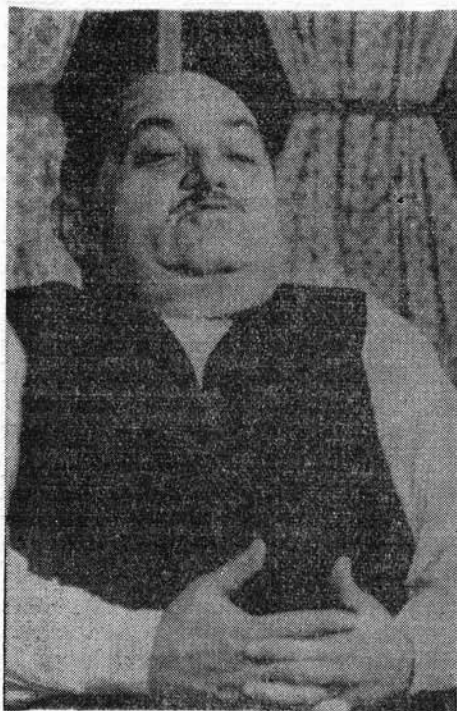
Lesznek még konfliktusok? A hatalmas arzenál nem jó előjel. Ha az emberiség saját konfliktusai megoldását illetően át nem esik az értelmi megtisztulás krízisében, az ellenségeskedések ugyanolyan károsak és abszurdok lesznek, mint az előzők, a nagy veszteséggel járók. Elgondolásaink kiindulási hipotézise: a rendelkezésünkre álló eszközök lehetővé teszik a véres konfliktusok kiküszöbölését, a haladás nem szenvedhet el látványos visszakanyarodásokat törvényszerű kibontakozása során. Az emberiség alkalmazkodó képessége rugalmas: elkerülheti hát a jóvátehetetlen öncsonkításokat.

A jövőre vonatkozó elmélkedések a mi évszázadunkban nem hiábavaló elméletnek. A szocializmus az első jövő felé forduló rendszer; a tudományra és arra a meggyőződésre épül, hogy az ember úrrá válhat saját sorsa fölött, miként a természetet is megszelídítheti. A szocializmus lehetővé teszi az elnyomás és uralkodás viszonyainak átváltoztatását testvéri, együttműködési kapcsolatokra. Ugyanakkor megoldáshoz vezetett a társadalmi elmaradottság gyors felszámolása tekintetében, a civilizáció és kultúra magas színvonalára való feljutásig.

Ez hát válaszom barátom kérdésére. Nem mellőztem az ismétléseket, hanem igenis, rendszeresen visszatértem bizonyos témákra, s utószót szerkesztettem. S nem kívánom, hogy bármelyik előrejelzésemmel egyetértsen. Az előrejelzések igaza másodlagos fontosságú. A tények a folyamatoknak alárendeltjei. Ha azonban, minden nézetkülönbség ellenére, saját eszméivel és elgondolásaival kapcsolódik be a jövőről folyó vitába, már ezzel is új szemponttal gazdagítja a jelenre vonatkozó gondolatokat, s akkor *A 2000. év krónikája* teljesítette rendeltetése jó részét.

Farkas László fordítása

Részletek a szerző Cronica anului 2000 (Editura politică, 1969.) című könyvéből.

A művész egyik szerepében

Csalóka szivárványának Samu bácsijától. *En búcsúzom attól a Tompa Pufitól, aki megrendítően egyszerű sirású tudott lenni a Hamletben, s a nagy nevetetők legkiválóbbjai közé emelkedett A fősvény Jakab mesterében. Több mint harminc évvel ezelőtt egymás után játszotta el Victor Ion Popa Muskátlis ablakának mérges és ingerlékeny tanítóját és Nagy István Özönvíz előttjének a nyelvvizsgán elbuktatott vasutasát. Darkó szerepében megrázó volt: a nyomortól való félelem s a hitelezőnek a nála szegényebbekkel szembeni mohósága és kegyetlensége, az adós családjához való hozzáragadása, a hol a jó, hol a gonosz, a felváltva humánus és ördögi vonások minden részlete a nézőbe vésődött...*

Akik nem látták a kolozsvári színpadon, bizonyára látták a filmen, s hallották hangját a rádióban. Nevetetett, de ő maga — mint általában a nagy kacagtatók — ritkán nevetett. Művész volt s emléke megmarad nézőiben és színházi évkönyveinkben.

Búcsú Tompa Sándortól

A kolozsvári magyar színház milyen nagyszerű művészeket adott a színháztudásnak! A két világháború között egyik legragyogóbb csillaga volt a kolozsvári művészetnek Tompa Sándor. Talán vannak, akik nem így emlékeznek nevére, mert mindenki, aki a színpadról ismerte s az életben szerette, ismerős és nem-ismerős egyaránt Tompa Pufinak szólította.

Tompa Pufi meghalt 1969 decemberében Budapesten, néhány nappal karácsony előtt. Hatvanhat éves volt, s életének nagyobb részét Kolozsvárt töltötte el. Amikor az első világháború végén feljött Kolozsvárra, orvosnak készült. Az egyetemi évek alatt beiratkozott a színiiskolába, s a húszas évek közepén színész lett. Több mint két évtizedet töltött el ebben a színházban, s közönségének felejthetetlen élményeket nyújtott.

A színháztörténet felméri majd jelentőségét. En búcsúzom Kisfaludy Károly falusi bírójától, Gárdonyi Göre Gáborától, Szigligeti Szárnyay földesurától, Kós Károly Bese Tamásától, a Jézusfaragó ember favágójától s Tamási

Jordáky Lajos

Diáklap-ügyben...

Azon tűnődöm, van-e ma lapja a temesvári diákoknak, s ha van, milyen az a lap? Nem alaptalanul s nem is véletlenül merül fel bennem immár jó ideje újra meg újra ez a kérdés. Nemrég jelent meg a középiskolai diáklapok versenyének eredményhirdetése, kíváncsian futottam végig a sorokat, s mivel temesvári magyar diáklapról nem történik említés, kénytelen vagyok feltételezni, hogy ilyen lap Temesváron nincsen, avagy — ha mégis van — gyöngécske lehet. Gyöngécske, mivel említés sem történik róla a díjazottak sorában.

Ez azonban csak kis részben járult hozzá a kérdés megfogalmazásához; mondhatnám: mindössze a kérdés időzítéséhez járult hozzá. Valójában arra gondoltam, hogy a felszabadulás után talán éppen Temesváron indult az első diákújság — a Gaudeamus —, s talán nem érdektelen kissé feleleveníteni születésének körülményeit... A kezdeményezés 1945—1946-ban a Piarista Liceum akkori V. osztályában (ami ma a IX. osztálynak felel meg) indult. A kezdeményezők az osztály ifjúkommunistái voltak. Megemlítem, hogy ebben az évszázados iskolában — melynek, ha jogutódja volna, ma nagyon-sokadik évfordulót ünnepelhetne — a haladó, a demokratikus gondolkodásnak szép hagyományai voltak; hogy csak a közelmúltat említsem, a második világháború idején itt illegális ifjúkommunista sejt működött. Néhány remek emberére ma is világosan emlékszem: innen indult az azóta nemzetközi hírnevű muzsikus, Kurtágh György, a kitűnő zeneszerző; markáns alakja volt az ifjúkommunista sejtnek az emlékezetem szerint 1945-ben hirtelen elhunyt Jakobi Endre; az az osztály pedig, amelyben a diáklap gondolata megszületett, a város ostroma idején hősi halottal áldozott a szabadságnak: a frontra önként jelentkező, a 16. életévét még be sem töltött Gáspár Oszkár a szónak egzisztencialista értelmében tragikus körülmények között pusztult el a város határában... A soknemzetiségű iskola reverendás tanárai között is nem egy következetesen haladó, a dialektikus materialista filozófiával is elmélyülten foglalkozó értelmiségi volt — hogy csak egyetlen példát említsek: Nagy Aurél, a kiváló klasszika-filológus, aki bölcsességével, nagy emberségével feledhetetlen erkölcsi támasza volt épp a forradalmi gondolkodású, antifasiszta diákoknak.

A diáklap természetesen rendkívül szerény keretek között indult. Első száma kézzel, füzetlapokra íródott. Szerkesztői az osztály falújságát is szerkesztették, amely egy akkori tartományi falújságversenyen díjat nyert. Később géppel íródott a lap, majd sor került igen kezdetleges sokszorosítására. A következő szakaszban a lapfejet már nyomtatták, s csak a szöveg készült sokszorosítással. Az 1946—1947-es tanév elején megjelent a Gaudeamus első, rotációs gépen nyomott száma. Röviddel ezután a lap újabb fejlődési szakaszba lépett: mintegy felerészben már román nyelvű kéziratokat is közölt, a lap terjedelme 12 oldalnyi lett, lapfejét színesen nyomták, tükrét klisék gazdagították, példányszáma elérte az 1200-at. Ekkor már a megyei pártbizottság karolta fel a kezdeményezést. A lap kilépett az iskola falai közül. Nemcsak számos temesvári középiskolában terjedt el: megbízottai révén olvasótáborot szervezett magának az ország más városaiban is. Csupán az enyedi kollégiumban több mint 100 előfizetője — és néhány munkatársa is volt. A Magyar Népi Szövetség Temes megyei ifjúsági szervezete révén a lap —

mely külön cikkben szállt síkra ifjúmunkások, földműves fiatalok és diákok teljes egységéért — behatolt az üzemekbe, eljutott a falvakba. A jó néhány iskolában még csökönyösen konzervatív irodalomtatással szemben a lap Ady Endre és József Attila költészetét propagálta; egy temesvári leányközépiskola legalábbis maradónak nevezhető irodalomtanárnője — ma szinte hihetetlennek hangzik! — épp József Attila miatt tiltotta meg növendékeinek a lap olvasását. A Gaudeamus szerkesztői nyílt levélben szálltak szembe az önkényes, korlátolt tanári döntéssel.

Néhány szót a lap munkatársairól:

Márki Zoltán — ma az Utunk szerkesztője, számos verses- és prózakötet szerzője; Deák Tamás — ma az Új Élet szerkesztője, számos színmű, esszé- és műfordítás-kötet szerzője; Szász János — ma az Írószövetség titkára, egész sor verseskötet és regény szerzője; Farkas János — a Napsugár főszerkesztője, az Országos Pionír tanács alelnöke; Salló Ervin egyetemi lektor Temesváron, számos tudományos dolgozat és tudománynépszerűsítő írás országosan ismert szerzője; Kovács Ferenc — ma temesvári műegyetemi tanár; Belgrader Mihály — ma műfordító s a kolozsvári bábszínház művésze; Horváth István — ma az ország egyik legjobb filmoperatőrije...

Hadd említsem meg, hogy a lap szerkesztői értettek a román szellemi élet és közélet legkiválóbb alakjainak bemutatásához, megszólaltatásához is. Csak példaként említem meg, hogy a lap egyik első számában Ștefan Nădășan egyetemi professzor szólt a diákolvasókhöz, és Petru Vintilă talán legelső magyarra fordított verse is a Gaudeamus hasábjain jelent meg. Nem érdektelen az sem, hogy a lap Franz Ferch bánsági német festő munkáját közölte...

A diáklapra felfigyelt az ország új, tisztaszavú sajtója. A temesvári Szabad Szóban Flaneur írt a lapról. Ezt követően központi sajtószervekben neves írók cikkeztek a szerény temesvári kezdeményezésről — a tizenhat éves szerkesztők lapjáról. Az Utunkban Asztalos István méltatta a lapot terjedelmes, Nemesítésre érdemes hajtások című cikkében. Az Igazságban, mely akkor a párt erdélyi napilapja volt, Nagy István foglalkozott a Gaudeamusszal. Megemlíthetjük, hogy nemrég a Korunk hasábjain, a diáklapokkal foglalkozó cikkében Beke György idézte fel ennek a kis temesvári lapnak az emlékét, melyben Al. Șahighian Pirjol című verse jelent meg, melyben Ady, József Attila, Szabó Dezső, Kosztolányi, Illyés Gyula írásművészetét elemezték a fiatal munkatársak. A lap 1947. március-áprilisi számában pályázatot hirdetett a szerkesztő bizottság a román—magyar irodalmi kapcsolatok népi jellegének elemzésére.

Amikor 1947 kora nyarán a Magyar Népi Szövetség Központi Ifjúsági Bizottsága elhatározza a Petőfivel című, 16 oldalas röpirat kiadását — a sajtómegbízott Kolozsvárról Temesvárra utazik, hogy a Gaudeamus „tapasztalt szerkesztőinek“ segítségét kérje... Nagy lehetett a csodálkozása, amikor „tapasztalt szerkesztők“ helyett tizenhat éves, rövidnadrágos fiúkat talált — akik azonban valóban azonnal nekiláttak a munkának, és részt vettek a júliusban publikált röpirat szerkesztésében, megírásában, nyomdai előállításában.

*

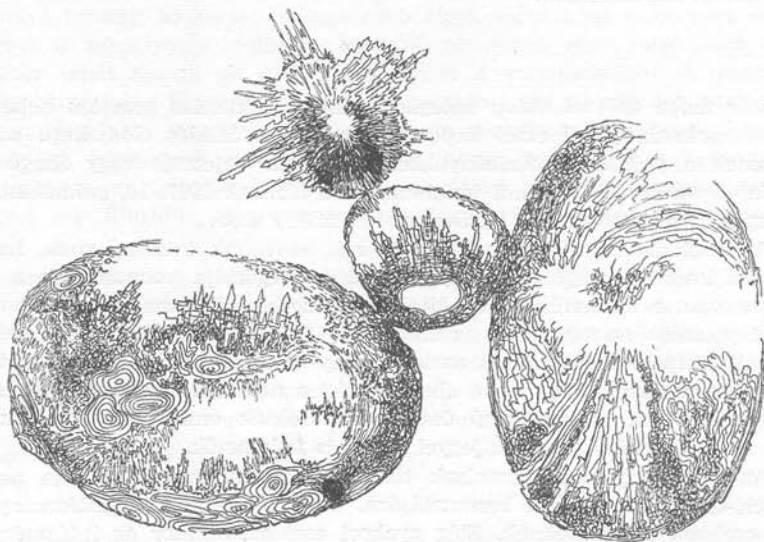
A Gaudeamus megjelenésekor Temesváron még nem volt magyar nyelvű fiúliceum. A Piarista Liceum előadási nyelve román volt. Ennek elle-

nére, az új idők jeleként, íme megjelent egy magyar, illetve román—magyar nyelvű, végül már 12 oldalas, viszonylag magas példányszámú diáklap a városban. S noha olykor hajlamosak vagyunk — igaz, nem éppen minden ok nélkül — lebecsülni Temesvár művelődési, irodalmi hagyományait, íme volt egy diáklap, amely a felszabadulás utáni, talán egyetlen interjú közölte Markovits Rodionnal, egy diáklap, amely irodalmunk legjobb hagyományainak vonalába „állt be”, amely szerkesztőinek elhatározásából őszintén és következetesen szolgálta mind a román és magyar fiatalok barátságát, hazafias egységét, mind az értelmiségi, munkás és földműves ifjúság összekovácsolását.

Persze, mai szemmel rengeteg a gyermeki sutaság, ügyetlenség, sánta és hibás fogalmazás a lapban: látszik, hogy minden tanári segítség és ellenőrzés nélkül készült... Mindezek ellenére talán mégis joggal merül fel bennem a kérdés: vajon ma, amikor a középiskolai oktatásnak Temesváron összehasonlíthatatlanul tágabb intézményi keretei vannak, amikor nem egy kitűnő irodalomtanár működik ezekben az iskolákban, amikor valósággá vált az akkor még csak műkedvelői ábránd: a magyar színház, amikor az ország egyre több iskolájában jelennek meg magas színvonalú diáklapok — mi történik Temesváron?

Van előzmény, van hagyomány, van mire építeni. És egészen biztos, hogy az a megyei pártbizottság, mely 23 esztendővel ezelőtt olyan lelkesen, megértően, segítőkészen nyúlt a kezdeményezők hóna alá — ma is lelkesen, megértően, segítőkészen támogatná a kezdeményezőket.

Bodor Pál

Dobos Sándor rajza

A nemzetközi intézményekről

A filozófia egyik erőssége: általánosító készsége. A bölcelet a maga elvonatkozó apparátusával olyan választóvízzé formálható, amelynek segítségével elkülönül egymástól a gyorsabban változó *sajátos* és a hosszabb életű *egyetemes érvényű*, pontosabban: megragadható a mozgékonyabb *egyediben* a kevésbé mozgékony *általános*. Különös fontossága van ennek a „leválasztásnak“ olyan területeken, amelyek zezguzos bonyolultságukban nem könnyen reagálnak az általánost az egyeditől elkülöníteni hivatott eljárásokra. Mint egyik előző cikkünkben (*Korunk*, 1969. 12.) jeleztük, ilyen, a filozófiai általánosítások számára nehezen megközelíthető viszonyrendszer a nemzetközi élet, amely szinte fitogtatja percenként változó egyediségét, hiszen mindennap újabb egyedi eseményt szül.

Hol vesse meg a lábát a filozófus, ha mégis általánosítani akar a nemzetközi kapcsolatokban is? A legésszerűbbnek az tűnik, hogy az általánosan változóban a viszonylag stabillal kezdje. Ilyen viszonylag állandó, a mozgásában valamelyest „megállított“, objektívizált nemzetközi viszonyokat fejeznek ki a *nemzetközi intézmények*, amelyek sokoldalú filozófiai értékelésével egyelőre még a marxista bölcselek is adósok maradtak. E rés betöltésének igénye nélkül villantsunk fel néhány gondolatot ezzel, a történelmi materializmus szempontjából is eléggé mostohán kezelt problémával kapcsolatban.

*

Már maga az *intézmény* kategóriájának a tisztázása sem kis nehézséget okoz a filozófusoknak. (Lásd ezzel kapcsolatban Kallós Miklós *Conștiința politică* című könyvének a politikai intézményekkel foglalkozó fejezetét vagy Szegő Katalin *A társadalmi intézményről* című tanulmányát a *Korunk* 1967. 10. számában.) Hát még, ha megtoldjuk a *nemzetközi* jelzővel az intézmény szót...

A probléma itt nemcsak az, hogy mit nevezünk intézménynek, hanem az is, vajon az intézmény így vagy úgy definiált kategóriája vonatkozik-e a nemzetközi szervezetekre, beszélhetünk-e egyáltalán nemzetközi intézményekről. Anélkül, hogy az álláspontok összevetésébe, az intézmény-fogalom körüli vitákba belebonyolódnánk, állíthatjuk: a filozófusok az intézmény-kategóriát az esetek nagy többségében úgy határozzák meg, hogy abba „beleférnek“ a nemzetközi szervezetek is. Az intézményeknek olyan meghatározó összetevőit szokták emlegetni, amelyek, így vagy úgy a nemzetközi intézmények jegyei között is fellelhetők.

Az intézmény-meghatározások tömegéből ragadjunk ki csupán néhány ilyen definíció-tartozékot, annak bemutatására, hogy a nemzetközi intézmények is hordozói ezeknek a vonásoknak. Elég gyakori eset az, amikor az intézményeket főleg jogi alapon közelítik meg. Ilyen például a *Dicționar enciclopedic român* (1964) meg-

határozása is. Valóban működésük bizonyos jogi bázisra épül, a nemzetközi viszonyokat szabályozó jogrend létezésük kerete.

Számos szociológus kiemeli, hogy az intézmények szükségszerűen bizonyos eszmék *struktúrába szerveződésai*. A nemzetközi intézmények ennek a követelménynek is megfelelnek, hiszen létrejöttük valóban bizonyos együttműködés eszmei szinten történő tudatosodásának következménye, a tudatosodott gondolat ölt szervezett formát. A szervezettség persze különböző módon nyilvánul meg, vannak lazább szervezeti intézmények és ismét mások, amelyek a szervezettség magasabb fokát érik el. A nemzetközi intézményekre általában éppen ez az utóbbi jellemző, hiszen vezető szerveik vannak, bizonyos szervezeti szabályzat alapján léteznek, a munkát a koordináló szervek irányítják. Nem indokolt, hogy a szervezettség — mint az intézmények egyik sajátossága — szempontjából a nemzetközi szervezeteket kizárjuk a filozófia intézmény-fogalmából.

Az intézményeket meghatározó szociológusok, filozófusok közül nem egy a szervezettségnek, az irányító szervek jelenlétének *következményét* is az intézmények szükségszerű velejárójának szokta tartani. Nevezetesen azt, hogy az embercsoportok közötti intézményesített kapcsolat viszonylagosan függetlenné válik azokkal az egyénnel, csoportokkal szemben, akik és amelyek strukturálttá formálják az egymás közötti kapcsolatokat. Ez azt jelenti, hogy az emberek, akik intézményesítik a társadalmi viszonyokat, mint egyének elpusztulhatnak, az intézménye szilárdított kapcsolat ettől függetlenül tovább él. Vagy ugyanennek a fordítottja: az emberek készen találnak intézményeket, beleszületnek bizonyos társadalmi intézményekbe, amelyek így az ő egyéni tudatukhoz viszonyítva független formációt jelentenek.

Nem ütközik nagy nehézségbe annak kimutatása, hogy az intézmények e vonása a nemzetközi kapcsolatokat tükröző szervezetekben is jelen van. Az intézményesítést elvégző csoportok, egyének eltűnése a világméretű társadalmi kapcsolatokból nem befolyásolja az intézmény létezését. Egy, az államok közötti kapcsolatokat rögzítő intézmény például, amely, mondjuk, kormányközi megegyezés alapján kelt életre, tovább él, mint azok a kormányok, amelyek megalkották. Éppen azért, mert az intézménnyé formált kapcsolat is hosszabb életű, mint azok a konkrét kapcsolatok, amelyek a megegyezés idején az intézményesítésben részt vevő felek között léteztek. Nincs tehát semmi ok arra, hogy ebben a vonatkozásban a nemzetközi intézményeket kizárjuk a filozófia intézmény-fogalmából, sőt az egyedek vagy egyedcsoportok tudatától való viszonylagos függetlenség szempontjából éppen a nemzetközi intézmények lehetnének a legtipikusabbak, hiszen ezeknél a legkézenfekvőbb az objektivizálódás, az intézményt létrehozók tudatától való viszonylagos függetlenség, amelyet sok filozófus az intézmény egyik megkülönböztető tulajdonságának mutat be.

Az intézmény-fogalom további jellemző vonása filozófiai szempontból az is, hogy ez a társadalmi kapcsolatoknak szervezettséget adó forma mindig bizonyos céloknak, érdekeknek megfelelően jön létre. Amennyiben ezek az érdekek osztályérdekek — s osztálytársadalmakban a *nem nemzetközi intézmények* főként ilyen jellegű impulzusok nyomán keletkeznek —, annyiban az intézmények is osztálytartalmúak, az illető társadalmi rendszer felépítményének részei.

Ez talán az a mozzanat, amelynek esetében az intézmény-fogalom tartalmának általánosítása filozófiai szempontból nemzetközi szinten nagyobb nehézségbe ütközik. A felépítmény történelmi materialista fogalma nyilván csakis az „országban belüli” értelemben használható, tekintettel arra, hogy a felépítmény egyik fő funkciója a meglevő gazdasági alap megszilárdítása, nem pedig csak úgy általában a társada-

lom védelme. Márpedig a gazdasági alap minden ország belső szerkezeti felépítésének eleme, éppen ezért „nemzetközi felépítmény“ *nem létezik, mert nincs* „nemzetközi gazdasági alap“ sem. Napjainkban, amikor a különböző társadalmi-gazdasági rendszerű és a gazdasági fejlődés különböző fokán álló országok vesznek részt nemzetközi szervezetekben, az ilyen intézmény „felépítményi“ jellegéről az illető országok felépítményétől elvonatkoztatva nyilván nem lehet beszélni.

De vajon az intézmények felépítményi jellege mint megkülönböztető jegy kizárja e fogalom köréből a nemzetközi intézményeket? Véleményünk szerint (s ebben több filozófus elképzelésével azonosulunk) nem! Érvként fel lehet hozni azt, hogy a felépítményi jelleg sajátosan ugyan, de ezekben az országok, nemzetek közötti intézményekben is jelen van. Való igaz, hogy minden intézmény bizonyos társadalmi érdekből fakad. Vannak viszont olyan társadalmi érdekek is, amelyek különböznek ugyan egymástól, de mégis akadhat bennük valami azonos. Az egyes országokban lehetnek egymástól eltérő termelési viszonyok, vagy állhatnak ezek a termelési viszonyok más és más színvonalon. Ebből nyilván egymásnak ellentmondó érdekek szülehetnek a felépítmény szintjén is. A nemzetközi intézmények azonban az *együttműködésnek* egyik vagy másik formáját szilárdítják meg. Az országok közötti együttműködés szükséglete viszont nemcsak akkor jelentkezik, ha azonos típusú társadalmi-gazdasági alakulatok intézményesítik kapcsolataikat. Vannak olyan nemzetközi társadalmi problémák, amelyek megoldása egyaránt közügy az eltérő társadalmi rendszerű államok számára. Bár az ilyen intézményeket nyilván nem sorolhatjuk az adott ország felépítményének elemei közé, mégis e szervezet is kiszolgálhatja a tagországok mindegyikének a gazdasági alapját. Vagyis: minden részt vevő állam felhasználhatja az adott intézményt saját céljainak megfelelően, anélkül, hogy ezzel sértené az intézményben részt vevő többi tag hasonló törekvését.

Folytathatnók az intézmény-kategória tartalmába sorolt vonások elemzését, de talán e fogalom vonásai között emlegetett tartalmi jegyek „nemzetközi jelenléte“ is elegendő annak a következtetésnek a levonására, hogy a nemzetközi szervezetek a történelmi materializmus intézmény-fogalmának szerves részei, s így nemzetközi szerepük, állandóan növekvő fontosságuk megköveteli azok *filozófiai jellemzését* is.

*

Az egyes országokon belüli intézményeknek mindössze néhány alapformája van, amelyek közül egyeseket — például az államot vagy a pártokat — a szociológusok, jogászok, politológusok, filozófusok sokoldalúan tanulmányozták, ennek ellenére nehézségekbe ütközik az ilyen intézmény pontos fogalmi meghatározása. Mit szóljunk akkor a nemzetközi intézményekről? 1965-ös adatok 1897 nagy nemzetközi szervezetet tartottak nyilván, amelyek közül 179 államközi jellegű. Ezeket tipizálni, jellegüket feltárni s a belőlük következő filozófiai általánosításokat levonni nem kis feladat. (Szerencsére nemcsak a filozófusokra hárul, de nekik is ki kell venniük a részüket belőle.)

Az első biztos pont a filozófiai általánosítás számára ezen a sokféleségen belül az, hogy a nemzetközi szervezetek a nemzetközi élet *viszonyainak* intézményesített formái. Tehát az államok, országok különböző szervei, egyes csoportok között létező kapcsolatok öltének szervezett, bizonyos intézmény által koordinált formát ezekben a nemzetközi szervezetekben, amelyeknek fő szerepük egybehangolni a bizonyos cél érdekében kifejtett tevékenységet, megfelelő jogi keretet adni a munkának, ügyvitelnek.

A nemzetközi szervezetek egyik lényeges jegyének jelöltük meg azt, hogy a kapcsolatok tartósítására jönnek létre. Ezek a szervezetek tehát különböznek a

nemzetközi egyezményektől, amelyek bizonyos kérdések kapcsán az adott álláspontokat, az időleges együttműködés formáját rögzítik. Különböznek továbbá az ilyen egyezményektől abban is, hogy a nemzetközi szervezetekben az együttműködés fenntartására állandó irányító szervek működnek, vagyis a kollaboráció intézményesedik.

Persze, a nemzetközi *egyezményeket, szerződéseket* nem szabad mereven szembeállítani a nemzetközi *szervezetekkel*, hiszen ez utóbbiak is éppen egyezmények alapján jönnek létre, némelyek még elnevezésükben is magukon viselik ezt. Csak-hogy ilyenkor az államközi megegyezés éppen a viszonyoknak az intézmények formájában történő tartósítására, nem pedig a pillanatnyi kérdések megoldására vonatkozik.

Filozófiai szempontból az intézmények keletkezésének ez a módja egyáltalán nem közömbös. Minden ilyen szervezet végső fokon a felek beleegyezésének, közös akaratának a terméke. A nemzetközi szervezetek az *önkéntesség* elvére épülnek, filozófiailag: közvetlenül a szubjektív tényezők (a csoport-elhatározás) okozatai. A filozófus (nemkülönböztetve a jelenkor-történész) számára azonban az ilyen szervezetek működését irányító alapelvek csak „meghosszabbításnak” tekinthetők, minden intézményt életre hívó megegyezés csak felszíni, úgynevezett kiváltó ok, amely mögött a mélyebben fekvő okokat kell megtalálni. Ezek a szubjektív akaraton keresztül érvényesülő döntő okok a valóságos nemzetközi viszonyok, amelyek követelő szűköségté teszik a relációk szervezettebbé tételét.

Minden nemzetközi intézmény nemzetközi viszonyt intézményesít — a mondtak alapján ezt a filozófiai általánosítást nem volt nehéz levonni. Annál fogasabb a kérdés: milyen jellegű viszonyok rögzítődnek a nemzetközi intézményekben?

Az intézmények osztályozásának rengeteg módzata van, de egy bizonyos: mivel ezek a szervezetek nemzetközi viszonyokat objektivizálnak, az adekvát tipizálás, általánosítás mindig csak abból indulhat ki, hogy milyen területen, milyen szinten és kik között jönnek létre. Az intézmények jellege szerinti csoportosítás ugyanis elsősorban annak a függvénye, hogy *kik*, tehát milyen érdekű csoportok vesznek részt benne. Vagyis az intézményi úton realizálódó *célkitűzések* egymagukban, a szervezetben részt vevő tagok érdekeitől függetlenül nem vizsgálhatók.

A nemzetközi jogászok közül egyesek a nemzetközi intézmények kategóriáját csak egyetlen típusú nemzetközi kapcsolatra, mégpedig az *államközi intézményesített viszonyokra* korlátozzák, s ezen belül csoportosítják a szervezetek különböző formáit. Talán nem tévedünk, ha általánosabb filozófiai szempontból az államok közötti egyezsre épülő nemzetközi szervezeteket (az összes variánsaikkal együtt) csak a nemzetközi intézmények egyik formájának tartjuk, s ugyancsak a történelmi materializmus intézmény-fogalmába soroljuk az „alacsonyabb szintű” szervezett viszonyokat is.

A nemzetközi együttműködés legátfogóbb intézménye az *Egyesült Nemzetek Szervezete*, ez az 1945-ös San Franciscó-i konferencián megalapított világszervezet, amelynek az alapokmány szerint tagja lehet valamennyi független állam. Az együttműködésnek ez a legszervezettebb típusa (amelynek belső, bonyolult szerkezeti felépítése külön elemzést követelne, de ettől ez alkalommal eltekintünk) valóban *államközi* kapcsolatokat rögzít bizonyos célok érdekében, így a nemzetközi béke és biztonság fenntartása a nemzetek közötti egyenjogúság alapján, a közös érdekeket kifejező baráti kapcsolatok fejlesztése, az elmaradott országok megsegítése, az emberi szabadságjogok biztosítása céljából. Ez az intézmény tehát valóban minden szempontból tipikus, nemcsak azért, mert államközi, hanem azért is, mert legfőképpen az országok közötti *politikai* viszonyokat önti szervezeti formába.

Az államköziség síkján azonban nemcsak a politikai viszonyok kerülnek institutionális keretek közé, az ENSZ-hez nem kevesebb, mint 13 szakosodott szervezet kapcsolódik, amelyek mind azt szolgálják, hogy az országok közötti együttműködés a legkülönbözőbb területekre kiterjedjen. Az UNESCO mint az ENSZ egyik szervezete például széles körű nemzetközi tevékenységet fejt ki a kultúra és a haladás ügyében, hogy biztosítsa a művelődés és a tudomány értékeinek nemzetközi kicserélését, a népek közötti információcserét és így egymás jobb megismerését. A *Nemzetközi Munkaügyi Szervezet* viszont más területen, a dolgozók munkakörülményeinek megjavításában, a társadalombiztosítás kérdéseiben hangolja össze a tevékenységet.

Az államközi kapcsolatokat rendszerező intézmények nem mind azonos szintűek és jellegűek. Vannak olyanok, amelyek bizonyos munkakörben dolgozókat egyesítenek szervezetenként (például a *Demokratikus Jogászok Nemzetközi Szövetsége*), vagy amelyek részletkérdésekben igyekeznek „rendet teremteni“. Ilyen a *Nemzetközi Súly- és Mértékhatóság*, amelynek feladata az etalonok ellenőrzése és hitelesítése, vagy például a *Nemzetközi Távközlési Unió*, amely többek között a rádiófrekvenciák egyes országok között történő elosztásával is foglalkozik, avagy a *Nemzetközi Rádió és Televízió Szervezet*, amely e két tömegkommunikációs eszközzel kapcsolatos tudományos kérdések megoldására törekszik. Vannak az országok csak egy bizonyos csoportját érintő problémák is, amelyek nem világszintű intézményeket követelnek. Ismeretesek különböző regionális szervezetek vagy — csak szemléltető példaként arra, milyen részleges érdekek is találkozhatnak — a kávé exportáló országok *Nemzetközi Kávé-szervezete*, amelynek célja a kávékereslet és -kínálat egybehangolása.

S ezzel már el is érkeztünk a nemzetközi intézmények egyik leglényegesebb és legváltozatosabban megnyilvánuló típusához: az országok közötti gazdasági kapcsolatokat megszervező intézményekhez. Az együttműködésnek ez a síkja azért különösen fontos, mert az intézmények egyik funkciója — a kapcsolat-tartósítás — itt azt eredményezi, hogy az ad hoc gazdasági, kereskedelmi ügyleteket túlhaladva az ilyen nemzetközi gazdasági intézmények folyamatossá teszik az országok közötti gazdasági kapcsolatokat.

A konkrétumokból lassan körvonalazódnak a filozófiai általánosítások. A nemzetközi intézményeket úgy tekinthetjük, mint az egyes országok intézményei közötti intézményeket. A nemzetközi intézmény akkor a legmagasabb szintű, ha az illető ország legszélesebb alapokon megszervezett intézményei — az államok — között alakul ki. Persze hozzá kell tennünk: az államközi intézményekben minden tagállamnak meg kell őriznie „egyéniességét“, vagyis függetlenségét, szuverenitását, az ilyen szervezetek nem lehetnek államok- vagy kormányok-feletti. Nem tagadhatjuk meg azonban a nemzetközi intézmény-jelleget azoktól a szervezetektől sem, amelyek az államnál szűkebb keretű intézmények között hoznak létre intézményt. Tipikus példa erre az *Interparlamentáris Unió*, amely az országok egyik intézménye, a parlamentek között teremt kapcsolatot, s főleg a képviselők jobb kölcsönös megismerése útján szolgálja a nemzetközi megértést. Létrejönnek azonban más országos intézmények között is külső szervezett kapcsolatok, így mindenekelőtt a pártok közötti viszonyt intézményesítő szervezetek vagy például a *Szakszervezeti Világszövetség*, amely nyilván nem államközi, hanem szervezetenkénti szövetség, az egyes országokban működő demokratikus szakszervezetek tevékenységét hangolja egybe, vagy a *Nemzetközi Diákszövetség*, amely a demokratikus diákegyesületek harmonikus együttműködését tűzte ki célul.

Filozófiai szempontból tehát a nemzetközi intézményekben, függetlenül attól,

milyen szinten, milyen tagok között jönnek létre, sohasem egyszerűen egyedek, csoportok, hanem mindig *intézményi szervezetségben élő* egyedek és embercsoportok közötti viszonyt kell keresni. Ezt a szempontot természetesen a legnagyobb elővigyázattal kell alkalmazni, csak így kerülhetjük el a nemzetközi intézmények kategóriájának lejáratását. Hogy az abszurditáshoz közel álló szélsőséggel példázzunk: nevetséges volna nemzetközi intézménynek nevezni például a beat-zene kedvelőinek nemzetközi társaságát. Ahhoz, hogy filozófiai komolysággal közelíthessük meg a nemzetközi intézményeket, az egyik alapvető kritériumot sohasem szabad figyelmen kívül hagyni, nevezetesen azt, hogy csakis egyik vagy másik ország felépítményében helyet foglaló intézmények között kiépített nemzetközi viszonyok intézményesített szervezete nevezhető nemzetközi intézménynek.

*

A nemzetközi intézményekkel kapcsolatban az egyik érdekes és elmélyültebb filozófiai elemzésre váró probléma lehet a *társadalmi viszonyok, eszmék és intézmények* hármasságának dialektikus egymáshatása. Először is határozottan állást kell foglalnunk az ellen a felfogás ellen, mely szerint a társadalmi viszonyok és intézmények egymást fedő kategóriák volnának. A polgári szociológiában gyakori az a nézet, hogy az emberek közötti kapcsolatok intézményként foghatók fel, aminek következtében az intézmény egyik lényeges jegye — a tudatos szervezetség — elvesztené megkülönböztető értékét.

A marxista filozófia kérdésfeltevése a társadalmi viszonyok, eszmék és intézmények egymáshoz való viszonyára vonatkozóan éppen azért jogos, mert nem minden társadalmi kapcsolat kap intézményesített formát. Vagyis a formális logika elemi terminológiájában kifejezve: minden intézmény társadalmi viszonyt fejez ki, de nem minden emberi kapcsolat intézményesedik. Ez vonatkozik a nemzetközi intézmények hálózatára is. Bármennyire is az a tendencia a nemzetközi életben, hogy az embercsoportok, szervezetek, országok közötti relációk intézményekben objektiválódnak, mégis az intézmények egész hálózata sem képes átfogni a világméretű emberi kapcsolatokat, amelyeknek számos — intézményeken kívül maradt — formái is léteznek.

A társadalmi viszonyok és a nemzetközi intézmények között fennálló egybeesés hiánya azonban még ennél is tovább mutat. Bizonyos szempontból ugyanis az időbeni egymásutániságot is fel kell tételeznünk a kettő között, vagyis legtöbbször jól lemérhető, hogy *előbb* léteznek bizonyos társadalmi kapcsolatok, s csak *azután* intézményesednek. S ebben az intézménybe-merevedésben van döntő szerepe a tudatosodásnak, az eszméknek.

A sablon tehát ez: előbb léteznek bizonyos objektív társadalmi kapcsolatok világszinten, aztán tudatosodik az emberekben e kapcsolatok megszilárdításának, fejlesztésének a szükséglete, majd ez a tudatosodott szükséglet realizálódik az adott nemzetközi szervezet megteremtésével.

Persze, mint minden sablon, az említett is tartalmazza a sablontól való eltérés lehetőségét is. Vannak esetek, amikor a nemzetközi szervezetek éppen azért jönnek létre, hogy új, addig nem létezett kapcsolatokat teremtsenek. Ilyenkor a látszat az, hogy az egymásutániság hármasságából az első — az előzetesen reálisan létező társadalmi viszonyok — hiányoznak, tehát mintegy az eszmék lennének az intézményesített viszonyok teremtetői. Ez azonban csak látszat, ugyanis az intézményekben egyesült felek között mindenképpen előbb létezik bizonyos kapcsolat s az objektív szükséglet, hogy ezeket a relációkat új alapokra helyezték.

Ez a lehetőség különösképpen felszínre hozza az *eszmék* jelentőségét az intézményformálás folyamatában. A marxista filozófusok joggal tartják egyoldalúnak a történelmi materializmus felépítmény-kategóriájának olyan jellemzését, amely szerint abba csak bizonyos eszméknek megfelelő intézmények kerülnének. Ugyanis nem minden intézményben mutatható ki ez a bizonyos „eszméknek megfelelés”. Valamelyest másként áll a helyzet a nemzetközi intézmények esetében, itt ugyanis minden ilyen szervezet működését bizonyos előre lefektetett alapelvek, vezéreszmék irányítják, ezek tehát valóban mindig bizonyos *eszméknek megfelelő* szervezetek. Az más kérdés, hogy ezek az eszmék egyszerűen csak híven visszaadják a valóságos viszonyokat, vagy relációkat átformáló igénnyel lépnek fel, de ilyenkor is valóságos szükségleteket kifejező alapelvek.

Filozófiailag a nemzetközi intézményeket olyan objektivizált (szervezeti formát öltött) szubjektivitásnak (eszméknek) nevezhetjük, amelyen belül a szubjektivitás maga is objektíve meghatározott.

Ebből az elméleti általánosításból az következik, hogy ezek a szervezetek az emberek akaratótól függően, de objektív szükségleteket kifejezve jönnek létre, s bár csak addig élnek, míg a létrehozó felek, illetve utódaik akarják, létezésük addig sem valamilyen szubjektív önkény eredménye. Az érdekelt felek ugyanis addig „akarják” létezésüket, amíg ezek a szervezetek reális társadalmi „rendelést” elégitenek ki. Mihelyt objektíve átalakulnak a nemzetközi viszonyok, nincs olyan szubjektív tényező, amely túlélésre kényszeríthetné ezeket a szervezeteket.

A filozófus ezt a helyzetet a *történetiség* szóval szokta jellemezni. A nemzetközi intézmények történelmileg változóak: születnek, élnek, változnak és elhalnak az őket életre keltő szükségletek keletkezése, változása, illetve eltűnése nyomán. Vannak, akik a mai időkben működő nemzetközi szervezeteket a mi időknek specifikumának tartják, s így a történetiséget leszűkítik. Mi inkább azoknak adunk igazat, akik a világtörténelemben a nemzetközi intézmény-szervezésre irányuló törekvést a legrégebbi időkben is felfedezik. Az ókori görögöknél Athén vagy Spárta vezetésével úgynevezett *ligák* jöttek létre, amelyeket némelyek a jelenkori nemzetközi intézmények elődjének fognak fel. S talán nem is tévednek, hiszen valóban sok a hasonlóság e ligák és a mai politikai jellegű államközi nemzetközi intézmények között. Még feltűnőbb a hasonlóság a meg nem valósított, de számos gondolkodónál elméletileg megalapozott képzelt államközi szervezetek és a mai valóságosan létező nemzetközi intézmények között. Vannak, akik Cicero javaslatát egy ún. „világszövetség” megalapítására vonatkozóan az államközi viszonyok intézményé formálásaként értékelik. Függetlenül a Cicero-féle elképzelés tartalmától — ő nyilván Róma vezetésével képzelte el ezt a „világállamszövetséget” — a Pax Romana elve valóban valamiféle nemzetközi intézmény megalakítására irányult. Nem kevésbé állíthatjuk ugyanezt Dante — persze csak gondolatban létező — „világállamáról”; szerinte az emberiség csak egy monarcha vezetésével, egységes világszervezetbe tömörülve érheti el végső célját. Az újkori gondolkodásban szinte egymást érték azok az elméletek, amelyek valamiféle államszövetségben, az államközi kapcsolatok szervezett összehangolásában vélték felfedezni az emberiség megváltásának útját.

Függetlenül attól, hogy ezek az elképzelések legnagyobbbrészt utópisztikusak voltak, s nagyon távol álltak a megvalósítástól, egy dolgot mégis bizonyítanak: a nemzetközi intézmények *történetiségét* — még ha leggyakrabban a *gondolat* historicitásáról van is szó — sokkal szélesebben kell értelmezni, semmint hogy az csak az utóbbi évtizedekben reálisan megvalósult és kiterbélyesedett nemzetközi intéz-

mény-hálózat történelmileg meghatározott voltára korlátozná a filozófiai és történelmi vizsgálódást.

A nemzetközi intézményekben tehát filozófus-szemmel meg kell látnunk a kettősséget: a történelmileg változóban fel kell fogunk a viszonylagos tartósságot. Ez kettős követelményt állít eléink az ilyen intézmények megítélésekor. Egyrészt számot kell adni arról, vajon az illető nemzetközi intézmény mit konzervál, milyen viszonyokat rögzít, másrészt figyelembe kell venni ezen intézmények történelmileg változó voltát, azt, hogy elég rugalmasak-e ebben a változót-rögzítésben, vagy ami még fontosabb: milyen irányban akarják alakítani a meglévő és intézményileg tükrözött viszonyokat. Mindezt a legtisztábban az intézmények szerepét, helyét megjelölő szervezeti alapelveken, azokon az eszméken lehet legjobban lemérni, amelyeknek „megfelelnek“.

Ebből a filozófiai kérdésfeltevésből fontos gyakorlati következtetések származnak. Mindenekelőtt az, hogy megkülönböztető álláspontot kell kialakítani a nemzetközi intézmények iránt (és nemegyszer velük szemben). Szocialista államunk nem igenli mindazokat a nemzetközi kapcsolatokat, amelyek ma az országok, államcsoportosulások vagy akár szervezetek között kialakulnak. A kapcsolatok némely formája kiérdemelheti a mélységes elítélést is. A határozott fellépés bizonyos nemzetközi viszonyokkal szemben nyilván még fokozottabban jelentkezik akkor, amikor egyes intézmények tartósítani akarják az alá- és fölérendelésen, egyes csoportcélok előtérbe helyezésén, bizonyos agresszív szándékok érvényesítésén alapuló relációkat.

Ugyanakkor a legmesszebbmenően támogatja azokat a nemzetközi intézményeket, amelyek a kölcsönös előnyök, az egyenjogúság, a minden nép számára hasznos együttműködés útját egyengetik.

Balázs Sándor

A humor tudománya, a tudomány humora

Az *Impact, Science et Société*, az UNESCO negyedévenként — angolul, franciául és spanyolul — megjelenő rangos folyóirata. Sajátos profiljának megfelelően a határtudományok nagy problémáit világítja meg a legilletékesebb szerzők tollából közölt tanulmányokban, sok külön száma foglalkozott már az egzakt tudományok és a humaniorák közös kérdéseivel: a „két kultúra“ szintézise állandó törekvése. Ez nem csupán tematikailag, hanem földrajzi értelemben, a szerzők kiválasztásában is következetesen érvényesül: minden számban jelen van minden földrajzi — és világnézeti — égtáj. Érdekes súlypontokra építő szerkesztési koncepciója a folyóiratot nemcsak tudós körökben, hanem az „UNESCO-igényű“ értelmiség szférájában is elismertették; a leggyakrabban idézettek hitelével büszkélkedik.

Tematikai változatosságának érzékeltetésére emlékeztetünk két előző száma súlypontjára: az egyik összefoglaló címe: A szexualitás, a tudomány és a technológia, a másiké A tudomány a fejlődő Ázsiában. Ez utóbbi bevezető tanulmányának szerzője Indira Gandhi asszony.

Az alábbi összeállításban ismertetett legutóbbi szám témája: A humor tudománya, a tudomány humora. Szerzői: Robert Escarpit professzor, az összehasonlító irodalom tanára a bordeaux-i egyetemen, az *Institut de littérature et de techniques artistiques de masse* igazgatója, a *Le Monde* glosszairója, irodalomszociológus és író; Feleki László szerkesztő, a Ludas Matyi belső munkatársa; Henry F. Harlow egyetemi tanár, pszichológus, a Wisconsin Regional

Primate Research Center igazgatója; Alexander Kohn egyetemi tanár, a Nessz Ciona-i biológiai kutatóközpont biofizikai intézetének vezetője; Helmut Lindemann író, az NSZK-beli egyházak központi kutatóintézetének alapítója; James V. McConnell, a lélektan professzora, a Mental Health Research Institute vezetője, a Worm Runner's Digest (A gilisztaszelídítők közlönye) című satirikus lap és a Journal of Biological Psychology főszerkesztője; David Victoroff előadótanár, számos szociológiai és társadalomlélektani mű szerzője.

A Szerkesztőségi indokolás elmagyarázza, milyen szempontok alapján választották a témát. Kommentár nem is szükséges. Csupán azt kell még hozzáfűzni, hogy az Impact folytatni kívánja a tudomány demisztifikálását. A következő súlypont címe: Profánok boncolgatják a tudományt.

Megfelelő matematikai, biológiai és vegytani apparátus hiányában el kellett tekintenünk a bonyolultabb részek fordításától, azoktól, amelyekben részletesen elemzik az egzakt tudományos nemzetközi vicclapok cikkeit. A fordítástól elrettentő példaként említjük, hogy a szöveg következő képletének

$$\int e^x = fu^n$$

semmi köze az integrálokhöz és az exponenciális függvényekhez. „Egyszerűen“ azt jelenti, hogy sex is fun, vagyis: szeretni jó...

Szerkesztőségi indokolás

Attól a pillanattól kezdve, hogy felmerült egy, a humornak szentelt különszám gondolata, élénk visszatetszést tapasztaltunk. „A humorról?! Miért? Igazán általában elég komoly folyóiratnak hittük az Impactot...“

Kíséréljük meg hát igazolni elhatározásunkat, amelynek alapján egy komoly folyóirat teljes különszámát ilyen léhának tűnő tárgynak szenteljük.

A tudománynak manapság nagy szüksége van arra, hogy közvetlen kapcsolatot teremtsen a széles olvasótáborral. Még most is, a mi korunkban is, amikor pedig általánosodik az oktatás, és az embereket felkészítik a tudomány befogadására, különösképpen sokan nem fogják fel, hogy tulajdonképpen mi is a tudomány, melyek céljai, meddig terjed területe, s mik a korlátai. S nem tudják megkülönböztetni az alapkutatót az alkalmazott kutatástól, illetve a technológiától. Vagy pedig félelemérzettel, esetleg elbűvölten viszonyulnak a tudományhoz. Sokak számára a tudomány áthatolhatatlan misztérium, „fehérköpenyes szörny“ vagy megközelíthetetlen szentély. Ezt a szemléletet álnokul táplálják azok a tudósok, akik számára a tudomány olyan szent hivatás, melynek ők a főpapjai, s akik úgy vélik, hogy a szentélyt és őrzőit óvni kell mindenfajta érintkezéstől a profánokkal.

Tulajdonképpen mi, akik egzakt-tudományos képesítésűek vagyunk és laboratóriumokban is dolgoztunk, mi tudjuk csak igazából, milyen hamis a nagyközönség képze a tudományról és művelőiről. Jól tudjuk, hogy a tudomány tárgyilagos és szervezett törekvés a tudásra — fáradságos tevékenység. Művelőit sok esetben elégedettséggel tölti el, de legfőbb jellemzője mégiscsak az, hogy olyan emberi tevékenység, melynek dolgozói se nem tökéletesebbek, sem kevésbé tökéletesek más foglalkozásúaknál. A tárgyilagosság és az elemzés ugyanolyan kvalitásait igényli, mint a tudás minden más szférája, legyen az történelem, irodalom vagy bármely más diszciplína. Azzal is tisztában vagyunk, hogy a tudósok néha nevetnek. Végül azt is tudjuk, hogy Gauss törvénye, amely annyi más emberi tulajdonságra és mesteriségre érvényes, a laboratóriumokban dolgozókra is alkalmazható: egy százaléknál kevesebb a zseni vagy a majdnem-zseni; esetleg tíz százaléku nagyon kompetens; nyolcvan százalék közepes képességű; tíz százalék tehetségtelen, egy százaléknál kevesebb az elménckedő, a selma vagy a tökkelütött.

A tudomány, a tárgyilagos megismerésre való törekvés nagyszerű emberi tevékenység, egyike a legmagasabbrendűeknek, talán éppen a *par excellence* emberi tevékenység, mivel valóban megköveteli a gondolkodás kifinomultságát s az előítéletek és elfogultságok elvetését. Feltétlenül kiérdemli az emberiség teljes elismerését. Elismerését, de nem félelmet vagy vak imádatot.

Mindent meg kell tennünk azért, hogy a tudomány visszatérjen az élet medrébe, hogy humanizálódjék, s valóságos dimenzióiban ékeskedjék. Talán nincs is jobb eszköz a tudomány emberibbé tételére, mint éppen a humor. S általában: a humor feladata minden puffadt és deformálódott tevékenységet, intézményt és lényt megfelelő arányaiban láttatni.

Bestiális komolyság és világpolitika

Hűsz esztendeje, amióta az Egyesült Nemzetek Szervezete elfogadta az Emberi Jogok Nyilatkozatát, a Földön nem csökkent az embertelenség összege. Remélhetjük-e hát, hogy a humorhoz való jog ünnepélyes elismerése a jókedv gyors elterjedéséhez vezethetne? Ez már azért is kevésbé valószínű, mert — miként számos történelmi példa bizonyítja — ha a humor játszhatott is bizonyos szerepet az országok belső életében, a nemzetközi szinten a humor hiánya, egyfajta bestiális komolyság uralkodott el.

Vajon mi lehet ennek az oka? Vajon a népek kapcsolataiból miért hiányzik ez a jó tulajdonság, amiről Nagy Frigyes azt mondotta, hogy: a világon minden bolondság, a humor kivételével.

Két dolgot okolhatunk ezért a helyzetért: a dicsőséget és a tekintélyt. Mindkettő nagy szerepet játszik az egyének életében, de kiváltképpen a politikusokéban. Csakhogy míg az egyén gyakrabban uralkodik dicsvágyán és tekintélyhajhászán, mert tekintettel van felebaráira, s önmegtartóztatásra kényszerül, a nemzetek esetében ez már nem olyan könnyű.

Kaján Tibor
karikatúrája

Már Kung Tu-ce megmondotta, hogy a magasrendű ember nem keseredik el, ha mások nem tisztelik. A nemzetek azonban még nem emelkedtek erre a magaslatra. Ebben talán az akadályozza őket, hogy politikai sorsukat igen gyakran olyan személyek döntik el, akik életében a tekintély és a hírnév nagy szerepet játszik, s a híresség is, amely Chamfort szerint „az az előny, hogy olyanok is ismernek, akik egyébként nem ismernének“.

Azok a nagy államférfiak, politikai személyiségek, akiknek domináns jellemzőjük a humor, az emberiség történetében ritkábbak, mint a fehér holló. A XX. század Winston Churchillben egy olyan államférfival ismerkedhetett meg, aki birtokában volt annak a mentőövnek, amely fenntart a viharos tengeren.

Egy egyházi ceremónia alkalmával Churchillt — jelenlétében — a szónok „az egyház oszlopának“ nevezte. Amikor aztán Churchill szóhoz jutott, a következőképpen módosította ezt az állítást: az oszlopok rendszerint a templomon belül vannak; ezért ő magát csupán támasztó pillérnek hiheti.

Hogyan lehetne bevezetni az önbírálat napsugaras gyakorlatát az emberi közösségek életébe? Hogyan érhetnők el, hogy a népek megtanuljanak néha önmagukon is nevetni?

Kozmikus humor

Képzeld el, a kultúrának és a tanultságnak milyen magaslatokra kell feljutnunk, hogy érdeme szerint élvezhessük azt a kis anekdotát, amely állítólag könnyekig megnevettette Einsteint és Oppenheimert:

„Valahol az űrben találkozik két foton.

— Mért nem nézel az orrod elé? — förmed rá egyik a másikra. — Ittál, vagy mi az ördög van veled?!

Mire a másik felháborodottan tiltakozik:

— Mi jut eszedbe? Nem szégyenled magad?! Nem látod, hogy gravitációs mezőben úszom?!“

Hát igen, ez vár ránk, erre kell felkészülni. Azt hiszem, ez megfelelő példa annak illusztrálására, hogy a humor megfelelő méltányolásához megfelelő tudományos felkészültség szükséges. És a követelmények egyre nagyobbak. Mind nehezebb kielégíteni a jelentkező humor-igényeket olyan szerény alapelemekkel, mint a „kis Móric“, a két utazó ügynök a vonaton, az anyós, a részeg ember, a skót, a kilógó fehérenemű, vagy más efféle humor-kövélet. Arra sem lehet számítani, hogy néhány ezer esztendő múlva az emberek kacagásban törnek ki, ha a szél az utcán egy járókelőnek lefújja a kalapját, s az illető komikus mozdulattal fut a kalap után. A jövőben nem lesznek az utcán gyalogló emberek, hiszen mozgó járda visz mindenüvé. Kalap helyett egy sajátos összetételű gázréteg védi a fejeket. Szél nem lehetséges, mert a természet teljes leigázása lehetetlenné teszi a kósza légáramlatok spontán garázdálkodását. És még egy! Mivel az emberek egyre tökéletesebbek lesznek, ez nemcsak abban nyilvánul meg, hogy nem lesznek kigúnyolható hibáik, hanem abban is, hogy az ilyen hibák kinevetésére nem lesz meg bennük a múlt egyik legvisszataszítóbb csökevénye, a kajánság, a rosszindulat. Ha pedig az emberi természetből hiányoznak a visszas tulajdonságok, akkor valóban nem marad mit kiegészíteni a szatíra vitrioljával. Másutt kell keresni a megoldást.

Akkor aztán az emberek megközelítik a tökélyt. Ami nem egyszerűen csak annyit jelent, hogy — igazi felnőttekként — lebírájk gyengéiket és nevetségességüket, hanem ugyanakkor eltűnik epességük is, amellyel egykor megmosolyogták az

emberi gyarlóságot. S miután az emberi természetből kivész a dölyf, a hiúság, az irigység, a féltékenység, a kisszerűség, a fősvenység, a düh, a gyűlölet, az önzés, a képmutatás, az állhatatlanság, a türelmetlenség, a fennhéjázás és a lustaság, már semmi sem marad, amit a szatíra vitriolja felmarhat. Más megoldás után kell hát nézni.

Elképzelhető például a humor mechanizálása. Az automatizálás folyamatában a humor egy gép programjában a komikus hatások sorozata lenne, s kiküszöbölné az emberi erőfeszítést a nevetés terén, akárcsak más szektorokban. Ennek megvalósítása a tudományos kutatók dolga, a jövő humor-programozóié.

További kísérletekkel is próbálkoztak már, más szempontból közelítvén a problémához: biológiai megoldást keresnek. Az első lépésekkel ezen az úton azokat a rejtett folyamatokat próbálták megvilágítani, amelyek a szervezetben komikus sugárzások hatására zajlanak le. Valamely bemondás ingere milyen mechanizmus révén váltja ki a megértés reflexét, s szabadítja fel a nevetést? Végső soron: melyek azok a szervek, belső elválasztású mirigyek, idegsejtek, amelyek e folyamat részesei?

Elképzelhető például a humor gépesítése is, az automata poénsor, amely kiküszöböli az emberi erőfeszítést a humor terén is. Ennek megoldása még tudósainkra és tervező humoristáinkra vár. Egy másik irányban is történtek már kísérletek: a biológiai megoldás felé. Ha rájönnek a nevetés élettani folyamatának titkára, akkor megfelelő készítményekkel, pirulákkal vagy injekciókkal fölöslegessé lehet tenni a vizuális és az akusztikai behatásokat.

Elképzelhető egy kozmikus megoldás is a humor problémájára. Az Ūr jól ismert kutatói tanúságának köszönhetően a tudományos-fantasztikus irodalom világos és meggyőző bizonyítékokat szolgáltatott végtelenül sok olyan égitest létezéséről, amelyeken az élet sokkal fejlettebb formákban nyilvánul meg, mint Földünkön. Teljes bizonyossággal állítható, hogy léteznek társadalmak, amelyek már évmilliók óta járják a fejlődés útját, s így a társadalmi fejlettség oly magas szintjére emelkedtek, ami messzi meghaladja gyarló felfogásunk korlátait. Ugyanígy nyilván meghaladják legmerészebb elképzeléseinket az extragalaxisokban uralkodó humor-viszonyok is. Ami az extragalaxisok lakói számára szakállas vice, az nekünk talán egészen újnak tűnne.

Az ilyesmi természetesen a távoli jövő ígérete. Arra nem számíthatunk, hogy a közeli jövőben más égitestekről viccmintákat, humor-göröngyöket hoznak űrhajósaink. Egyelőre a Földön található humor-nyersanyagból kell fedeznünk a szükségleteket. És itt talán nem árt rámutatni arra, hogy a tudomány és a humor szoros kapcsolata eddig feltáratlan lehetőségeket kínál. Néha elegendő a tudomány puszta eredményeit regisztrálni, s már elértük a humoros hatást.

Mit, mikor, mire?

A tudományos-szatirikus folyóiratok előszeretettel gyomlálják a tudományos közlések stílusát.

Ezekben a közlésekben határozottan megfigyelhető az obskuritások gyártására irányuló egyre erőteljesebb törekvés. Egyszerű dolgokat igyekeznek a lehető leghosszabb szavakkal minél bonyolultabban kifejezni. Az olyan kisgyermeknek narcizmusával, akik azt remélik, hogy szeretni fogják őket akkor is, ha nem mosás meg arcukat, egyes szerzők abban a reményben írják cikkeiket a tudományos

folyóiratoknak, hogy az igazság, valamiképpen úgyis feltör a szóáradatból. Innen már aztán csak egy lépés addig a meggyőződésig, hogy a ragyogó igazságot nem sötétítheti el a homályos stílus, sőt ez valamiképpen az írás értékének biztos jele.

Például A. K. Swersie a felnőttek esetében néha szükségessé váló circumcisióról szólva a következőket írta a *New York State Journal of Medicine*-ben (L. kötet 1108. lap): „A beteget figyelmeztetni kell, hogy a műtét után két hétig az operált testrészt szigorúan csak vizelésre használja. Ezen időszak eltelte után, ha kedve támad, a fájdalom kockázata nélkül kiszélesítheti a szóban forgó testrész használatának területét.“

*Közmondások, maximák a tudományos-
műszaki forradalom korából*

- Pontosság a matematikusok udvariassága.
- Ingatagság, Neptunium a neved!
- A szabad neutronoktól ments meg, uram, minket!
- Extra Galacticam non est vita.
- Könnyebb a tevének átalmennie a tű fokán, mint egy alfa-részecskének az ólomlemezben.
- Áldott a kvantummechanika, és Max Planck, az ő prófétája!
- Lesz még szóló, lágy kenyér: eljő az idő, amikor az emberek átveszik a gépek helyét.
- A tudomány haladása fordított arányban áll a megjelenő tudományos folyóiratok számával.
- A tudományos illetékesség foka fordított arányban áll azoknak a mondatoknak a számával, amelyeket a nagyközönség megért.
- A pszichobotanika a tökfejek tudománya.

Kivétel a szabály alól

A humor egyik jellemzője, hogy meghatározhatatlan. Ami egy országban megnevettet, egy másikban gyakran megrikat. Nem egy szerző mégis megpróbálkozott a humor definiálásával. De — őszintén szólva — nevetséges kísérletek voltak ezek. A legfontosabb olyan világos és egyetemes érvényű szabályt megfogalmazni, amely alól a humor — kivétel.

Nyilvánvaló, hogy a humor nehéz műfaj, nem tartozik a könnyű műfajok közé. Azok az írók, akik megvetik a humort, ezzel is azt bizonyítják, hogy könnyebb lebecsülni, mint gyakorolni.

Persze, nagyok a különbségek a szempontok szerint. Például egy más személyt érintő bemondás elbűvölő; ugyanaz, ha ránk vonatkozik, a lehető legizléstelenebb, szerzőjének ostobaságát és faragatlanságát bizonyítja.

A paródia a humornak alárendelt műfaj. Egy jó torzkép néha értékesebb az eredeténél.

A sebzett szellem maró humort választ ki. Sok humoristának gyomorfekélye van.

Köztudott, hogy mindenkinek van humora; az emberiség eléggé jól ismeri önmagát ahhoz, hogy a nevetségesség ne legyen hiánycikk.

Az igazság gyakran humoros, egyszerűen azért, mert oly ritka, hogy az már nevetségesség.

A nevetés még nem a humor próbaköve. Egyesek azért nevetnek, mert nem értik, miről van szó, s azt hiszik, hogy muris, ami elhangzott.

A humor legnagyobb jótéteménye, hogy feloldja a feszültséget. Kilátástalan helyzetekben utolsó menteségünk: amikor már csak nevetni lehet (lásd a jelenkori történelmet).

Összehasonlító és történeti humorisztika

A humor tudományos pontosságú megismeréséhez nem elegendő a nevetés laboratóriumi vizsgálata. A humort főként azokban a művekben kellene tanulmányozni, amelyekben megnyilvánul. Egy ilyen tanulmányozás arra készítelné például a pszichológusokat, hogy árnyaltabb hipotézisekkel közeledjenek a tárgyhoz, számot vetve a humor-termelés földrajzi tájanként és koronként változó jellegével. A nevetésről szóló művek legnagyobb hibája rendszerint abból ered, hogy a jelenségre egyetemes érvényű választ keresnek. Miközben Bergson bevallott célja a nevetés általános érvényű magyarázata volt, leggyakrabban Molière és Labiche komédiáinak elemzésére épített. Freud a szellemiség általános elméletének kidolgozására törekedett, ám tételeit majdnem kizárólag Bécs XIX. századi szellemiségével illusztrálta.

Figyelembe kell venni a művészet minden ágát, amelyben a humor megnyilvánulhat.

Ez ideig a tanulmányok nagyobb részét az irodalmi humornak (főként a színpadi műveknek) szentelték. Ritkábban foglalkoztak a karikatúrával és a humoros rajzzal. Rengeteg értekezés szól a görög komédiáról, a középkori farce-okról, a XVI—XIX. századi francia komédiáról, Shakespeare vígjátékairól, Rabelais, Cervantes, Swift, Voltaire szellemességéről, az angol, amerikai, német humorról. Ezzel szemben semmit, vagy majdnem semmit nem írtak a humorról a táncművészetben, a zenében, vagy a rádió és a televízió humoráról.

Humor a táncművészetben? Ki vonná kétségbe, hogy ilyen humor létezik, a mai nyugati társadalmakban éppúgy, mint az ősközösségekben vagy az ókoriakban. S ez utóbbiak tanulmányozása kiváltképpen érdekes és tanulságos volna, mert irodalom, helyesebben: legalábbis nagyobbreszt írott irodalom nélküli társadalmakról van szó.

Zenei humor? Ki ne ismerné Saint-Saëns *Allatok karneválja* című művét? Az állatok ordításának és járásának stilizált felidézése a nevetés bőséges forrása. Számos olyan zenemű van, amely már címében is humoros interpretálást sugall, így Haydn: *Ökör menüett*; Chabrier: *Rózsaszín malacok pasztorálja*, Erik Satie: *Három körteformájú darab*. Sok olyan elképzelést kellene revideálnunk, amelyek szerint nincs humor az ún. nonfiguratív művészetekben. A zenei humor tanulmányozása soha nem sejtett távlatokat tárhat fel. Sokat tanulhatunk belőle nemcsak a humor pszichológiájáról, hanem élettani vonatkozásairól is.

Sok a tennivaló a televízió humorának elemzésében. Eredetiek itt a megfigyelések lehetőségei. A tévé nézője és a képernyőn megjelenő komikus bensőséges viszonyba kerülnek egymással, ami a rádió vagy a mozi esetében nem lehetséges. A tévé komikusa ugyanis vizuálisan, otthona meghittségében keresi fel a nézőt. Hogy milyen hatásai vannak ennek? Az intim humor egy sajátos válfaja keletkezik, a házi használatra vagy — úgy is mondhatnók — személyes használatra szánt humor.

Többet kellene foglalkozni a folklór-humorról is. A humor spontánul is megnyilvánul szójátékokban, bemondásokban, anekdotákban, kis történetekben, amelyekről nem tudni pontosan, hol születtek, ki gyártotta őket.

A nevetés már számos tudományos dolgozat tárgya volt. A kutatások megkíséreltek összefüggéseket kimutatni a humor és bizonyos személyi tényezők között (életkor, nem, intelligencia, érdeklődési kör, jellem). A megfigyelések szerint nincs említésre méltó kapcsolat a humorérzék és az intelligencia között. Ugyanakkor azt is megállapították, hogy — a statisztikai átlag szerint — a férfiak jobban kedvelik a pikáns vicceket, mint a nők; az introvertáltak a viccekre érzékenyebbek; az extrovertáltak mindennél jobban szeretik az abszurd komikumát.

A következőkben egy, az auditív humor különböző műfajainak népszerűségéről végzett vizsgálat eredményeit ismertetjük. A felmérésben a humor különféle műfajait a következő típusú viccek, anekdoták képviselték:

- pikáns viccek
- újoncokról és más katonasági esetekről szóló viccek
- bolond-viccek
- fekete humor
- paródiák.

A kísérletek módszere a következő volt: különböző összetételű hallgató csoportoknak azonos szövegű lemezeket játszottak le az előző öt vicc-csoportból válogatva; a hallgatóságot felkérték, osztályozzon minden meghallgatott viccet; a „humorisztikai értéket“ háromféleképpen lehetett minősíteni: „jó vicc“, „közepes vicc“, „gyenge vicc“. 710 különböző társadalmi és foglalkozási kategóriába tartozó személlyel végezték a kísérletet. Ugyanazokat a vicceket azonos sorrendben adták elő a következőknek: 312 továbbsholgaló altiszt és tüzoltó; 215 tanító és tanítónó; 183 egyetemi hallgató.

A következő táblázat összesíti a megfigyelések adatait:

HÁROM KÜLÖNBÖZŐ ÖSSZETÉTELŰ CSOPORT ÉRTÉKELÉSEI

Az előadott viccek műfaja	„Jó“ osztályzattal minősített viccek		
	Altisztek és tüzoltók	Tanítók és tanítónók	Egyetemi hallgatók
Pikáns-viccek	72	3	27
Újenc-viccek	45	24	12
Bolond-viccek	52	58	49
Fekete humor	41	19	25
Paródiák	31	44	53
Az értékelések átlaga	48	30	33

Az eredmények elemzéséből három következtetést vonhatunk le. Először: az értékelések milyenségét nagymértékben befolyásolja a megkérdezettek társadalmi-professionális hovatartozása. Az altisztek és tüzoltók legjobban a pikáns-vicceket

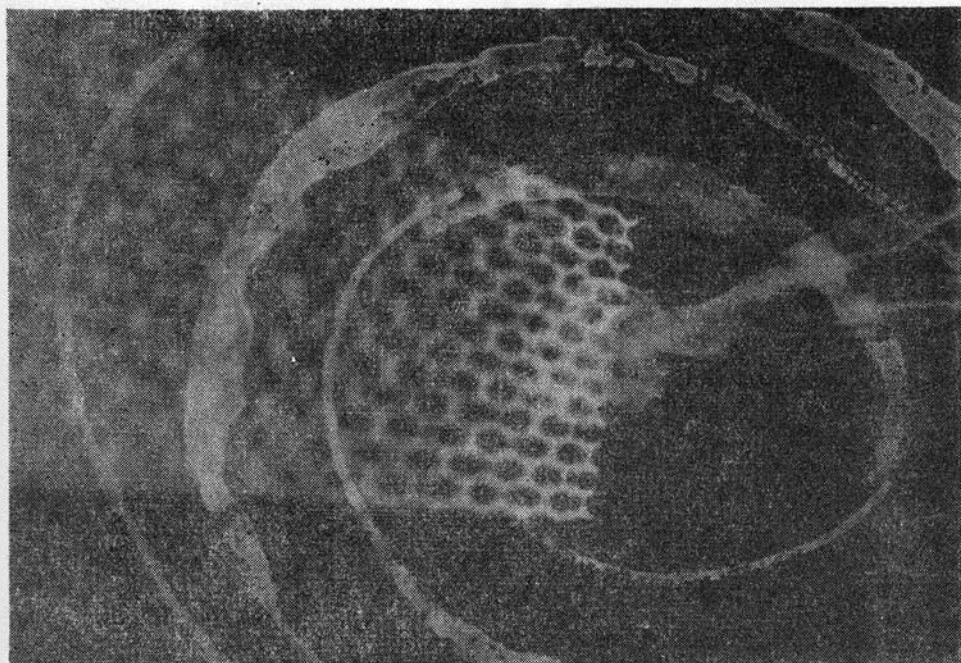
szeretik, ezek után leginkább a bolond-viceket kedvelik. A tanítók és tanítónők főként a bolond-viceket élvezik, s a pikáns-viceket csak nagyon kis százalékban. Az egyetemi hallgatók főként a paródiákat élvezik, de majdnem ugyanolyan arányban a bolond-viceket is.

Másodszor: mindhárom csoportban a nagy győztes a bolond-vicc; a tanítók—tanítónők esetében elsőt, az egyetemi hallgatók és katonák, tűzoltóknál második helyezést ért el. A legnagyobb egyenetlenség a pikáns-viceknél mutatkozik, ami minden kétséget kizáróan a szexuális tabukkal kapcsolatos társadalmi normák következménye, és a szexuális inhibíció különböző szintjére mutat a három vizsgált csoportnál.

Harmadszor: az altisztek és tűzoltók sokkal kevésbé igényesek (ami a táblázat utolsó sorából kerül ki); nekik majdnem minden vicc jó; az esztétikai igények a műveltségi színvonallal, az iskolázottsággal emelkednek.

A „tudományos vagy tudós vicc“ még nem is kapott helyet a „bevett vicc-műfajok“ sorában, a statisztikák sem szólnak róla.

Összeállította Lantos László

Kabay Béla: Egocentrizmus (fotokreáció)

Képességalakítás és strukturalizmus

A strukturalista kutatás-módszertani törekvések pozitív elemei, és általában a matematizáló szemlélet eredményei a különböző tudományok művelésében ismételtelen annak a materialista pedagógiai kutatómódnak a tiszteletben tartására figyelmeztetnek, amely szerint a nevelési jelenségek feltárása során — szubjektivizmus-tól mentesen — az objektív igazság felderítése kell hogy vezesse a kutatót. Csak így érhető el, hogy a pedagógiai kutatási terület mozgékonyága ellenére reális és jellegzetes tények kerüljenek felszínre.

A tudományos ismeretek integrálására utaló „episztemológiai“ strukturalizmus (Michel Foucault: *Les mots et les choses*. Paris, 1966) a művelődési javak oktatási tartalomként való elrendezésére utal: egy adott kor problémáit, vitáit, ismereteit *szintetikus* rendezési séma, *struktúra* alapján akarja megoldani. Ez a kísérlet nem idegen sem a pedagógia múltjától (Decroly globális módszere, 1905), sem a jelenlegi tantervméleti integráló próbálkozásoktól. A strukturalizmus például közvetlen érintkezést mutat egyes tantárgyak, különösen az idegen nyelvek oktatásmódjával. Emlékeztetünk a nyelvészeti strukturalizmus ösztönözte strukturális-globális nyelv-oktatási módszerre.

Ezúttal emeljük ki a személyiségnevelés és a strukturalizmus érintkezési pontjait, amelyek egyben ütköző és tisztító pontok. A strukturalisták érdeme ama törekvés, amely a pszichologizálástól mentes, objektív társadalomkutatás irányába vonz, a történelmet és maga magát alakító embert mint szubjektív tényezőt teljesen kikapcsoló elmélet azonban pedagógiai eszmélkedésre alkalmatlannak látszik.

A továbbiakban főleg a személyiségnevelés részével, a képességalakítással foglalkozunk, bizonyos strukturális szinten. Ugyanis a személyiség fejlődése különböző hatékonyságú és mélységű, és egymással kölcsönhatásban álló szinteken valósul meg. Létezik a széles értelemben vett társadalmi környezet mint egyik jelentős szint, amelyből a nevelés sok mindent építhet művébe. Létezik a közvetlen családi, iskolai közösségi szint, amely abban a mértékben válhat személyiségfejlesztő pedagógiai tényezővé, amilyen mértékben nő ilyen irányú vállalkozó kedve, amilyen mértékben sikerül elkerülnie az iskolának, hogy minden erejét lekösse az ismeretek átadása. És létezik maga az oktatási szint, amely a személyiséget érzelmi-eszmei-intellektuális vetületében sokoldalúan gazdagíthatja, alakíthatja. Mi ez utóbbi szinten és csak egyes értelmi képességek tekintetében teszünk néhány megállapítást.

Az ember a társadalmi viszonyok összessége. De nemcsak produktum, hanem alakítója is a társadalomnak és önmagának. Ebben a dialektikus egységben van a marxista személyiségelmélet alapja. Ebben a gondolatsorban válik érthetővé, hogy *a személyiség fogalmilag miért jelent tudatos állásfoglalást*. Ebből a nézőpontból kell elutasítanunk azt a mechanikus determinista strukturalizmust, amely az „embertelenített“ társadalom egyoldalú vizsgálata alapján alig beszél, és nem is igen

beszélhet a személyiségnevelés lehetőségeiről. A nevelés feladatát inkább a létező társadalmi rend elfogadtatásában jelöli meg (Durkheim szociológiai, pedagógiai nézetei a század első évtizedében). Az ember nem mentesülhet társadalma, a nép ügye — a mi esetünkben nemzetiségének sorsa —, az önmaga iránti felelősség alól. A személyiséggé érett embert a hagyományok, érzelmek, tapasztalatok mellett a szocializmus építésének feltételei között széles körű és felemelő *tudatosság* is kapcsolja társadalmához.

A személyiségnek ebben a tudatosult szférájában tesznek szert nagy jelentőségre a jellemvonások mellett az értelmi képességek.

A mechanikus determinizmus alapján nagyobbára kizárólag a társadalmi struktúra és annak részeként a jog, vallás, erkölcs határozzák meg a személyiség alakulását (Durkheim). A pszichologizáló idealista elméletek alapján elsődlegesen a szubjektum belső hajlamai, „értékei“ határozzák meg a személyiség alakulását. A kérdés megoldása a tudományos determinizmus alapján válik lehetségessé. A személyiség alakulásában is elsődleges tényezők a külső strukturális feltételek, de ezek nem önmagukban, hanem a szubjektumban létező hajlamokkal, szerzett tapasztalatokkal — mint belső feltételekkel — kölcsönhatásban határozzák meg a személyiséget. Az a rendező-elv pedig, amely a sok részlet-hatás, nevelési mozzanat egységét biztosítja, nem más, mint az embereszmény, és ennek fogalmi kifejtéseként az a követendő nevelési cél- és feladatrendszer, amely szintén társadalmi termék. Ez az *eszmény-, cél- és feladat-rendszer* teszi lehetővé, hogy a külső feltételek, valamint a tudatos és tudatosulatlan, belső feltételek egyeztetésében, a szükségesnek látszó újabb külső feltételek kialakításában vagy a szükségtelenek eltávolításában a nevelő el tudjon igazodni. Nos, ez a vezérfonal, amely a teljes emberré alakítás sokféle feladatát vezérli, a mai felszabadult ember értelmi fejlesztése elé az alkotó gondolkodásmód kialakítását állítja. Az értelmi képességek harmonikus fejlesztésében tehát éppen ez a főszempont.

Az értelmi képességek fejlesztése a módszeres ismeretszerzés folyamatában történik. Kétféle tevékenység: az ismeretszerzői és az értelmi tevékenység egységes folyamatáról van szó. A képességalkotás külső feltételeit többféle szintű struktúra képviseli. A legmagasabb szint a személyiségnevelés általános menete, a *nevelési rendszer*. Ez az akarat- és jellemnevelés olyan elemeit szolgáltatja az értelmi képességek alakításához, amelyek magában az oktatási folyamatban alig lehettek fel. E felső szintet követi az oktatási folyamat általános struktúrája. Ebből elsőként kell kiemelnünk a didaktikai megismerés három hullámban megvalósuló felépítését: az ismeretek *feldolgozását*, a begyakorló és összefoglaló *ismétlést*, valamint az *alkalmazást*. A didaktikai megismerési folyamat maga is rendszer, amely egymást feltételező egységekből, az említett mozzanatokból épül fel. Ha struktúráján viszonylag állandó összefüggések rendszerét értendő, amely egybefoglalja a részeket, akkor a didaktikai megismerés felépítésében az egymást feltételező egységek, az oktatás mozzanatai közötti összefüggés feltárható.

Az új ismeretek feldolgozásának mozzanata, amely a tények vizsgálata és általánosítása útján éri el az új tananyag megértését, rendeltetésének megfelelően eltér az ismétléstől, mely ugyanígy megkülönböztethető az alkalmazástól. Viszont ezek között viszonylag állandó összefüggés lehetne az egymásból következés, a kölcsönös feltételezettség. Az ismétlés sikere például nemcsak attól függ, hogy végrehajtásában milyen mértékben érvényesülnek az ismétlésre vonatkozó szabályok, hanem attól is, hogy ezt megelőzően a megértés mikor, tehát ismétlés szempontjából mennyire kedvező időtávlatban és minőségileg milyen szinten valósul meg. Az alkalmazás sikere sem önmagában dől el, az idő és a minőségi tényezők — állandó össze-

függések — pozitív vagy negatív érvényesülése következtében a megértéstől, ismétléstől is sok függ. Az oktatási folyamat további szerkezeti vizsgálata folytán kiderülhet, hogy az említett oktatási mozzanatok külön-külön is kielégítik a struktúra fogalmát. Hány pedagógiai szakíró beszél például a begyakorló és összefoglaló ismétlések *rendszeréről* vagy az alkalmazások *rendszeréről*? S ezeken a rendszereken belül is megkülönböztetünk viszonylag változó részeket és ezeket egybefoglaló összefüggéseket. A kisebb egységek begyakorlását szolgáló ismétlések nélkül például nem lehet eredményes az összefoglaló ismétlés. Széles körű és fokozatosan „nehézülő“ — nevelőtől irányított (de nem túlírányított) — egyéni alkalmazások nélkül kudarccal zárulhat bármely irodalmi alkalmazó jellegű dolgozat összeállítása vagy valamely matematikai-fizikai gyakorlat elvégzése.

A tanítási óra is mint konstrukció: strukturális egység. Ugyanakkor beilleszkedik egy magasabb szintű egységbe. Mint ahogyan az előbbiekben is az egyes oktatási mozzanatok beilleszkednek a didaktikai megismerés magasabb szintű struktúrájába. Ugyanis egyetlen oktatási mozzanat vagy a tanítási óra önmagában nem fedheti fel az ismeretek pedagógiai értékét, az értelmi képességek fejlesztésében elért sikerét. Ezért látszik szükségesnek a tanítási óránál átfogóbb strukturális egységben: tematikus órarendszerekben gondolkodni, eredményt felmérni. Egy több órán át tárgyalt biológiai vagy történelmi tárgykörben minden ismeret a kezdeti kifejtés után — meghatározott pedagógiai-pszichológiai szabály alapján — különböző időpontokban áthalad az ismétlések és alkalmazások rendszerén. Ez az a minimális didaktikai egység, amely biztosíthatja a megfigyelőnek, hogy kielégítő képet alkosson magának a tekintetben, milyen mértékben biztosítottak az adott témakörben a megismerés és az értelmi képességek alakításának szerkezeti feltételei.

A tanítási óra előrelátott vagy váratlan nevelőhatások forrása. Viszonylagos önállósága ellenére mindig bizonyos előzmények miatt lehet ilyen vagy olyan, és maga is a következő órák előzményeül szolgál. Különösen megnyilatkozik ez olyankor, amikor az értelmi képességek alakulása a vizsgálódás tárgya. Míg az ismeretek értetősége, rögzítettsége bármely pillanatban megközelítő pontossággal mérhető, addig a képességek szintje csak közvetve, körülményesen közelíthető meg. Éppen ezért nem közömbös, hogy az ismeretek logikus rendje és rögzítettsége milyen minőségű művelődési tartalmak útján történt. Ha ehhez a logikai rendhez közvetlen nevelői közlés, előadás, majd egyéni emlékezet-bevésés útján jutott a tanuló, akkor nyilvánvaló, hogy a logikai kategóriáknál sokkal szélesebb logikai menet (keresés, prógálgatás, megtalálás, az igazság „felfedezése“) tapasztalatait, izgalmaikat és örömeit *nem élhette át*. Ebben az esetben a tanuló inkább a tudomásulvétel eszközeivel jutott az ismeretek birtokába. Az ilyen ismeretek pedagógiai értéke csökkentett, teljesítményképesége pedig mind a felhasználhatóság, mind pedig az értelmi képességek fejlesztéséhez való hozzájárulása szempontjából nem kielégítő. Mindezek alapján állítható, hogy az oktatási folyamatban a képességek alakulása nem mérhető fel egyetlen óra felépítése és sikere, csakis az egész témaköri órarendszer kölcsönös összefüggéseinek feltárása alapján. A kezdeti ismeret nemcsak az ismétlések és alkalmazások rendszerén való áthaladása következtében válik tartósabbá, használhatóbbá és a képességek alakulása szempontjából hasznosabbá, hanem a vele „rokonságban“ álló további témakörű ismerettel is kapcsolatba lép a köztük létező összefüggések feltárulása folytán. Ugyanakkor az oktatási mozzanatok különböző felépítésű tanórákban történő lezajlása alapján biztosabban lehet választ kapni arra, vajon az értelmi képességek alakulásának külső feltételei adva voltak-e és milyen szinten?

Egy ilyen témaköri órarendszerben, amely kb. 5—15 tanítási órát foglal magá-

ban, a legtöbb esetben „sűrített“ didaktikai helyzetek is adódnak. Szemléltetések, kísérletek, amelyek didaktikailag irányított vagy önálló tanulói megfigyelésekre épülnek, s amelyek a *megfigyelő képesség* fejlettségéről „árulkodhatnak“. Összefoglaló-rendszerező tanulói tevékenység tanúskodhat a kisebb értékű mechanikus emlékezés és a nagyrértékű logikai emlékezés arányairól, sikeréről, vagyis az *emlékező képesség szintjéről*. Az alkalmazó tevékenység a tanulói *lényegikemelő-gondolkodó képességről* szolgáltat adatokat.

Emlékeztetnünk kell a tantárgyakban adott művelődési tartalomra is, amely a képesség-alakítás közvetlen „közete“. A művelődési tartalom abban a mértékben válhat a belső feltételekkel kölcsönhatásban a képességek alakításának optimális külső feltételévé, amennyiben az említett oktatás-szerkezeti elemek nem torzulnak el, nem válnak öncélúvá, hanem az említett cél teljesítésére egyesülnek.

A pedagógiai tapasztalat arról tanúskodik, hogy ahol a tanulói képességek stagnálnak, illetve nem fejlődnek kellő ütemben, ott a didaktikai megismerés általános elszegényítéséről, főképpen egyik oktatási mozzanat, az alkalmazás elhanyagolásáról van szó. Az ismeretek megértése, ismétlése csak megnyitja az utat az alkalmazások felé, ennyi azonban, különösen a hagyományos oktatás feltételei között, nem elegendő. Az alkotó alkalmazások fokozatosan bővülő rendszere *bizonyítja* a tanulóknak az ismeretek értékét, növeli tájékozódó képességét, alakítja intellektuális munkakészségeit és gazdagítja az ismeretek érzelmi telítettségét.

Egy újabb jelenséget úgy fogni fel, mint egy általánosabb jelenség speciális esetét — ez tulajdonképpen a strukturalizmus —, a megértésnek egy olyan modellje ez, amely lehetővé teszi hasonló esetek megértését (Jerome S. Brunner: *Az oktatás folyamata*, Budapest, 1968). De implicite alighanem jelentkeznek a modell kisebb-nagyobb, tantárgyanként változó korlátai is. A tanulóba beépült sémák és az azokba beépülő újabbnál-újabb ismeretek közvetítése a megfelelő struktúrákba azzal a veszéllyel járhat, hogy a tanuló a gondolkodás modellen kívüli módozatait, tehát éppen a kutató, alkotó gondolkodásmód változatát nem sajátítja el.

Gondosan kidolgozott struktúrák váltakoztatása alkalmazó és alkotóan alkalmazó tanulói tevékenységgel, például ilyen jellegű dolgozatok íratásával, a kísérletek tanúsága szerint elhárítja azt a veszélyt, amelyre utaltunk. Az ilyen jellegű tevékenység több tárgyban tanult struktúra „felbontását“, vagyis „átstruktúrázását“, újabb szintézisbe hozását követeli a tanulóktól. Igénybe veheti olvasottságát, gondolkodása rugalmasságát, „felfedezői“ készségeit. Amennyiben tehát a modellezett oktatás az alkalmazással úgy váltakozik, hogy kedvező kiindulópontul és általános alapvetésül szolgáljon sikeres *alkotó* alkalmazáshoz, akkor, de csakis akkor válhat az értelmi képességek kifejlesztésének eszközévé.

Említettük, hogy az értelmi képességek fejlesztése az ismeretek feldolgozása folyamán, a didaktikai megismerés törvényszerűen felépülő és egymással kölcsönhatásban álló mozzanataiban valósul meg. Ez, mintha magától értetődően feltételezné a tanuló aktív és tudatos bekapcsolódását a képességalakítás alapjául szolgáló ismeretszerzés folyamatába. Mégis a mechanikus determinizmus veszélye fenyeget, ha vizsgálódásunkat nem terjesztjük ki a tanulóra is, főleg azokra a belső pszichikus tanulói feltételekre, amelyek „visszhangja“ nélkül nem születhet eredmény.

Ez a gondolatsor elvezet a képességalakítás ilyen természetű akadályozó tényezőihez, a frontális oktatás jól ismert, hagyományos, gátló körülményeihez. Utaljunk a régies iskolára, amely általában a nevelői előadások színtere volt. Az ilyen iskola didaktikai modellje — némi leegyszerűsítéssel — a következő: a nevelő *elmondja*, a tanuló pedig *felmondja* a leckét. Ebben a nevelő személyi tulajdonságaitól egyoldalúan függő folyamatban, amely esetenként lehetett nagyon színes és

lebilincselő — az emlékezet, legtöbb esetben a mechanikus emlékezet javára történt sok minden. Az oktatásmódszertani körülmény és a belső feltételek ilyen torzított kölcsönhatásai egyoldalú képességek kialakulására vezetnek a tanulók között. Ha csak a diák, az ismeretek iránti kíváncsiságtól vezetve nem járta be külön utakon, az alkotó képzelet segítségét igénybe véve, a megértés, képességfejlesztés folyamatát.

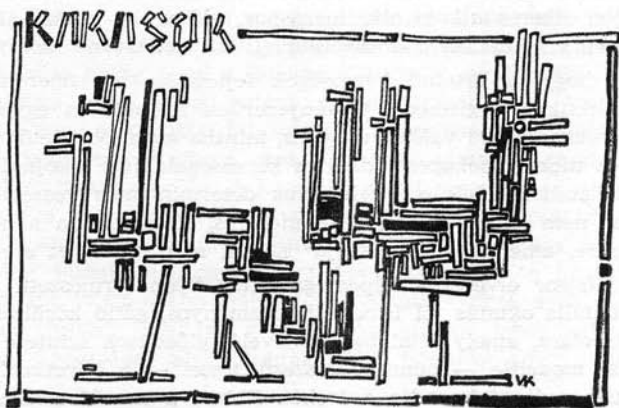
Az általános képességek organikus feltételei hajlamok formájában minden normális egyénben megtalálhatók, de különböző szintű azok érzékenysége. Így van ez például az észlelő apparátus esetében. Esetenként különböző a dinamikájuk. Különböző lehet a tanulók munkához való viszonya a különböző beállítottságú motívumok és más belső feltételek miatt. Ezért indokolt ugyanazon kötelező program végrehajtását személyi jellegűvé tenni.

Az *individualizáció* különböző válfajai közül emlékeztetünk a következőkre: azonos téma nevelői előkészítésű individualizált tanulói feldolgozása; két-három téma csoportokban megvalósuló nevelői előkészítésű feldolgozása; megadott témából választható feladat egyénített kidolgozása, önállóan választott probléma megoldása és így tovább... Míg a frontális munka körülményei között a feleltetés vagy az új anyag közlése idején a tanulói kikapcsolódás, átkapcsolódás, passzvizálódás számos lehetősége kínálkozik, az individualizált munka során a „leállás“ azonnal felfedhető. Az individualizáció azonban nem jelentheti az osztálymunka előnyeinek feladását. Ritka esetektől, például fél- vagy egész órás alkalmazó dolgozatok íratásától eltekintve, az órán az individualizáció csupán 10–20 percet vehet igénybe.

A képességalakítás az ismeretalakítás különböző szintű analízise—szintézise útján valósul meg. Bármilyen intellektuális tevékenység elsősorban analízis—szintézis. Mégis az új anyag feldolgozásában szereplő és vizsgálatra szánt tényanyag inkább nyújt alkalmat a *megfigyelésre*. Viszont az általánosítás, nemkülönben az alkalmazás, főleg a lényegmegtalálás az *elvont gondolkodás képességét* fejleszti most már magasabb szintű analízisek—szintézisek útján. A begyakorló és összefoglaló ismétlésekre marad a *megőrzés (emlékezés) képességének* rendszeres fejlesztése.

Könnyen elképzelhető, hogy egyes tantárgyak, például a történelem tanítása, amiatt, hogy a hagyományos oktatás keretei között szinte kizárólag szóbeli közlés útján valósul meg, milyen akadályokat gördít az értelmi képességek és ezzel együtt az elmélyült történelmi szemléletmód kifejlesztése elé.

Bakó Béla

Varga Katalin rajza

TECHNIKA ÉS TÁRSADALOM

Új rovatot nyitunk, közkívánatra. Olvasóink — nem utolsósorban a Korunk konkrét szociológiai anyagának hatása alatt — a hasábjainkon nyújtott fizikai, biológiai és kémiai világkép konkrét közösségi alkalmazására, a tudományos forradalom műszaki realizálódására, az életformákat megváltoztató technikai vívmányokra kíváncsiak, s legutóbb Szentkeresztbányán kaptunk ízelítőt ebből az érdeklődésből, amikor a termelés gyakorlatában közvetlenül részt vevő hallgatóság a technika és a társadalom viszonyának értelmezését kérte előadóinktól.

Hasonló célokat bontott ki szerkesztőségünk januári kerekasztal-értekezlete is. A felszólaló műszaki szakemberek, így Németi László (Számítási Intézet), Tenkei Tibor (Tehnofrig), Nagy János (Könnyűipari Tervező Iroda), Klíma Alfréd (Tehnofrig), Ladányi Erna (Közegészségügyi Kutatóintézet), Kiss István (Tartományi Vasútigazgatóság), Kassian László (Műegyetem) és Boér András (Munkaszervezési Kabinet), szükségesnek látták a gazdasági-társadalmi haladás mind technológiai tényezőinek, mind szociálpolitikai következményeinek beható vizsgálatát és népszerűsítését hasábjainkon, hangsúlyozva a matematizálás, a kibernetika, a modern technikai eljárások, a műanyag, a nemzetközi dokumentáció jelentőségét a tudomány termelőerővé válásában.

Kettős rendelésnek teszünk tehát eleget: olvasóink és mérnök-munkatársaink társadalmi igényének, amikor e rovat megnyitásával s fejlesztésével filozófiai, természettudományi és társadalomtudományi, valamint irodalmi és művészeti elkötelezettségünk mellett teret adunk a műszaki ismeretszerzés és annak társadalmi magyarázatai számára.

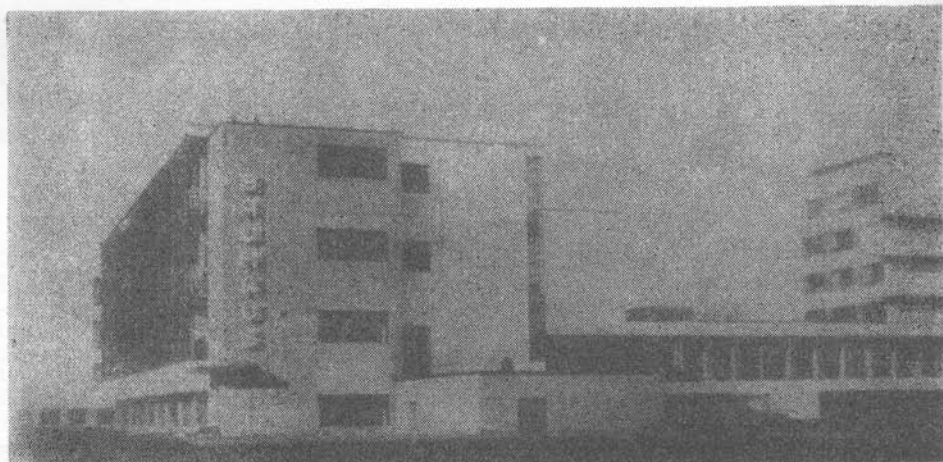
KORUNK

Bauhaus és panelház

A gropiusi életmű gyakorlati értelmezéséhez

A művészi kísérletezést sokszor fogadja gúny, mintha az új elméletek hirdetőit áthághatatlan szakadék választaná el a valóságtól. Annál feltűnőbb, ha évtizedek múlva felfedezhetjük a szellemi úttörők elképzeléseinek megvalósulását, melyben reálisan igazolódik az egykori merészség. Hágy Gyula a régi Korunk berlini munkatársaként már 1931-ben úgy mutatta be Walter Gropiust, a Bauhaus igazgatóját, mint akinek a művei dokumentumai lesznek az építés új értelmezéséért, az új ember új környezetéért vívott harcnak, s még ő is aggódva kérdezi: „Ki tudja, sokáig fognak-e még az emberek emlékezni erre a dessaui állami intézetre?” Ma már egy-séges a válasz: mindenkor!

A magyarázatot keresve meg kell mondanunk, hogy a Bauhaus nélkül, tanításainak mellőzésével nem is lehet modern építészetről, iparművészetről és ipari művészetről, de még szobrászatról vagy festészetről sem beszélni. A „Schule für Gestaltung, Architektur und Handwerk“, Gropius alakította, építészetet és ipart tanító iskolája mind elméletben, mind gyakorlatban a tudományos és művészi, a racionális-gazdaságos és a szép (esztétikus) szintézisére törekedett. Nem a szimpla

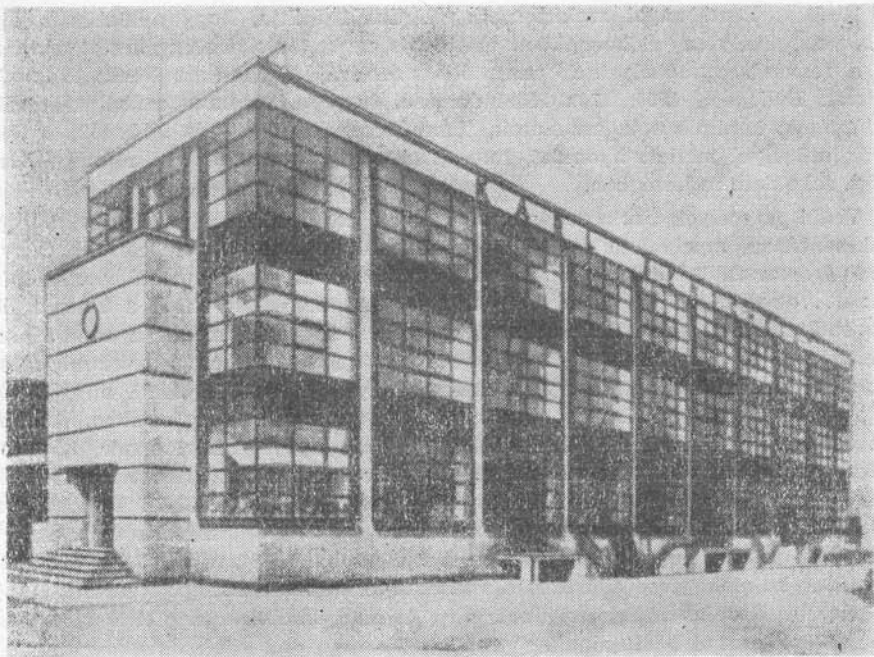

Walter Gropius: A dessau Bauhaus (1925—1926)

épület, hanem az építészetben megvalósuló környezet-alakítás volt a cél, kezdve magától az épülettől s a bútortól a mindennemű használati tárgyakig. Mindez mára a szükségszerűen bekövetkezett megvalósításokba olvadt be, s érdemes egy mai lakónegyed reális látványából kiindulva felfedezni a tavaly elhunyt mester tanításának gyakorlati időszerűségét.

Gropius már 1919¹ áprilisában meghirdeti egy „erős“ röpiratban: „Miért nem bolyongunk a szegénytől könnyezve utcáinkon és városainkon keresztül-kasul... a buta korlátoltság, melyben élünk és dolgozunk, megalázó bizonyítékát fogja nyújtani a jövő nemzedékének, hogy a mi nemzedékünk szellemileg milyen mélyre csúszott, elfelejtve a nagy és egyedüli művészetet: az építészetet... Együttműködve kell akarnunk, elképzelnünk, kialakítanunk az új építészeti felfogást. Festők, szobrászok, romboljátok le az akadályokat az építészet körül, s váljatok társalkotókká!“ (Conrads — Sperlich: *Fantastic architecture*. London, 1963. 137). E felfogás következetes kivitelezéseként hívja később Gropius a Bauhausba mindazokat a gépkorszakban gondolkodó — később világhírű — modern művészeket, akik nem építész létükre is jelentősen hozzájárulhattak az új építészetre való neveléshez.

Már az új iskola pedagógiájának központjába helyezett műhelygyakorlat a gépi gyártásban való gondolkozást mozdította elő. A svájci Johannes Itten és a magyar Moholy-Nagy László vezetése alatt folyó előtanulmányok célja a gyakorlati anyagismeret, a legmodernebb anyagok szerkezeti lehetőségeinek tanulmányozása és az ezzel kapcsolatos plasztikai formálás. A „Vorkurs“ (így nevezték az előtanulmányozást) után a diák hajlamainak megfelelően következett a négyéves tanulmány, amely párhuzamosan folyt a műhelyekben és a műtermekben egy-egy szakember-mester és művésztanár irányításával. Itt a cél már olyan modellek előállítására volt, amelyek a gépi sokszorosítás prototípusaivá válva egyaránt kielégítik az anyagi és szellemi funkciókat. A másutt még csak szórványosan feltűnt kísérletezések itt öltöttek először szervezett formát. Major Máté írta Gropius-nekrológiájában, hogy „a Bauhaus már 1924-ben ötven német ipari vállalattal volt üzleti kapcsolatban, s a prototípusokból befolyt jövedelemből nemcsak a növendék- és tanárszerek kapták meg részesezésüket, hanem az iskola is biztosította teljes anyagi függetlenségét“.

Walter Gropius: Fagus-művek (1911)

Ami akkor egy új pedagógia elve volt, az mára valójában elkerülhetetlen szükségé vált: bármilyen gépileg előre gyártott épületelem vagy csőbútor ezekre a Bauhaus-munkatermekben készült első prototípusokra emlékeztet.

Levegő, fény, természet

Gropius nemcsak építész, hanem szociológus is volt. Felismerte egyfelől az építőtechnika aránytalan elmaradottságát, másfelől a rohamosan növekvő városok fantasztikus lakásszükségletét. Világosan látta, hogy az ellentét feloldása csak gépi úton lehetséges, s ezért kereste a művész és a gép korszerű együttműködését már akkor, amikor mindezt még csak kevesen látták s csupán elszigetelten akadtak kezdetleges próbálkozások. Ezért válhatott Gropius jelentős iskolaalapítónak és a modern építészet indulási elveinek tán legkövetkezetesebb művelőjévé. Már említett röpiratában írta: „Az eszmék semmivé válnak, mielőtt őket kompromittáljuk, ezért nyilvánvalóan különbséget kell tenni a valóság és az álom között, a mindennapi munka és a csillagok utáni vágy között.” Ahogyan a reneszánsz felfedezte az embert, a környező világot, ahogyan a reneszánsz művészet alkalmazta a tudományos felfedezéseket (centrális perspektíva, az ember arányainak törvényszerűségei), ahogyan a reneszánsz építészet vízszintes tagolással emberi léptékű építészettel hozott létre, úgy fedezte fel a Bauhaus a gépkorszakban élő ember szükségleteit, úgy „jósolta meg” a tudományos vívmányok következményeinek felmérésében és alkalmazásában az elkövetkezendő évtizedeket, ha nem évszázadokat.

Az eltelt ötven év Gropiust igazolja, kezevonása mintha minden új lakóegyesüdünkön rajta volna, még ha a képzőművészetek együttélése az építészettel egyelőre gyakorlatilag többnyire hiányos is.

Herbert Read angol szakíró nem véletlenül állítja, hogy a Bauhaus olyan iskola volt, amely „a mi korunkban először és egyben utoljára igyekezett újraéleszteni a reneszánsz műhelyeinek teremtő atmoszféráját” (Herbert Read: *A modern festészet*. Budapest, 1965. 170). Köztudomású, hogy a Bauhaus műhelyei sorában a kőfaragók, kerámikusok, asztalosok, fémművesek, az üveg- és falfestők, a textilszövők műhelyei mellett nyomdai, foto-, film- és színpadtechnikai műhely is működött, sokoldalú teljességben.

Végül is melyek azok az építészeti elvek és időbeli megvalósítások Gropius munkásságában, amelyek a racionális funkcionalizmus legkövetkezetesebb képviselőjévé erdemesítik? Granasztói Pál a következő megdöntő megállapítást teszi: „... az építészetnek ez a megújítása, ami nagyrészt ebből a koncepcióból, az övéből fakadt, nem afféle stílusváltás volt, mint az átmenet a reneszánszból a barokkba vagy a románból a gótikába. Hanem gyökeresen új, valami egészen más, mint ami addig volt, ami az építészetben valaha volt. Olyasmi, mint a görög dóroszloprend megjelenése az ókor hajnalán” (*Az építészet ígéretében*. Budapest, 1966. 386). Magyarán szólva, amíg a görög kőgerenda, kőoszlopos építészetben a maximális fesztávolság 6–9 méter, és a római Szent Péter-bazilika 3 méter vastag kupolájának nyílása 40 méter, addig a párizsi CNIT kiállítási csarnok kettős vasbeton kupolája mindössze három ponton támaszkodik és kétszer hat és fél centiméteres héjvastagság mellett a támaszok közti távolság 218 méter. Ezek a beszédes számok híven tükrözik a vasbeton-technika lehetőségeit és az új anyag új arányait. Gropius munkásságának elve és megvalósítása megfelel a racionális vasbeton-építészet térhódításának.

Erdemes ebből a szempontból újraolvasnunk Walter Gropius magyarul éppen a *Korunk* hasábjain 1928-ban *Új házépítő technika* cím alatt megjelent tanulmányát, melynek átvétele egy német folyóiratból (olyan időben, amikor szerzőjét még nem értették meg, sőt gúnyolták) Gaál Gábor sokoldalú, modern tájékozottságát és előrelátását dicséri. A dessau-i mester itt írja, hogy „a jövőben nagy szerepet fog játszani az ún. vázépítő technika... vasváz viseli a tetőterhet s a váz közei izoláló anyaggal töltetnek ki... S az üveg, amelynek eddig alig jutott szerep az építésben, egyike a legalkalmasabb építőanyagoknak. Ma már technikailag semmi akadály sincs annak, hogy több emeletes épület tisztán üvegfalakkal építsünk fel... Vége a sötét, homályos szögleteknek, a baktériumok legjobb tanyáinak“.

Amikor Gropius ezeket leírta, valójában már két meglévő — Adolf Meyerrel közös — térbeli alkotásával bizonyíthatja igazát. Az első, a Fagus-művek 1911-ben Alfeld an der Leineban emelt kaptafa-műhelye, az egyetlen funkcionálisan megfelelő, egy „kubusz“-ba tömörített, kristálytisza üvegfalal („függönyfal“) vázszerkezetű épület. A főcél a fény, mely egészséges, higiénikus munkakörülményeket teremt, és ezt a vázszerkezet logikus alkalmazása teszi lehetővé. A födémekek terhet a pillérek viselik, s a közbül maradt felületet üveggel lehet megépíteni. Ebben az esetben az üvegfal még a tartópillér síkjában van. A második, 1914-ben elkészült épület a kölni Werkbund kiállítás-, iroda- és üzemépülete. Gropius a függönyfalat itt a lépcsőháznál alkalmazza, görbe, mozgalmatlan felületen úgy, hogy a külső támpillérek eltűnnek és a tiszta üvegfelület marad. Szerkezeti logikája az, hogy a terhet egy központi mag viseli: konzolosan állnak ki belőle a lépcsőfokok, amelyek könnyedén elbírnák a vékony, terhet nem viselő üvegfalat. A funkció, az anyag és a szerkezet egyszerű, tiszta, tárgyias, racionális formához vezetett.

A szokottnál jóval nagyobb üvegfelületeket Frank Lloyd Wright is alkalmazott Amerikában de családi házaknál, és nem szerkezeti szükségből, hanem a

tájba olvadás végett. Ezzel szemben a későbbi tiszta üveg toronyház nagymestere Ludwig Mies van der Rohe lett (ő volt a Bauhaus utolsó igazgatója Berlinben, s ugyancsak tavaly halt meg). Gropius „abszolút“ újítása csak ipari épületen jöhetett létre, ahol kötetlenebbek voltak a konvenciók s az építészet divatja egyrészt még nem ért odáig, másrészt le is nézte a témát, és nem törődött vele. Ma már mindenki tisztában van azzal, hogy az ipari negyed is városnegyed, és annak is szépnek kell lennie, már csak azért is, mert a kellemes környezet emeli a munka termelékenységét.

Az üveg és a beton nyelvén

Folytassuk a Gropius-idézést az 1928-as *Korunk*-cikkből: „Míg a gép- és elektrotechnika egy fél évszázad óta állandó fejlődésben van, addig a házépítés technikája egészen a legutóbbi évekig csaknem teljesen ugyanaz maradt, ami évszázadok előtt volt... ugyanúgy építünk még ma is, mint nagyapáink.“ Vigyázat: „...csak a hanyatló korok tetszelegnek sajátos, egyéni alkotó erő híján különböző elmúlt korok epigonszerű utánzásában. Ilyen kor van mögöttünk; házaink a világ összes stílusait mutatják, csak a mi saját stílusunkat nem.“ De: „Már lehet látni, hogy a téglá és a fa mellé egészen új építőanyagok fognak lépni... túlnyomólag a beton.“

A dessai Bauhaus épület-komplexuma még az idézett sorok megfogalmazása előtt épült úgy, ahogyan ma az egész világ épít: a vasbeton és az üveg nyelvén. Jellemzői közül a legelső a formanyelv egysége, mely egyrészt a következetes anyaghasználatban, másrészt a főhomlokzat eltűnésében, illetve mindegyik homlokzat egyformán igényes kiképzésében nyilvánul meg. Az építészet művészet, ezért alkotásainak körüljárhatóknak kell lenniük (hogy a térben érzékelhetővé váljanak), s ez megköveteli a homlokzatok egyenlőségét, egységes kidolgozását, ami persze nem öncélú, hanem minden esetben a belső tartalomból (létrehozó igény, anyag és szerkezet, funkció) ered. Az az igény, hogy az épület különálló legyen, nem csupán formaszükséglet, sőt elsősorban nem az, hanem azoknak a természeti tényezőknek a biztosítására hivatott, amelyekben maga az élet kialakult, és amelyekre az életnek állandó szüksége van (levegő, fény, növényzet). Végeredményben ez okból szükséges a különböző funkciók szétválasztása egyetlen épület-komplexum esetében is. A szétválasztás nemcsak minden helyiség közvetlen kapcsolatát teszi lehetővé a külvilággal, hanem megkülönböztetetten rendezi is ezt a kapcsolatot.

A dessai Bauhaus-komplexum esetében például a műhely-tantermek különböztöttek alkotnak, és függönyfalasok. Mit biztosít ez? Elsősorban kellő fénymennyiséget a nagyobb méretű műhelynek, még ha az üvegfalak nagyobb hővesztéssel járnak is. Ne felejtjük el, hogy fizikai munka esetében a szükséges hőmérséklet különben is kisebb, és a műhely nem egész napi, hanem csak nappali használatra szolgál. Más a helyzet a másik tömbben elhelyezett lakó-műtermek esetében. Itt nagyobb hőmérsékletre van szükség, és mivel huszonnégyórás használatról van szó, a külső falak nagyobb „hőtartó“ képessége kívánatos, hogy gazdaságosabb legyen az „üzemeltetés“. A tiszta üvegfalat itt már logikusan lehet nagy ablakkal helyettesíteni, eleget téve a hő és a fény követelményének. Mindkét említett tömb háromszintes. Tegyük hozzá, hogy azóta már világméreteket öltött a nappali használatú munkahelyek — így az irodaházak — tiszta üveg-függönyfalas, nemkülönben a teljes napi használatú lakások nagyablakos, külső szigetelőfalas megoldása. A harmadik épülettömb vagy funkcionális egység a Bauhaus igazgatóságának és admi-

nisztrációjának a részlege. Ez az első szinten áttört, vagyis beépítetlen lévén, lábakra támaszkodik s a két felsőbb szint magasságában köti össze a műhely-tantermek és a lakó-műtermek említett tömbjeit. E hídszerű részleg belső beosztása: a nyugati oldalon üveg-függönyfalas folyosó, a keleti oldalon nagyablakos irodák. A negyedik és ötödik különálló épületrész a műhely-tantermekhez csatlakozik, itt vannak az előadótermek. Az összekötő negyedik rész egyszintes, az ötödik magasabb: ötszintes tömb. A részlegek szétválasztása napfényt, levegőt, szabad kilátást nyújt, a csatlások pedig funkcionális és térbeli egységet biztosítanak. Jól megfigyelhető, hogy a szétválasztás tömbökre funkciók szerint (Gropius ezt az elvet következetesen alkalmazta egész életében!) lehetővé tette a szabad alaprajzi kiképzést és a sokféle kapcsolatot a környező természettel.

Gropius írja (ugyanasak az említett *Korunk*-cikkből): „Építeni annyit jelent, mint életfolyamatokat alakítani. Egy ház szerkezetét a benne lejátszódó folyamatok menete határozza meg.“ Ezeknek az elveknek felel meg például az is, hogy Dessauban a diákok lakó-műtermekben éltek és dolgoztak, és ugyanebben a tömbben könyvkereskedés is rendelkezésükre állt. Ez a térbeli szervezés is „életfolyamatokat“ alakított ki. Érdemes a folyamatok szempontjából megítélni a hídszerű igazgatósági és adminisztrációs rész jelentőségét és elhelyezését is. Egyszer: központiséga révén nagyon könnyen elérhető minden pontból (és fordítva is). De ezzel még nem mondtunk el róla mindent. Ha nem lábakon, hanem a föld színén állna, az anyagi funkcionálnak éppúgy megfelelné, s mégis, az épület sokat veszítené. Hogy miből? „Szellemi“ funkciójából és szimbolikus „mondandójából“. Mert azáltal, hogy alul áttört és megemelt, egyben körüljárhatókká válnak a komplexum részei, azaz a különböző szerepet betöltő egységek nyújtotta élményanyag nagyobb, térszerűbb.

Mindezen túlmenően (s ez már szubjektív vélemény) az így létrejött egység a Bauhaus pedagógiai gyakorlatát is jelképezi: dacot a meg nem értő környezettel szemben, az iskola kiharcolt függetlenségét! Az iskola vezetőségét magában foglaló „híd“ nem is érintkezik közvetlenül a külső környezettel, hanem a diákok és tanárok műhelymunkájára (műhely-tantermek tömbje) és a szívvel-lélekkel munkájuknak élő tanulóira (lakó-műtermek tömbje) „támaszkodik“. A Bauhaus pedagógiájának műhelygyakorlatát már ismerjük, azt is, hogy Weimarból a támadások üldözték Dessaubá az iskolát, sőt azt is, hogy abban az időben az iskola saját munkájával tartotta el magát*.

A gépi megoldás humánuma

Gropius nagysága mégis a növekvő lakáskérdés méreteinek a felismerésében és az egyedül helyes irányvonal megszabásában keresendő. Erről legtöbbször mondanak saját szavai: „A civilizált emberiség legnagyobb részének ugyanazok a lakás- és életszükségletei. Az emberi lakóház tehát »tömegszükséglet« dolga; mint ahogyan az emberek 90%-ának ma eszébe sem jut többé, hogy lábbelijét mérték után készíttesse, hanem kész gyári cipőt vesz, mely a kifinomodott gyártási technika folytán a legtöbb egyéni szükségletnek eleget tud tenni, éppen úgy a jövőben az egyes ember a neki megfelelő »lakást is raktárból fogja megrendelni«... Mint ahogyan egy ipar által sok példányban termelt tárgy, egy árucikk alakját számtalan rendszeresen végzett kísérletnek köszöni, éppen úgy »tipikus épületrészek ipari előállítására« is csak a művészi, technikai és gazdasági élet tényezőinek nagyvonalú kooperációja útján

* Lásd Bleyer György: *Az ötvenéves Bauhaus. Korunk*, 1969. 5.

lehetséges... erős kultúrájú korok a környezet dolgait tipikusan formálták... A tipizálás önmagában nem akadály a kulturális fejlődésnek... A legjobb kiválasztást jelenti... semmi veszélye sincs... ha az egyéni változatok lehetőségét megadja... S ahogy a sablont elkerüljük, nem az egész épületet fogjuk tipizálni, hanem annak csak egyes alkatrészeit, amelyekből azután különböző épületek állíthatók össze, éppen úgy, mint az építőszekrényből.“

Ehhez már nem szükséges kommentár. Maga Gropius is modellé vált lakóházat tervezett a céllal, hogy mindenkinek fényt, levegőt, zöldet nyújtson olyan építészeti formában, amely gépi úton is előállítható. Innen a sík felületek sokszor ismétlődő geometriai formája, ami nem fantáziátlan, hanem a leghumánusabb megoldás keresése. Ez a különbség közte és számtalan nagytehetségű építész-művész közt, aki nem tudta vagy nem tartotta elég fontosnak felmérni a valóságot, fantáziájával túllépte azt, és haszna ezért egyelőre csak műtörténeti. Antonio Sant'Elia futurista várostervei, Kazimir Malevics architektonái, Antonio Gaudi plasztikus épületei, Vlagyimir Tatlin III. Internacionálé-emlékműve, Eliezer Lisszickij felhóvasalója, Erich Mendelsohn Einstein-tornya egyszer még nagy előddé válik, ha csak bizonyos értelemben máris nem az, de a közelmúltban és még ma is elsősorban Gropiusra volt és van szükség, akinek egyik legkorábbi, modellé vált lakónegyede az 1928-ban épített simmenstadti lakótelep Berlinben.

Az elmondottakból szűrjük le Gropius szerintünk legfontosabb építészeti elveit, melyeket egy életen át következetesen követett és vallott:

1. Egységes formanyelv, mely szerint minden homlokzat egyenlő.
2. Az épülettömbök belső funkció szerint történő megkülönböztetése.
3. Modern anyagok (vasbeton, üveg) alkalmazása, melynél a tartószerkezet elválik a hézagöltő „szerkezetektől“.
4. Nagyfokú előregyártás (lakóházak esetében), sok elemből, számtalan változat lehetőségével.
5. Prototípusok kidolgozása a művészi, technikai, gazdasági élet tényezőinek nagyvonalú kooperációja útján, melynek alapja a közös alkotó tevékenység („teamwork“).

Mielőtt Gropius amerikai tevékenységéről beszélünk, említsük meg, hogy közbeeső angliai tartózkodásának legjelentősebb alkotása ugyancsak iskolaépület, amely azóta is állandóan felhasznált prototípus: földszintes, üvegfalás, zöldbe helyezett. 1937-ben meghívják az amerikai Cambridge városában működő Harvard Egyetem professzori székébe, s mint az építészeti fakultás vezetője, a második világháború végén Konrad Wachsmann, az acél térrácsok jeles mestere társaságában alkot egy házmodellt, amely Kaliforniában nagy szériában terjed el. 1945-től haláláig, közel huszonöt éven át, a fiatal építészekből alakított TAC-kollektívában dolgozik („The Architect's Collaborative“), saját életével példázva az építészeti alkotás mai szükséges formájáról vallott elvét: „Kétségtelen, hogy az alkotó szikra mindig az egyénben születik, de ha szoros együttműködésben dolgozik, teremt a többiekkel, kitéve magát ezek ösztökélő és kihívó kritikájának, saját munkája sokkal gyorsabban érlelődik ki“ (Idézi Michael Middleton: *Group practice in design*. London, 1967. 277). Szerinte — s ez időtálló igazság — ma az építész összekötő kapocs a technika különböző területein működők között, s koordináló munkájával az alkotás egységét teszi lehetővé.

A TAC „teamwork“-ja mintaadó a közös munka számára: résztvevői kortól, eredményektől függetlenül egyenlők (Gropius neve mindig abc-sor szerint szere-

pelt, s mind egyformán részesedtek a jövedelemből), kötelesek a többiek véleményét meghallgatni, de nem kötelező annak elfogadása. Ezzel a módszerrel érvényesül legjobban a közösség „kihívó kritikája“ és megmarad a közösségben dolgozó egyén döntési szabadsága, azaz személyiségének akadálytalan érvényesülési lehetősége.

*

Gropius munkássága szervesen illeszkedik be az építészet történeti fejlődésébe. Az eklektika történelmi stílusokat utánozott, zavaros egyveleget hozott létre a századfordulón, díszhomlokzatokban gondolkodott. A szecesszió már az új keresése, többnyire a régi anyagokkal, de már funkcionális megfontolásokkal és újfajta díszítéssel. Európában Henry van der Velde már Gropius előtt célszerűséget, anyagszerűséget és higiéniai követelt, s felállította a tételt, hogy a tökéletesen hasznos tárgy, amelyet racionális és következetes szerkesztési elv nyomán alkotnak, már teljesíti is a „szépség“ első feltételét... A világ első tiszta vas- és üvegépületét már Josef Paxton építette 1851-ben Londonban (Kristálypalota), az első vasbeton vázszerkezetű épületet François Hennebique emelte 1892-ben Párizsban, s századunk elején szaporodnak az úttörő értékű előrejelzések: a vasbetonra jellemző első alakítás 1903-ban a párizsi Auguste Perre érdeme, s Adolf Loos bécsi Steiner-háza már teljesen lemond a díszítésről, üvegezett meg zárt felületek harmóniájára törekedve. Gropius művészetében bontakozik ki teljes skálájával ez a törekvés, véget vetve az eklekticizmusnak és a szecessziónak, de e művészet időszerűsége elsősorban annak köszönhető, hogy Gropius „jóslatai“ gyakorlatilag beteljesedtek: a funkcionalizmus ma az architektúra legjelentősebb tényezője, az új házépítő technika olyan, mint amilyenek Gropius a régi *Korunk* közölte cikkében leírta.

Nem beszéltünk Le Corbusier építőművészetéről, mert nem a gropiusi értelemben funkcionalista, még ha számtalan esetben, más logikai úton hasonló eredményekre és jelentőségre jutott is. Ő az építészeti formát nemcsak „belülről kifelé“ alakította, hanem a „belülről kifelé“ és a „kívülről befelé“ elveinek kölcsönhatása alapján, azzal a megfontolással, hogy a független alaprajz megköveteli a homlokzat ugyancsak szabad kezelését, mégpedig a vasbeton tartószerkezet „belejátszása“ nélkül. A modern építészetben belül jelentkező differenciáltság természetesen csak növeli az egyes személyiségek értékeit.

Gropiusról azért kellett beszélnünk (röviddel halála után), mert műve élő s minden modern ember környezetét ma is állandóan alakítja.

Balogh Ferenc

A levegő kemizálása

Mielőtt rátérnénk a nitrogénipar időszerű kérdésére, beszéljünk előbb atmoszféra és bioszféra kölcsönhatásáról.

Közhely, hogy levegő nélkül nem volna élet a Földön. Kevésbé ismert, de éppen annyira helytálló tény: élet nélkül levegő sem lett volna (értvén levegőn azt a meghatározott összetételű gázkeveréket, amely a Földet ma körülveszi). Itt jegyezzük meg, hogy a Föld és az élet hiteles „életrajza“ nem teljesen tisztázott kérdés. Számos, egymásnak többé-kevésbé ellentmondó elmélet hívei igyekeznek bizonygatni vélt

igazukat. Jelen cikk föld- és élettörténeti jellegű megállapításaihoz Firsoff és Gamow kritikai összefoglalásai szolgáltak alapul (A. V. Firsoff: *Life Beyond the Earth*. London, 1963; G. Gamow: *O planetă numită Pământ*. București, 1968).

A fiatal Föld gázburkának fő összetevői hidrogén, hélium és a nehezebb nemesgázok (argon, kripton) voltak. Figyelembe véve a bolygón egykor uralkodó igen magas hőmérsékletet (1500—2000°C, esetleg még ennél is sokkal több) és az aránylag gyenge gravitációt, valószínű, hogy ez a gázburkok nagyrésztben elszivárgott a világűrbe. Különösen vonatkozik ez a nemesgázokra, amelyek kémiaiilag nem kötődhetnek meg; ezzel magyarázható ritkaságuk ma a Földön, annak ellenére, hogy a Kozmoszban arányuk jelentős. A hidrogén egy része viszont megkötődött, és a „második atmoszféra” főképpen a hidrogén legstabilabb gézemű vegyületeiből állott: metánból és magasabb szénhidrogénekből, vízgőzből, ammóniából, kénhidrogénből és foszfinokból. Ez az összetétele a mai Jupiter légkörének, annyi különbséggel, hogy a sokkal nagyobb bolygó gravitációja jelentős mennyiségű szabad hidrogént és héliumot tartott vissza. A Föld második atmoszférájának legfőbb sajátossága, hogy nem tartalmazott molekuláris oxigént.

Egy egész sor tényező korrodálta ezt a „levegőt”. A világútból érkező sugárzás, a Föld — a mainál több nagyságrenddel intenzívebb — radiotivitása, a magas hőmérséklet és a félelmetes elektromos kisülések hatására a víz, ammónia és metán alkotórészeire bomlott. A vízbomlásból keletkezett szabad hidroxil-gyökök oxidációs folyamatokat indítottak el, amelyekben az atmoszféra összes komponense részt vett. Képletesen szólva, a második atmoszféra „rozsdásodott”. Ebben a gázelegyben kezdődött el az élet alapját alkotó szerves vegyületek szintézise. Hasonló folyamatokat sikerült laboratóriumban is előidézni, és ma biztosan tudjuk, hogy metánból, ammóniából, vízből, széndioxidból és egyéb egyszerű szerves anyagokból az élő szervezetek összes fontos molekuláris építőköve előállítható (aminosavak, cukrok, nitrogénbázisok), olyan elemi hatások alatt, mint hó, ultraibolya-sugárzás, villamos kisülések és radioaktivitás.

A nagy molekulásúlyuk miatt a Föld felszínére szálló szerves vegyületek az ott talált új vegyi környezet hatására további reakciókba sodródtak, melyek során egyre bonyolultabb molekulák keletkeztek. Így idővel létrejött az úgynevezett élő anyag, majd az első elkülönült élő szervezetek. Az élőlények folytatták az atmoszféra korrózióját. Mindmáig fennmaradtak mikroorganizmusok, amelyek kénhidrogénnel, szénhidrogénekkal, vagy ammóniával táplálkoznak, e vegyületek valamelyikének exoterm bontásából kapják a működésükhöz szükséges energiát. Valamikor az ammónia „égetése” elterjedt folyamat lehetett a bioszférában, feltehetően ebből keletkezett a mai levegő 80%-át alkotó molekuláris nitrogén. Az atmoszféra és bioszféra kölcsönhatását megtestesítő másik fontos folyamat a fotoszintézis, amelynek során a napsugárzás hatására a széndioxid vízzel reagál, szénhidrátokat alkotva és molekuláris oxigént téve szabaddá. Ez a folyamat kezdetben az atmoszférában ment végbe, a rövidhullámú ultraibolya-sugarak hatására. Mihelyt azonban az így szabaddá tett oxigén felhalmozódott, az atmoszferikus fotoszintézis önmagát oltotta ki: a magaslégtérben egy oxigén—ozon öv keletkezett, amely elnyeli a rövid hullámhosszú ultraibolya-sugarakat. Cukoréhségében a bioszféra mégis átmentette a fotoszintézist: kiépített egy erre szolgáló sajátos mechanizmust; a növényi testben olyan festékanyagok alakultak ki (mint például a klorofill), amelyek a földfelszínig elhatoló fénysugarak segítségével képesek vízből és széndioxidból cukrokat előállítani. A keletkezett oxigén továbbra is a légkörbe került, és úgy vélik, hogy a mai levegő oxigéntartalma teljesen a bioszféra terméke.

Ilyképpen a bioszféra teljesen megváltoztatta az atmoszférát, az új atmoszférában viszont csak egy megváltozott, új bioszféra volt képes megélni. A fotoszintézis fennmaradt, mivel ellentétes folyamatai, a különböző oxidációk egyensúlyban tarthatták a levegő széndioxid-tartalmát. Az ammónia viszont egy idő múlva annyira elfogyott, hogy mint energiaforrás egy nagytömegű bioszféra számára szóba sem jöhetett. Az ammónia-égető szervezetek gyakorlatilag kivették, vagy más fűtőanyagra álltak át. Később már a fehérjék felépítéséhez szükséges nitrogént sem lehetett ammónia formájában a levegőben fellelni. Az élőlények kénytelenek voltak a felszín alatti nitrogéntartalmú ásványokhoz folyamodni. Ez a gyér forrás gyorsan apadt, és ekkor megjelent az egykor oly intenzíven művelt ammónia-égetés ellentéte: olyan mikroorganizmusok fejlődtek ki, amelyek a levegő molekuláris nitrogénjét nyelik el és építik fehérjeikbe. Manapság számos nitrogénnyelő algát és baktériumot ismernek. Egyesek egymagukban végzik a nitrogén kemizálását, mások bizonyos növényekkel szimbiózisban. Mint az elmondottakból következik, a nitrogénnyelés viszonylag újkeletű biológiai folyamat és csak a parancsoló szükség szülte. Erre mutat az a tapasztalat, hogy a szabad nitrogén megkötésére képes szervezetek megkötött nitrogénben gazdag táptalajon abbahagyják fáradságosabb mesterségüket és boldogan fogyasztják a kötött nitrogént.

Osszegezve: a bioszféra az atmoszférában született, és fejlődése során állandó kölcsönhatásban maradt vele. E kölcsönhatás döntő szerepet játszott a mai élővilág és légkör kialakításában. A bioszféra ma is mérhetetlen mennyiséget köt meg — műszaki szóval kemizál — a levegő fő alkotórészeiből: nitrogénből, oxigénből és széndioxidból. A folyamat nem egyoldalú, az elnyelt gázmennyiség legnagyobb része az élőlények anyagcseréje és pusztulása folytán visszakerül a levegőbe.

*

A technológiának nélkülözhetetlen nyersanyaga a levegő. Az ipar és általában a civilizáció elképzelhetetlen a levegő oxigénjét igénylő égési folyamatok nélkül. Az oxigén technológiai felhasználása általában minden nehézség nélkül egyenesen az atmoszférából történik.

Egész más a helyzet a nitrogénnel. A számtalan vegyipari termék (műtrágyák, műanyagok, gyógyszerek, növényvédő anyagok, robbanóanyagok) alkotórészét képező elem kemizálása nagyon problematikus. Az egyetlen számottevő ásványi nitrogénforrás a kétségbeejtően ritka salétrom. Egészen századunk elejéig a világ nitrogénipara a chilei salétromtól függött. A helyzet valóban bosszantó volt, hiszen a Föld valóságos nitrogén-óceánban úszik. A nitrogénmolekula azonban átkozottul nemes, és a reakcióba vitelére világszerte folytatott kísérletek sikertelenek maradtak. A század kezdetén a nitrogén problémája szinte létkérdéssé éleződött Németországban. A militarista köröknek, Vilmos császárnak háborús tervei voltak, melyekhez rengeteg hadianyag, vagyis kötött nitrogén (salétromsav és kálisalétrom) kellett. A német hadiipar teljesen a chilei salétrom-importtól függött; egy könnyűszerrel megvalósítható angol tengeri blokád ilyenformán azonnali csúfos csődbe taszította volna a német hadigépezetet. A német ipart már ezt megelőzően is többször húzták ki különböző nyersanyag-kátyúiból kiváló vegyészei; a német nemzeti büszkeség szerves tartozéka volt a bizakodás abban, hogy a „dolgok természeténél fogva felsőbbrendű“ német tudós, ha kell, fából is fog vaskarikát csinálni. És a német tudósok ezúttal sem okoztak csalódást: Fritz Haber 1909-ben a levegő nitrogénjéből ammóniát állított elő, és ezzel megnyitotta az utat az atmoszferikus nitrogén nagyipari kemizálásához. Két-három évre rá a német nitrogénipar függetlennek mondhatta magát a chilei salétromtól. Meglett a fából vaskarika. Ernek ellenére a német

imperializmus elvesztette a háborút, és tapasztalatából a későbbi kardesörtetők mit sem okultak.

De térjünk vissza a Haber-eljáráshoz: a nitrogéniparban mindmáig domináns művelet a levegő nitrogénjét hidrogénezi magas hőmérsékleten és nagy nyomáson. A siker kulcsa egy vas katalizátor, amely akkor a leghatásosabb, ha molibdént is tartalmaz. A Haber-módszer révén a világ ammóniatermelése óriási méreteket öltött; ma csak a romániai termelés mintegy félmillió tonna évente. A Haber-ammóniából készül az összes többi nitrogénszármazék.

Tévedés volna azt hinni, hogy a művelet egyszerű. Ha a nyersanyagként használt hidrogén—nitrogén-elegy minimális szennyeződésekkel tartalmaz, a katalizátor hamar elveszti aktivitását. A szélsőséges paramétereken (300°C és 300—800 atm) dolgozó berendezés bonyolult, költséges, és üzemeltetése veszélyes. Egy ammónia-üzem robbanása — és a szomorú tapasztalat azt mutatja, hogy ez minden elővigyázat mellett előfordul — akkora pusztítást végez, mint egy bombatámadás.

Számos ipari műveletben használnak tiszta nitrogént (részben a Haber-féle ammónia nyersanyagaként is). A tiszta nitrogén ipari méretű kivonása a levegőből ugyanúgy „rázós” művelet; cseppfolyósítás és frakcionált desztilláció útján történik, —180°C-on és nagy nyomáson. Keserves és költséges dolog komplex berendezések üzemeltetése ilyen körülmények között. A fő baj azonban az óriási energiafogyasztás: ezekben a titáni hűtőgépekben 1 kWó villamosenergia csak tíz köbméter levegő cseppfolyósításához elég, évente a világon viszont tízmilliárd köbmétereket dolgoznak fel. Energiaéhes korunkban a probléma kezd súlyossá válni: fékezi a műtrágyatermelés megkívánt növekedési ritmusát.

Az elmondottakból nyilvánvaló, mennyire szükséges és fontos lenne megfelelőbb alternatívákat találni az atmoszferikus nitrogén kivonására és kemizálására. Nem is hiányoztak az ilyen irányú próbálkozások, de konkrét eredmények csak a legutóbbi években mutatkoztak.

*

A nitrogénipar forradalmasítását célzó kutatások egyik fő iránya a nitrogén biológiai megkötésének tanulmányozása volt.

Ugyanis bőven van mit tanulni az egysejtűektől. A mikroorganizmusok a nitrogén megkötéséhez nem igényelnek magas nyomást vagy hőmérsékletet, sem rendkívül tiszta nitrogént: nyersanyagukat egyenesen az atmoszférából veszik, és olyan mennyiségű nitrogént kemizálnak fehérjévé, amihez képest az ember nitrogéniparának termelése elenyészően csekély. (Ennek megfelelően a mai fejlettnék mondott mezőgazdaság körülményei között még mindig sokkal több nitrogén jut a talajba biológiai úton, mint műtrágya formájában.)

A biológiai folyamat behatóbb tanulmányozása nagy meglepetést keltett: a mikroorganizmusok, mielőtt fehérjéikbe beépítenék, a nitrogént fématomokhoz rögzítik és ammóniává hidrogénezik. Sőt, a folyamatban vitális szerepet játszó két fématom közül az egyik vas, a másik molibdén. A Haber-patent jog szerint az egysejtűek tulajdona; a feltalálás elsőbbségét nehéz volna a bacilusoktól elvitatni.

A különbség — és egyben a biológiai módszer felsőbbsege — abban áll, hogy a technológiai eljárás képtelen a nitrogénmolekula nemességét megtörendő energiát molekuláris szinten szolgáltatni, mint azt a biokémiai folyamatot katalizáló enzimszisztem teszi. Ezt az impotenciát pótolják az ipari eljárásban használt szélsőséges reakciókörülmények; a nagy nyomás és magas hőmérséklet funkciója valójában makroszkopikus külső kényszer a reakció kierőszakolására.

Az ismereteknek e fokán világossá vált, hogy a siker záloga egy olyan kémiai szisztem volna, amely a nitrogénmolekulát rögzíteni képes és egyidejűleg egy elég

erős potenciálú redukciós tényezőt tartalmaz a lekötött nitrogén hidrogénezésére. A további kutatások tehát a hidrogénező hatású fémvegyületek kipróbálása felé orientálódtak. Először egy szovjet kutatócsoportnak sikerült (1966-ban) szerves fémvegyületeket tartalmazó oldatokban nitrogén gázt elnyeletni. Ha a „nitrogénezett“ oldatokat vízzel kezelték, ammónia szabadult fel. Ez az első siker a kutatások „láncreakcióját“ indította el. Hamarosan számos hasonló nitrogén-elnyelő rendszert fedeztek fel különböző országokban. Az elnyeletéshez szükséges nyomást sikerült egyre csökkenteni, és a legújabb kompozíciók már szobahőmérsékleten és atmoszferikus nyomáson is elnyelik az oldaton áthajtott nitrogént. Az elnyelt nitrogén az oldat melegítése vagy más gáz bevezetése révén visszanyerhető, vagy pedig közösleges kémiai módszerekkel ammóniává hidrogénezhető (a szabad nitrogén természetesen minden klasszikus hidrogénező eleggyel szemben közömbös).

Egy legújabb, titán-vegyületeken alapuló rendszer végül is joggal nevezhető a megálmodott új típusú ammóniagyár modelljének. Ennek az oldatnak figyelemre méltó képessége van: a rajta szobahőmérsékleten és atmoszferikus nyomáson átbuborékoltatott levegőből szelektíven fogyasztja a nitrogént, és azonnal ammóniává hidrogénezzi. Az így képzett ammónia a rendszert elhagyó gázelegyből könnyűszerrel kinyerhető. Idővel az oldatban tartalmazott hidrogénező faktor kimerül, de pótlása után az ammóniafejlődés újrakezdődik. A végbemenő folyamat rendkívüliségét kis utánagondolás azonnal világossá teszi: a levegő kb. 20% oxigént tartalmaz, amely közismerten aktív oxidációs tényező. Ennek ellenére az oldat a kémiaiilag nagyon is közömbösnek ismert nitrogénnel reagál, a végbemenő hidrogénezés pedig egy tipikus redukciós folyamat: az oxidáció szöges ellentéte oxigén jelenlétében. Erre mindeddig csak az egysejtűek voltak képesek.

A nitrogénnyelő oldatok behatóbb fizikai-kémiai tanulmányozása bebizonyította, hogy a molekuláris nitrogén az oldatban tartalmazott fématomokhoz kötődik, szabályos, esetenként meglepően stabil vegyületeket kepezve. A hidrogénezési reakcióban a nitrogénvegyületek vesznek részt. A legújabb kutatások a molekuláris nitrogén nagyszámú fémvegyületét fedezték fel. Ideje volna a nitrogén „nemeslevelét“ (a gáz vegyi közömbösségét posztuláló kémiai dogmát) revízió alá venni.

A ma ismert kémiai nitrogénnyelő rendszerekben kulcsszerepet játszó fémek száma elég tekintélyes. Egyik rendszer sem tartalmaz azonban vasat vagy molibdént. Feltételezhető-e, hogy a nitrogén biológiai kemizálását végző fémek normális nyomáson és hőmérsékleten csak a megfelelő biokatalizátor-rendszer keretében aktívak? Mindenesetre levonható az a bionikai jellegű következtetés, hogy nem okvetlenül szükséges a természetben bevált módszer szolgálai reprodukálását erőltetni. A biokémiai folyamat tanulmányozása csak az általános irányelveket adta meg a kémiai kutatásnak.

E kutatási eredmények ipari alkalmazása még a jövő feladata, és valószínűleg egyhamar nem lesz számottevő versenytársa a Haber-módszernek. Függetlenül attól, hogy az új felfedezés a kemizálás vonalán fejlettebb technikai színvonalat képvisel és alkalmazása némi kutatás árán a Haber-eljárásnál gazdaságosabb műveletet eredményezne. Az új módszerek bevezetésének egyik fő akadálya az ún. gazdasági tehetetlenség: esetünkben a világszerte működő számtalan Haber-üzem helyettesítése mindenképpen óriási fölös beruházásokat igényelne, továbbá idő előtti leszerelésük hatástalanná tenné a megépítésükre költött összegeket. Mindez nem csökkenti az új felfedezések tudományos és technológiai értékét. A várt forradalom megtörtént. Vívmányai gyümölcsöztetéséhez már csak ügyes reformok kellene.

Kritikák módszere — módszerek kritikája

Igen rövid ideig érték be az emberek azzal, hogy valamilyen műalkotás — szép. Faggatni kezdték a művet, vallaná be: miért szép? Faggatni kezdték érzékszerveiket is, melyek a szépségre megnyíltak, miről ismerik fel a szépet? Mércét kerestek s találtak, nem is egyet. A mérhetetlent kezdték méricskélgni, nevet is adtak ennek a hálátlan feladatnak: esztétika. A művet a természethez mérték, a szabályokat a művekhez, majd a műveket a szabályokhoz. Ekkor már egyre bonyolultabb lett az, ami kezdetben oly egyszerűnek látszott. Elfelejtették lassan, hogy kezdetben volt a mű. Hinni kezdték — már akiket egyáltalán érdekelt —, hogy kezdetben volt a módszer. A mű szépsége okának és fokának (megbocsásson Páskándi, ötlete elorzásáért!) kutatgatását, illetve e kutatásnál igénybevett eszközök-szemponatok összességét ugyanis módszernek nevezik. Sőt, a Módszernek.

A Módszer kétségkívül jó volt, sőt, nagyon jó, ez saját módszerével állapítottatott meg. De hát milyen az ember, unni kezdték — eleinte persze kellő tisztelettel, s éppen a művelői (mint jeleztem már, másokat nem is igen érdekelt) — s fanyalogni. Nos, rendben van, a Módszer csakugyan jó. De honnan tudhatjuk, hogy valóban az? Kell lennie rossz módszernek is, melyhez képest jó ez a miénk. Vagy kevésbé jónak, hogy annál inkább kitessék ennek a jobb volta. Vagy éppenséggel több is lehet, hogy azok közül a Módszer a legjobb lehessen. Hogy volt, hogy nem volt — már a legöregebb emberek se tudják. Annyi azonban bizonyos, hogy a Módszer osztódás útján szaporodni kezdett. Eleinte kevesen vették észre, s mire észhez kaptak: már késő volt. Az egyedül üdvözítő Módszerben a gyerekek se hittek többé.

Hagyjuk hát a legendát és a tréfát. Lássuk a tényeket. Lássuk a gyakorlatot.

Kaptafámnál maradok. Mire gondolunk, amikor módszerről beszélünk az irodalomkritikában? Könyvekről könyveket írni — úgymond — rossz szokás. Nos, ha így is van, nagyon régi szokás. S ha egy rossz szokás elég régi, hogy hagyománynak minősülhessen, már némi tisztelettel illik szólni róla. Műbírálatról a szó mai jelentésében ugyan csak az irodalom polgárosodásával kezdődőleg beszélhetünk, de előzményei sokkal messzibb nyúlnak vissza az időben. Az alexandriai iskola már az időszámításunk előtti III—IV. században tudós filológusokat termel ki, az irodalom abban a korban legalább annyira tudomány, mint művészet. A középkor tudós szerzeteseinek kommentárjai görög és latin szerzők munkáihoz s a szentírás értelmezése valójában a mo-

dern értelemben vett szövegkritika előzménye. Hogy ne is szóljunk a „homouision — homoiusion“ véráldozatot követelő dilemmájáról, mely hitbéli kérdés volt ugyan, de a mai ember számára az első s nem utolsó intelem, hogy „...egy i miatt is / Mehetni ily elszántan a halálba...“

Minden irodalomkritika kiindulópontja az a tény, hogy a szöveget értelmezni lehet. A lehetőség — esetünkben az értelmezhetőség — a gondolkodásban egyenesen vezet a szükséglethez. Hogy a megismerés alapvető szükséglet, nyilván nem szorul bizonyításra. Csakhogy az irodalomkritika — s tágabban az irodalomtudomány — a művészi megismerés egyik módozatának, az irodalomnak a tudományos megismerését célozza. Ebből ered besorolásának sokat vitatott s máig eldöntetlen kérdése: alkotás-e a kritika vagy pusztán interpretáció? Amennyiben csak az előbbi, úgy könnyen az önkényességig vitt szubjektivitás zsákutcájába fut. Az impereszionista kritika hangulatossága, intuitív finomságai nem pótolják az objektív értéktételeknek azokat a kritériumait, melyekről ez a fajta exegézis eleve lemondott. De sivar képet nyújt az a normatív kritika is, melynek csak a műalkotás szabályainak tiszteletbentartására vagy megszegésére van szeme, s szükségképp szembe kerül minden olyan kísérlettel, melyből új művészeti korszak új esztétikája születik, vagy — s ez sem kevés — törvényekhez, irányzatokhoz nem igazodó nagy egyéniség.

Egy „autonóm“ kritika illúzióját tovább rombolja az a kétségbevonhatatlan tény, hogy nemcsak tárgyától, a múltól függ, hanem egész sereg szakdiszciplína segítségét sem nélkülözheti. Felhasználásuk aránya és iránya dönti el nemegyszer az elemzés módszerét, mint ahogy a kritikai művelet célja határozza meg, mely tudományból kölcsönöztesse a célt leginkább szolgáló eszközök. Azt hihetnők, a cél mindenkor csakis a mű megismerése, megismertetése lehet, csakhogy a kritikai gyakorlatban gyakran az író életrajzának történelmi háttére vagy lélektani mozzanatai, a mű keletkezésének társadalmi körülményei vagy a korban betöltött szociális-nevelő-mozgósító funkciója, a szerzőre feltehetőleg vagy bizonyíthatóan ható eszmék oly mértékben eluralkodhatnak, hogy maga az irodalmi szöveg csak mindeme körülmények termékeként vagy eszközöként kap helyet.

Nagyjából ezek az irodalmi művet mint specifikus értéket háttérbe szorító eljárások, főként a pszichologizáló és a szociologizáló kritikai módszer esztétikailag hiányos eredményei hozták létre azt az állapotot, melyet a modern kritika válságának is neveznek. Eddig minden módszer abból a felismerésből született, hogy az addig ismert és gyakorolt eljárások nem felelnek meg eléggé az alkotás lényegét célzó megismerésnek. Soha ennyi módszert nem alkalmaztak az irodalomkritikában, mint napjainkban, soha ilyen élesen és ilyen jogosan nem rótták fel egymásnak az irodalom különböző iskolákat követő kutatói, hogy a műről alkotott képük csonka, kiegészítésre szorul. De vajon a nagy bizonyosságok korszakai nem éppen a megmerevedést kanonizálták? Gondoljunk csak Boileau-ra, a klasszicista kánonokra! Kívánjuk-e valóban, hogy győzzön valamelyik a jelenlegi, rangosabbnál rangosabb nevek fémjelzte módszerek közül?

Sorin Alexandrescu szerint az irodalomkritika mai világméretű vál-

sága egészségesebb jelenség a statikus elméletnél s annak gépiesen alkalmazott gyakorlatánál. Két ragyogóan szellemes munka támasztja alá, többek között, ezt a nézetet. Mindkettő tökéletes a maga nemében, maradéktalanul betölti vállalt feladatát. Ellentétes módszerek iskolapéldáiként látszólag tagadják, valójában kiegészítik egymást.

Jean-Paul Sartre Baudelaire-esszéje az egyik, a másik a strukturalizmus neves apostolának, Roland Barthes-nak Racine-ról szóló hármas tagolású tanulmánya. A két tanulmány megjelenése közt tizenhárom év telt el: a Baudelaire 1947-ben jelent meg a Gallimardnál, a Sur Racine-t 1960-ban adta ki a Club Français du livre, s mindkettő tavaly került a hazai olvasó asztalára Camus, Platón, Schopenhauer társaságában, a kitűnő Eseuri sorozat köteteként.

Sartre-t az író érdekli, az ember. Barthes-ot a mű. Az alkotás az előbbit mint folyamatot foglalkoztatja, az utóbbit mint eredmény. Ezért Sartre valóságos irodalmi pszichoanalízisnek veti alá Baudelaire személyét s életművét, Barthes viszont kizárólag a racine-i mű szerkezetét veszi szemügyre. Az eredmény? Az egzisztencialista író-filozófus életrajzi adatok, levelek, események tömegéből vezeti le Baudelaire költővé válásának, egyes versei megszületésének körülményeit úgy, hogy az objektív adatokból szubjektív portré alakul ki. Barthes semmilyen adatra nem támaszkodik. Egyetlen forrása maga a szöveg, melyet a maga teremtette terminológia vázába illeszt, gondosan eltávolít róla, húst, vért, zsigereket. Eljárása nyomán tisztán, mintegy kipreparáltan áll előttünk a klasszicista tragédia anatómiája. Sartre az időben helyezi el a versek világát; Barthes helyszínekké tagolja a tragédia terét. S ha Sartre nyomán rá kell döbbernünk: a költő megfejthetetlen szövevénye féltve őrzött és világgá vallott titkoknak, Barthes-ot olvasva oly világosan tárulnak fel a racine-i tragédia rejtelmek, mintha csak egy bonyolult architektúrájú katedrális tervrajza állna előttünk.

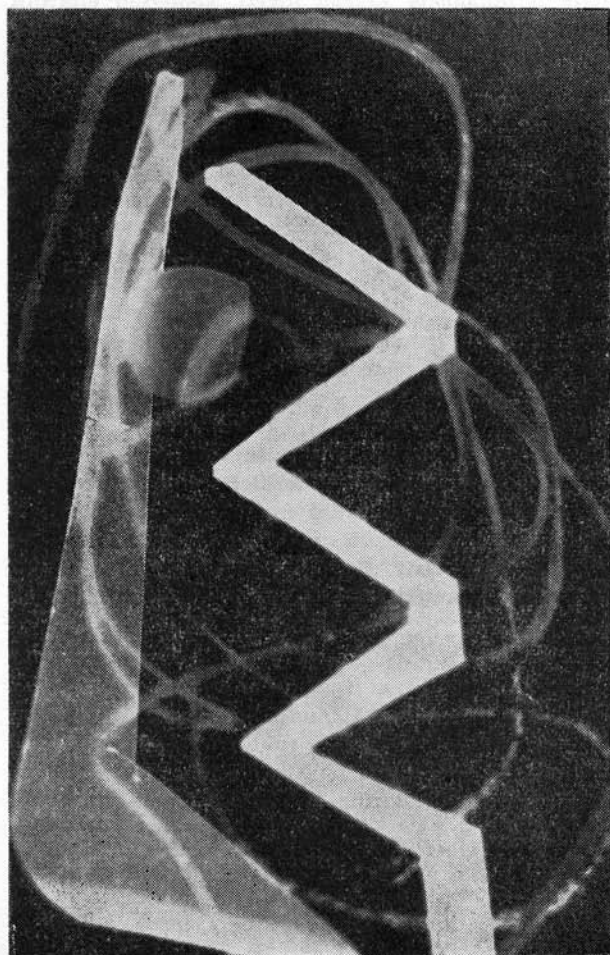
S ahogy az egyik esetben a lélektani indíték műalkotó, képteremtő mozzanattá lesz, úgy válik a másik — a barthes-i — esetben a szoba, az előszoba, a kapu, a külvilág a cselekmény pontosan körülhatárolt funkciójú elemévé. Például: a szoba (Néró szobája, Ahasvérus palotája, a Szentek Szentélye) — a hatalom színhelye, a titok fészke, az oké, melynek következménye, mint történés, a tulajdonképpeni színpadot alkotó előszobában megy végbe, mely a várakozás helye, a reménykedésé, a félelemé, „itt mondja el okait, érdekeit a dolgok szelleme és betűje között elvesző, tragikus ember“, mert ez köti össze a szobát a külvilággal. A külvilág, a „nem-tragédia“ területe éppúgy nem látható, akár a szoba; három színhelyről küld és hív üzenetet, követet, megoldást; ezek 1. a halál; 2. a menekülés; 3. az esemény. Az előszobában végbemenő cselekmény szálait a szintéren kívül eső szobában és külvilágban oldják-kötik láthatatlan, csupán parancs, hír, ítélet képeiben megjelenő erők...

Mint láthatjuk, a barthes-i topográfia konvergens; a sartre-i kronológia is az. Az előbbiben minden a tragédia színhelye felé tendál, az utóbbiban döntések és kompenzációk mutatnak a vers irányába, melyben gátlások oldódnak fel, feszültségek robbannak.

Hogy Sartre egzisztencialista-pszichoanalitikus módszerét csakúgy reális szükséglet hívta életre, mint Barthes szikár szerkezet-vizsgálatát

— talán nem is szorú bizonyításra. Még kevésbé az, hogy a művet és a művészt egységbe foglaló szemlélet, a marxizmus esztétikája nem nélkülözheti sem az alkotó szubjektum elemzését, sem pedig az objektív alkotását. Ha a maguk nemében, eszközeik célszerű használatát tekintve, tökéletesnek érezzük is mindkét eljárást, nem érhetjük be egyetlen dimenziójukkal. Többdimenziós műelemzés-eszményünk háláosan fogadhatja magába s használhatja fel e módszerek még csak ezután kidolgozandó, szükséges szintézisét.

Gyilósi Zsuzsanna

Kabay Béla:
Szereltem
(fotokreáció)

A nagy úttörők, a megalapítók érdeme jobbara történelmi érdem, melyet mihamar elporlasztana a feledés, ha kommentárok kegyes balzsama nem óvna. E balzsamból Arisztotelésznek is bőven kijutott: elmondhatjuk hát róla, hogy ő az esztétika és az irodalomelmélet atyja; hogy elsőként szabott a tudomány logikájával rendet a művészetek rendhagyó világában; hogy példatára egyetlen nép kultúrájának viszonylag rövid korszakára korlátozódik, ami menti tévedéseit, s igazságait még tiszteletre méltóbbá teszi; hogy érvelésének, elemzésének tisztasága az értelem korokat túlélő erejét példázza a korhoz kötött ismeretekkel szemben. Mindez bőven elég ahhoz, hogy kellő tekintélyt szerezzen a *Poétika** szerzőjének — de hát nem ugyan tanított arra logikai műveiben, hogy inkább higgyünk az érveknek, mint a tekintélynek?

S elfogulatlanul szólván, be kell vallanunk, hogy ma már nemigen akarunk műfajelméletet tanulni a *Poétikából*. Nemcsak azért nem, mert a keletkezése óta eltelt több mint kétezer év folyamán seregnyi új műfaj született, melyekről Arisztotelész nem is álmodhatott, hanem mert gondolkodásunkat az irodalom megítélésében világok választják el a sztagiriai bölcsőtől. Mai felfogásunkhoz legközelebb az epikáról elejtett megjegyzései állanak, de ezeket is jórészt Homérosz halhatatlansága menti, minthogy a legmodernebb poétikák szerzői is kénytelenek az „epika” címszót az *Ilász* és az *Odüsszeia* elemzésével kezdeni. Ma is használjuk, igaz, a *Poétika* két elméleti műszavát, de Arisztotelész maga csodálkoznék legjobban, ha tudná, mit értünk ma — vagy mit értett akár Shakespeare — „tragikus vétség”-en, s ha kiejtjük a „katarzisz” szót, eszünkbe sem jut az a naiv hasonlósági gyógy mód, melynek elvével Arisztotelész a tragédia-keltette szánalom és félelem lélektisztító hatását magyarázta. S ha a *Poétika* szerzője csak ilyen, inkább metaforaként megőrzött műszavakat, tiszteletre méltóan ősi ismereteket hagyott volna ránk, maga sem lenne több a tudománytörténet mumifikált nagyjainál — és semmi esetre sem kérhetne helyet a „görög csoda” megtestesítői között, azok között, akikre „magunktudatlanul mindig emlékezünk — írja Szerb Antal —, ha frünk, ha beszélünk, sőt ha érezünk és érzésünk a káoszról kilépve formát ölt bennünk”.

Hagyott azonban ránk egy magatartást is, melyet büntetlenül azóta nem feledhet el író és irodalmár, s egy kérdést, melyet ha megválaszolni nem is, de megszenvedni minden író és irodalmár köteles.

A magatartást a *Poétika* egyik oktatóan egyszerű példájából olvashatjuk ki. „A szépség ugyanis a megfelelő nagyságban és rendben van, s ezért sem a túl

◆ *Hazai történelemtudomány új szakkiadvánnyal gazdagodott: a temesvári egyetem gondozásában a múlt év decemberében megjelent a Studii de istorie a Banatului mintakötete. Amint az Ioan Curea rektor előszavából, valamint a kötetbe foglalt tanulmányok tematikájának áttekintéséből kitűnik, az évenként folyamatosan kiadásra kerülő gyűjtemény a Bánság történelmének részletes feldolgozását tekinti feladatának, különös hangsúlyt helyezve arra, hogy hazánk eme tájegysége történelmi fejlődésének sajátosságait kidomborítsa. Ez az elv már ebben a kiadványban érvényesül, amely nyolc tanulmányt tartalmaz. A temesvári egyetem kezdeményezéséből induló szakkiadvány hasznos eszköz a Bánság román, magyar, német, szerb és más nemzetiségű lakossága sokévszázados közös múltjának és együttélésének még behatóbb felmérésére és ismertetésére.*

◆ *Kodály Intézetet alapítanak az Egyesült Államokban, Wellesleyben, Boston közelében. A leendő intézet célja, hogy Kodály óvodai és iskolai zenei nevelési rendszerének, a magyar ének- és zeneoktatás Kodály és segítőitársai által kimunkált módszereinek amerikai adaptációját előkészítse. A kezdeményező Miss Denise Baconnek, a Dana School of Music igazgatójának figyelmét a Kodály-módszer iránt Korkas Klára egyik tanulmánya keltette föl. Ezt követte egy éves magyarországi tanulmányútja. A tervek szerint évente több amerikai énektanár fogja elsajátítani a magasabb szintű elméleti és gyakorlati ismereteket. Az együttműködés másik oldalaként pedig magyar szakemberek meghívott előadókként fognak sze-*

* *Arisztotelész: Poétika. Fordította Sarkady János. Bevezető Szabó György. Irodalmi Könyvkiadó. Bukarest, 1969.*

krónika

repelni Amerikában. Az első lépések már meg is történtek: a Dana School of Music 1969-es tanfolyamán meghívott magyar szakemberek tartották az előadásokat: Szőnyi Erzsébet, a Zeneművészeti Főiskola tanszékvezető tanára, Forrai Katalin és Kokas Klára tudományos kutatók, Vikár László, az MTA Népzene Kutató Csoportjának kandidátusa és Erdei Péter zenetanár. A Kodály-módszer általános személység- és közösségformáló hatásában az amerikai pedagógusok olyan eszközt látnak, amelynek segítségével helyre lehet állítani a nevelés megbotlott egyensúlyát, és alapja, kiindulópontja lehet egy szélesebb, átfogóbb nevelésügyi reformnak.

◆ Mérnökök, technikusok, esti líceumot végző vasasok és bányászok, liceumi diákok hallgatták meg Szentkeresztbányán — a mára Vlahica városá fejlődött hagyományos hargitai ipartelepen — a Korunk előadóit és művészeit. Lászlófi Pál tanár megnyitó szavai után László Béla a Korunk 1970-es programját ismertette, Kassay Miklós egy építőtelepi szocióriportját olvasta fel, Balogh Edgár pedig „Hagyomány és haladás” című előadásában párhuzamot vont a múlt értékeinek főleg a romániai magyar irodalomban megnyilvánuló újratermelése és a jövő reális távlatainak megnyitása között, kiemelve az irodalmi nyelv szakmai kibővítésében, a műszaki írásbeliség kifejlesztésében, a fejlett ipari országgá válás szocialista gyakorlatában rejlő lehetőségeket. Balogh Éva színművésznő az esten József Attila, Áprily Lajos és Tompa László egy-egy versét szavallta.

kicsi élőlény nem lenne szép, mert a szemlélet az érzékelhetetlenhez közeledve végül összezavarodik, sem a túl nagy, mert ekkor meg a szemlélet nem is tud működni, s a szemlélők elől az egység és teljesség eltűnik, mint például egy tízezer stadion nagyságú élőlény esetében.“ E „szemlélet” nyilván egyetlen méretet ismer el „megfelelő”-nek: az emberi méretet, s egyetlen rendet: azt, amelyet az emberi értelem terem a valóságos vagy elképzelt dolgok között. Az élőlények részéről szólván, az embert azért tartja a legtökéletesebb élőlénynek, mert kézzel rendelkezik, s a kéz „tetszés szerint... fegyver vagy szerszám, mert mindez lehet annál a képességénél fogva, hogy mindezeket meg tudja ragadni és tartani“. És készíteni is tudja. Talán nem túlzás a „kéz” szót metaforának tekinteni: a tudatos alkotóképesség metaforájának.

E tudatosság alapelve esztétikájának: az utánzás, aminek a művészetet tekinti, ilyen teremtő-megismerő tudatosság megnyilatkozása. Azt, hogy az utánzás tárgya valósággal létező legyen, nem igényli, sőt a valóságos általa felállított követelményéből is hajlandó okkal-móddal engedni, de ahhoz ragaszkodik, hogy a műalkotásban a logikus értelem ne legyen kivétel — a Poétika szabálytárában a felépítésre, a tagolásra, a részek és szavak rendjére vonatkozó elemzések a leggazdagabbak. A „hasonszenvi gyógymód”, ahogy Arisztotelész a szenvedélyt szenvedéllyel, a félelmet félelemmel véli gyógyíthatónak, talán mosolyra készlet, de az a felismerése, hogy a torzító erőzereket a tragédiában, a zenében a forma — az „emberszabású” forma — rendje nemesíti meg, emeli az értelem szintjére, hogy a forma értékkeremtő a művészetben, azt ő mondotta ki máig érvényesen. Normái máig elavultak, de nem avult el az az elve, mely a művészet felelősségét az ihlető műsárról a művészre helyezi át: „a költészet inkább a született tehetség, mint a megszállottság dolga; mert amazok jó képzelőtehetségűek, emezek meg csak eksztatikus hajlamúak.“

Mert a felelősség kérdése legalább annyira foglalkoztatta, mint nagy ellenfelét, Platón. Mestere, tudjuk, száműzte volna eszményi Államból a költőket, mint olyanokat, akik az érzelmeket túlhangsúlyozó műveikkel megzavarják az értelmet, eltérítik a megismerés ideális tisztaságától. Arisztotelész, ellenkezőleg, a költészetet az állampolgári nevelés fontos eszközének tekintette. Hogy melyeknek volt igaza, annak eldöntését kétezer év tapasztalatai nemhogy könnyítenék, hanem egyenesen megnehezítik. Mert vitathatatlan Arisztotelész igaza, ha azt vesszük, hogy a nagy művészet mindig az emberit, az ést és érzést felszabadítót hirdette és oltotta élvezőibe — s ha különböző korokban e funkcióját nem nézték jó szemmel, ez éppen nem a Művészet alantaszabb s az Állam eszményibb voltából következett. Épp csak Művészet és Állam Arisztotelész feltételezte harmonikus kapcsolatát nézhetjük nála szkeptikusabban. De hát Platón sem afféle gyakorlatias állambölcselő volt, aki napi érdekek nevében kívánt féket vetni a szárnyaló képzeletre. Művészlélek volt — inkább, mint tudós tanítványa —, s tudta, hogy azt a bizonyos eksztázist nem lehet egyszerű tilalommal szám-

üzni a művészetből; nyilván tapasztalta, hogy a forma ereje sokszor arra érdemtelen érzést is képes meg nemmesíteni, s hogy semmilyen bölcsesség nem óv meg hatásától, csak némi indokolatlanul józan gyanakvás. Rendet akart ő is és harmóniát Államában és lelkében, akárcsak tanítványa, de annyival volt nála érzékenyebb, hogy tudta: a megformáltság mögött csak megfékezve, de teljesen le nem győzve lappang a káosz.

Erre a veszélyre ő figyelmeztetett elsőnek — vele szemben a tanítvány az eszményt fogalmazta meg, amilyennek lennie kell a művészetnek; kétezer és háromszáz éve ez eszményt kergeti a művészet, lan- kadásig s azon túl is küzdve a formába gyúrt Káosz- szal. Kettlen fogalmazták meg a kétarcú igazságot — s külön tiszteletet érdemelnek, hogy ebben is „ember- szabású” eszméiket követték: nemcsak az igazságke- reső töprengés örömét vállalták, hanem a cselekvés- hez szükséges, kényszerűen egyszemélyes választás ter- hét is.

Láng Gusztáv

A népdaltól az abszurd drámáig

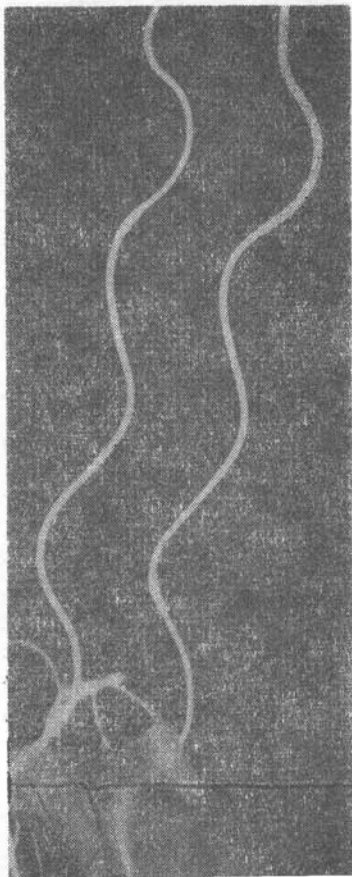
A lelkes közönség sorából Némethy László a három falu helyén kialakult új ipari vá- ros történetének megírását sürgette, ipari múzeum alapí- tására tett javaslatot, főleg a régi hámor hű megőrzése vé- gett, s íróinktól az új város- képződés „regényének” meg- írását kérte. Idősb Ferenczy Lajos üdvözölte az elképzelést, hogy a Korunk, amellet, hogy a tanügyi lapja, mérnökök és technikusok tájékoztatója is legyen. Ifjabb Ferenczy Lajos a munkásolvásó igényeit fe- jezte ki, Lucza Ella diákleány a verskultúra fejlesztésére, Ferencz András diák pedig fi- ziológiai kérdésekre keresett és kapott választ. A találkozó élményét végül Török Antal polgármester, a városi pártbi- zottság első titkára köszönte meg.

A művészet, műalkotás lényegét keresők évszázá- dok óta gyakran használják a „megmérhetetlen” szót. „Minden igazi műben van valami szédületszerű” — mondja Rodin. Vajon nem szentségtörés-e éppen a művészi élmény világában *méréssel* kísérletezni, szá- mokkal, képletekkel, táblázatokkal keresni az alkotói varázs titkait? Hankiss Elemér kötete* éppúgy kihív- hatja maga ellen ezt az ellenérzést, mint a lassan fél- évszázada Európa-szerte és Amerika-szerte folyó ku- tatások, az orosz formalistáktól francia, amerikai ki- bernetikusokig. Kihívja ezt a gyanakvást, de a tény- leges érdeklődő, a nem felületes ítélkező számára le- hetővé teszi, hogy túljusson ezen az ösztönös idegen- kedésen.

Hankiss könyvének egyik nagy érdeme az, hogy közelhossa, gyakorlatában mutatja be e törekvése- ket. „Első strukturalista jellegű gyűjtemény” — írják bírálói. Tágravett horizontjával, európaiságával út- törő szerepet játszik. De nem csupán irodalomelmé- leti tájékozódásunk hézagpótlásáról van szó.

Strukturalista *jellegűek* ezek a tanulmányok. Nem véletlen, hogy óvatos a megfogalmazás. Hankiss saját- os szabadsággal, egyénien alkalmazza a nemzetközi tanulságokat, akár C. D. Birkhoff művészeti hatásin- tenzitás-méréséről van szó, akár kommunikációelmé- leti alapfogalmakról. Mindezek, ugyanúgy, mint Félix von Cube, a Gestaltpsychologie vagy a New Criti- cism eredményei, egyetlen, szerves egészbe épülnek:

* Hankiss Elemér: *A népdaltól az abszurd drámáig.* Magvető. Budapest, 1969.

téka

Lucrețiu Pătrășcanu

Un veac de frământări
sociale 1821—1907

A történelmi és társadalmi-politikai kutatóintézet ezzel a kötettel kezdi meg Lucrețiu Pătrășcanu, a Román Kommunista Párt kiemelkedő harcosa, a nagy műveltségű értelmiségi forradalmár szellemi hagyatékának, a hazai marxista történetírás és szociológia jelentős termékének kiadói értékesítését. A könyv 1933 és 1942 között, tehát egy egész évtizeden át íródott, a szerző letartóztatása, bebörtönzése, internálása és illegálitásban folytatott tevékenysége miatti akadályoztatása következtében. A mű nagy tudományos apparátussal, mélyenszántó marxista elemzéssel dolgozza fel a XIX. század húszas éveitől századunk első évtizedének majdnem a végéig terjedően Románia modern történelmének legfontosabb mozzanatait. Pătrășcanu az az elv vezette, hogy az előrehaladás csak akkor nem lesz ugrás az ismeretlenbe, ha az előzmények világosan álnak előttünk: csak a korábbi időszak harcaihoz kapcsolódva lehet sikeresen megvívni a jelen és a jövő küzdelmeit, kiemelve belőlük a parasztkérdés jelentős szerepét. (Editura politică, 1969.)

Aluta

A nagymúltú sepsiszentgyörgyi múzeum harmadik évkönyve (az első 1929-ben, a második 1955-ben jelent meg) az alapítás 90. évfordulóját köszönti. A Székely Zoltán, Arvay József, Salamon Sándor és Sylveszter Lajos szerkesztette, vonzó külsejű kötet a múzeum sokirányú tevékenységét tükrözi. Régészeti vonatkozású írások mellett Gábor Aron 1899-es tevékenységéről, Udvarhelyszék XVI. századi mezőgazdaságáról, az 1851-es erdélyi Habsburg-elle-

Hankiss rendszerébe. Feladatuk az, hogy felülvizsgálják, finomítsák, élesítsék saját műértését.

Ilyen kérdéseket tesz föl: vajon honnan kerül a műalkotásba az emberekre hatás képessége? Mi a műben sűrűsödő „energiák” lényege? Létezik-e olyan közös mozzanat, mely népdalban és abszurd drámában egyaránt fellelhető és lényeges alkotó? Miért nem művészi a sláger? Hogyan, milyen lelki és társadalmi mechanizmusok során alakul át Shakespeare *Hamlet*-je minden korban más és más Hamlet-élménnyé?

Már a kérdések elárulják, feszültségük jelzi, hogy a problémák sűrűjét keresi, s nem csupán a művekre, alkotóikra, hanem a még felderítetlenebb, süköb talajt jelentő közönségre, a mű és befogadó közti folyamatra is rákérdez. A cím utal arra, hogy a vizsgált irodalmi anyag sokféle: vers, dráma, regény egyaránt szerepel; ősi, „egyszerű” alkotásokat éppúgy elemez, mint „bonyolult” modern műveket, s mindezeket szinte az irodalomtörténet valamennyi korszakából, a világirodalom legkülönbözőbb tájairól meríti. Ez újabb aggályokat támaszthat: nem áll-e fenn a sokat-markolás — keveset-fogás veszélye? A túl magasra méretezett feladatok nem eredményeznek-e semmitmondást, általánosságokba-veszést?

A tanulmányok mindegyike azzal tündet, hogy minden esetben rendkívül konkrét, aszkétikusan szigorú a vizsgálat, s a következtetések feltétlenül és kizárólag a tények vallatására támaszkodnak. Hogyan egyeztetni össze a mérész kérdezést, mely problémátást, az anyag széles körű vallatását a megszámlálhatóságig egyszerű adatokban való válasszal? S hozzátehetnők: mindezt a rövid, tömör feldolgozásmóddal, világos, egyszerű stílussal?

A kérdésfeltevés és válaszadás közt húzódik a dolgozatok láthatatlan hátszaga. Kulisszak mögé rejtozik az a rendkívül összetett és izgalmas folyamat, amíg — feltehetően hosszú kísérletezéssel (vagy invenciózus találatokkal) — kiválasztja, megleti az egyszerű, konkrét kis adatoknak azt a körét, amely a legjobban beszél önmagáért, amely a ellenőrizhetőben kínálja a válaszhoz vezető, bizonyított következtetéseket.

Hankiss őrizkedik az előrebocsátott vagy sugallt ítéletektől. Nem állítja például, hogy a slágerek „hatásvadászók”, „felszínesek”, „giccsek”. Sőt, úgy véli: kell lennie bennük valami — akár piaci — értéknek ahhoz, hogy szükségleteket elégíthessenek ki. Csupán az összegyűjtött sláger-szövegeket faggatja afelől: milyen eszközökkel milyen hatást váltanak ki? S itt: az ellenőrizhető adatok feltárásánál, csoportosításánál pattognak a frappáns ötletek, sláger-vizsgáztásra alkalmas szempontok. Mire redukálhatók logikailag? Miben különböznek a népdaloktól? Melyek a főmotívumaik, és mit jelentenek ezek: az Idő, Múlt, Messziség, Fény és Zene? Kik a slágerek főszereplői? A szereplő Én, Te és Másik-nak milyen testrészei említetnek és válnak egyáltalán vizuálissá? Miért, hol, mikor játszódnak le? Maguk az egymás mellé állított idézetek leplezik le önmagukat, anakronizmusukat, rituálisságukat, közhely-variációikat. A stílus már említett erényeit is jellemzi például az, amit a slágerek „Szív“-érről ír:

A Szív... még a könnynél is fontosabb kel-
lék. Nélküle szinte megbénulna és megnémulna,
s végképp beolvadna a homályba az Én és a
Te, mert a Szív végez el helyettük mindent. A
Szív „remeg”, „üzen”, „zúg”, „tombol”, „lázasan
hív”, „feldobog”, „fut, akár az őz”, „ég”, „láng-
gol”, „szomjazik”, „egymáshoz simul”, „száll”,
„táncot jár” és így tovább. Ezenkívül „Ó! A leg-
jobb tanár!”, rá lehet „hajolni”, lehet benne
„lakni”, el lehet „veszteni”, „rendbe lehet tartani”,
ki lehet „nyitni” és be lehet „csukni az ajta-
ját”, „sárba lehet tiporni”, mint egy virágot —
s ez még mind semmi. Mert — s az itt követ-
kező példák nem humoros, hanem kifejezetten
szenvedélyes-érzelmes hangú slágerekből valók
— a szív tud fényképezni: („Az lesz csak tiéd,
mit az út során / Szívedben lefényképeztél”); ta-
karóként lehet használni („Szíve a világot beta-
karná”) vagy belésként („Szívemmel bélelem ki-
csi fészünk”); lehet rajta hegedülni („Szívem
zengő hegedű, rajta szíved a vonó... / S bánat
húrja lesz a szívem”); s végül, ha már nem kell,
be lehet tenni a bőröndbe („Képeim ott van a
zsebemben, / Szívem meg a bőröndjében, / Így
akarta ezt a sors”).

Szándékosan választottuk ezt az egyik legkajá-
nabb példát — egyben az iróniára is jellemzőt —
bemutatva, mennyire nem jelenti az adatkra-szorít-
kozás a személyes állásfoglalás hiányát, sőt mennyire
képes tükrözni ez a módszer és stílus a személyiség
jelenlétét is. Sorolhatnók még a legkülönbözőbb tí-
pusú gondolatmeneteket, választási módokat a vers
mindenkori megszólítottjának számbavételétől a
Hamlet egy jelenetének megszámlált hatásimpulzu-
saiig.

Minden alkalommal rejtett törvényszerűségek fel-
tárása a cél. Ahogy önmaga fogalmazza: „Nem, nem
a vers-, dráma- vagy regényírás gépesítése e kísér-
letek célja, hanem annak a ma még vagy egyszer s
mindenkorra titokzatos belső univerzumnak a megis-
merése, mely a vers, a dráma, a regény üzenetét,
lényegét hordozza.”

Kiemeljük a megismerés mozzanatát, ehhez nyújt
egyszerre ismereteket és ismeretszerzési forrásokat;
ehhez közvetít, mutat be eleven, inspiráló módszert;
példát ad a tudományos igényességre és pontosságra,
összetett problémák merész kiásására és a válaszok,
a megfogalmazásmód póztalanságára, a logikai vilá-
gosság feltétlen tisztelőre. Mindez szerepet játszik
abban, hogy már folyóiratcikkek formájában is igen
népszerűvé, sokatidézetté váltak ezek a tanulmá-
nyok; hogy egyes megállapításai szinte szállóigeként
terjednek (például a „sikváltás” fogalma József At-
tila-tanulmánya alapján), s hogy főleg fiatalokból álló
„táboráról” is hallhatunk.

Kolozsvári Papp László

nes szervezkedésről olvasha-
tunk tanulmányokat, majd a
Brassói-medence östörténeté-
vel, a Rétyi Nyírral, a bibarc-
falvi borvizeparral foglalkozó
írások következnek. Érdekes
néprajzi tanulmányok mellett
a kötet Orbán Balázs Székely-
föld-leírásának néprajzi tárgy-
mutatóját is közli. Jelentős a
nemrég felfedezett zaláni re-
neszánsz boltozat- és falfest-
ményről szóló leírás. Mindeze-
ket kiegészíti egy Mattis-
Teutsch monográfia-kísérlet s
egy írás Barabás Miklós Sep-
siszentgyörgyön őrzött képei-
ről. Helytörténet, helyismeret
a legmagvasabb igény szint-
jén. (Sepsiszentgyörgyi Mú-
zeum, 1969.)

Illyés Gyula

Világszerzés

Hazai magyar könyvkiadá-
sunk ünnepe ez a megjelenés:
tizennégy Illyés-kötet 167 ver-
se, köztük a legnagyobbak!
Kántor Lajos bevezető tanul-
mányában perújrafelvételt jel-
lent be a két klasszikust —
Illyés Gyulát és József Atti-
lát — a múltban feleslegesen
és igaztalanul szembehelyező
dogmatikus előítéletekkel
szemben, s el is dönti a vitát
mindkettőjük javára, nem
utolsósorban arra a tanúságra
hivatkozva, mellyel Gaál Gá-
bor régi Korunkja szolgált, a-
mikor (1932-ben) oly jelképe-
sen mindkettőjük lírájával
jelentkezett. „Az új-népiségnek
az avantgárd előgyakorlattal
felvértezett ágát” üdvözljük
mi is Illyés Gyula költészeté-
ben, a Berzsenyi—Vörösmar-
ty—Ady vonulat korszerű foly-
tatását, s azzal az örömmel
köszönjük az ajándékot, mely-
lyel a költő a kötetek címet
adó prózaversben a gyermek-
kora pusztáján először kézbe-
vett villanyzeblámpát fogad-
ta... Ez a dűsgazdag, repre-
zentatív kötet számunkra is
egy egész világot szerez. (Iro-
dalmi Könyvkiadó, 1969.)

Frieder Schuller

Kreise ums Unvollendete

Egy kicsit a miénk is ez a barcasági szász költőfiú, hiszen első írását Wolfgang Borchert rom-drámájáról jó öt évvel ezelőtt a Korunknak írta, s talán mi hoztuk először a verseit is Deák Tamás és Kányádi Sándor fordításában. Most itt az önálló verskötete, magyarul így neveznök: „Kerengés a befejezetlen körül”. Gondolati líra egymásba csapódó valóságfoslányokkal, beat és népi együtt, vártempo és ipari táj szeszélyes fotomontázs és szex és ifjú lázadás és ironia, de mindez a kavargás valami nagyon finom művészi zsongásban... Mindenesetre bátor újdonság, és semmivel sem kevesebb, mint a román és hazai magyar költő-kortársak immár nagyon komolyan vett vulkánkitörése. A jellegzetes címlapot Renate Mildner-Müller készíttette. (Jugendverlag, 1969.)

Nagy Olga

Lüderc sógor

Erdélyi magyar népmesék

21 népmese (köztük egy 48 oldalas) az elmúlt évtized bő egynégy gyűjtéséből, ezernyi változatából: 12 a Mezőségről (Búza, Szék), 4 Felsőmarosmentéről (Görgényüvegsűr) s 5 Gyergyóból (Gyergyótölgyes) — öt mesemondó készletéből. A mesék többsége még gazdagon áradó hagyományos varázsmese, de tele a mai kor beszűremléseivel. A bevezető tanulmány általánosabb értenyén (a mese elméleti kérdéseinek bátor, újszerű — bár részben ellentmondásos — megközelítésén) belül külön érdeme éppen a mese változó-

Népzenei világnyelv nincsen. Majdnem annyiféle struktúra, ritmikái jellegzetességekben pompázó daliamkincs ismeretes, ahány nemzet vagy népcsoport. Néhány dallamot otthon is kaphat, a zenei anyanyelv töredékeit anyja mellett is elsajátíthatja a gyermek, de az alapfogalmakat éppúgy meg kell tanulnia, mint az írás-olvasást az elemiben. S mivel manapság a családon belüli nevelés köre egyre szűkül, a gyermekek intézményes nevelésének és zenei oktatásának szükségszerűsége nyilvánvaló. Az első fokozat talán a legfontosabb: a zenei nevelés óvodai szinten.

A zeneóvoda feladata zenei téren kettős. A kicsinyek rendszertelen mozgásaiából a járás kétütemű ritmusán alapuló hangsúlyos-hangszünetes viszonyt hivatott leszűrni. Az ütempár (bal-jobb, egy-kettő) zeneileg negyedhangnak megfelelő értéke, s ennek felosztásaiból adódó számtalan variáns gyakorlása révén lehet és kell a gyermek ritmusérzékét fejleszteni. A zeneóvodában tanulja meg a világ újdonságait habzsolva befogadó apróság a hangmagasságok rögzítését, megkülönböztetését. Itt történik a hangviszonyok begyakorlása, mely a gyermekdalokban leggyakoribb, tehát a gyermek számára legtermészetesebb, lejtő kisterc hangköz megtanulásával kezdődik. Hangkészlete (gyakran egy-két hangról) oktáv, esetleg decima terjedelemeig bővül. Tiszta intonálás fokozatos, sok gyakorlással gyengébb képességű gyermeknél is elérhető.

A zeneóvoda elsődleges célja a ritmusérzék és hallás fejlesztése, másodsorban következnek a zenei alapfogalmaknak (negyed-, nyolcad-hangértékeknek, a hangok szolmizációs nevének és kézzeljelének) megtanítása. Mindezt szinte észrevétlenül, játszva „lopjuk be” kicsinyeink meséivel, játékkal tarkított világába. S ami talán mindezeknél fontosabb: az a több tíz, esetleg száz gyermekdal és kiolvasó, melyekkel a zeneóvodában találkozhat, de azonkívül, sajnos, egyre ritkábban, megveti a gyermek műveltségének biztos alapját.

A zeneóvoda jelentősége nem kizárólagosan zenei. Csírámeretekben esztétikai is, hiszen a zeneóvodás észrevétlenül rászokik a tiszta és szép éneklésre (ha ellenkezője kezdetben nem is zavarja). Játékok, énekek egybekötött ritmikus mozgások, tornák révén a zeneóvodai tevékenység elősegíti egészséges testi fejlődését. Erősíti figyelmét, fejleszti memóriáját. Erősödik benne a közösségi szellem, de a fegyelem-készség is, s talán egész életére beoltódik az aktív zenélés-éneklés vágyával.

Kodály Zoltán *Zene az óvodában* című tanulmányának szavaival így összegezhetném e gondolatokat: „A leggondosabb családi nevelés sem adhatja meg, amit az óvó nyújt: az emberi közösségbe való beilleszkedést... Amit itt tanul a gyermek, sohasem tudja elfelejteni: verévé válik. De nemcsak egyéni tulajdona lesz... Az egész ország közizlésére kihat.” Módszere az ének- és zenetanításban már az alapfokon abból indul ki, hogy a magyar népzene alapja öt

hang kisterc—nagyszekund építkezési rendszere: a *pentatónia*. Szerinte az iskoláskor előtti zeneoktatásnak nem célja s nem feladata szakemberek nevelése. Zeneóvodába nemcsak a szülők részéről jóhangúnak ítélt kisgyermek járhat. Ellenkezőleg. Hiszen kimondottan botfűlű gyerek nincs, illetve minimális százlékban (a vakon vagy süketnémán születettek arányában). Gyenge képességűből jót, a jóból jobbat nevelünk.

Az óvodák zenei programja egyelőre minimális, de már működnek szórványosan zeneóvodák (heti két órával, kétéves időtartammal). Kolozsvár országunk második zenei központja. Itt a szakszervezetek megyei tanácsának égisze alatt két magyar nyelvű zeneóvodánk van, összesen harmincöt gyermekkel; a Zenei Líceum keretében pedig két magyar csoporttal, huszonnégy eljövendő zeneiskolással foglalkoznak az iskola tanárnői. Pártunk nemzetiségi politikája a zenei anyanyelv óvodai művelése terén is érvényesül, s tegyük hozzá: minden esetben sikeres a román zenei ismeretek alapjainak lefektetése is már ezen a szinten.

A gyermek, néhány évbe sűrítve, zeneileg is bejárja az emberiség fejlődéstörténetét. Ha paragon hagyjuk, zeneileg az őskorban marad. Oriási hézagokkal s hibásan jut el a jelenig. Ezért első, de elkerülhetetlen lépcsőfok a zeneóvoda: akár a népzenehez, akár a szimfóniához-operához, a beat-zenéhez vagy a dzsesszhez, egyszóval — a zenei nagykortúsághoz.

László-Bakk Anikó

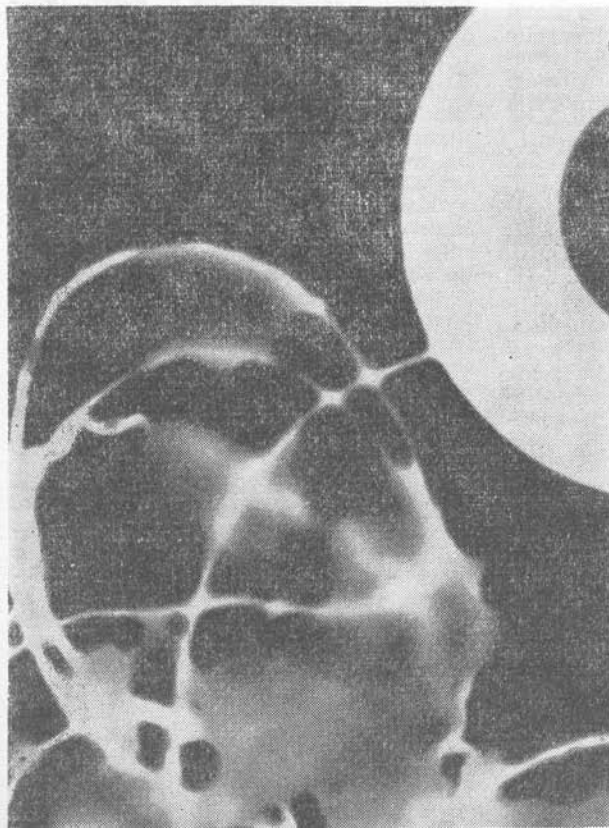
sának, a mai mesekultúra jellegzetességeinek tüzetes elemzése és értékelése. Az adatközlők szerint csoportosított népmeséket értékes egyéniség- és környezetrajz, a mesekészlet egyéni jegyeinek, sajátosságainak és az általánossal való összefüggéseinek felvázolása előzi meg. (Irodalmi Könyvkiadó, 1969.)

Székely Zoltán —
Varga Nándor Lajos

Sepsiszentgyörgy város építészeti emlékei

Kellemes meglepetéssel szolgál a sepsiszentgyörgyi múzeum e román—magyar—német nyelvű könyvecske közreadásával. A múzeum igazgatója felhívja figyelmünket az építészeti emlékek megbecsülésének fontosságára Sepsiszentgyörgy jelenlegi rohamos fejlődésének időszakában, majd összefoglalja a város történetét, s az építészeti stílusok megjelenésének sorrendjében felsorolja az illető stílusok szentgyörgyi példáit. A gótikát és a reneszánszt a református vártemplom képviseli; a barokk számottevő nyomot nem hagy az akkori protestáns kisvárosban. A fejlődésnek induló városka a múlt században kezd kiépülni. Ekkor keletkeznek klasszicista és eklektikus stílusú középületei s a copf-hatást mutató lakóházak. Századunk első felében bontakozik ki Kós Károly nagyjelentőségű szentgyörgyi építészeti tevékenysége. A könyvecske fontos részét Varga Nándor Lajos rajzai alkotják, melyek bemutatják a felsoroltak mellett a népi építészeti jellegzetes példáit is. A vállalkozás követendő példa múzeumaink számára. (Sepsiszentgyörgyi Múzeum, 1969.)

Kabay Béla fotója

TALLOZÁS

Fiatal értelmiségiek társadalmi beilleszkedése

(Lupta de clasă, 1969. 12.)

Érdekes felméréseket végzett a kolozsvári Babeş—Bolyai Tudományegyetem filozófiai és szociológiai tanszékének — időközben szociológiai laboratóriummá alakult — szociológiai munkaközössége a főiskolai végzettségű fiatal diplomások társadalmi integrálódásával kapcsolatban. E vizsgálatok eredményét foglalják össze tanulmányukban Ion Aluăş, Kallós Miklós, Roth Endre és T. Rotariu. A főiskola elvégzése után hogyan helyezik el a szakembereket, képzettségüket maximálisan értékesíthetik-e munkahelyükön, miként őrzik meg és frissítik fel szakismereteiket, továbbá a társadalmi, gazdasági és kulturális élettel szorosan összefüggő egyéb kérdésekre kerestek választ a kutatók. A felmérések kérdőívek alapján történtek, és 326 alanyra terjedtek ki.

Miután elhelyezkedett a termelésben, a valóságos integrálódás végett a fiatal szakembernek a társadalom igényelte munkát kell végeznie, munkahelyi tevékenységének legalább azt a felkészültségi szintet kell megütnie, amelyről a diplomája tanúsodik — állapítják meg a szerzők. Majd rámutatnak: a gyakorlati tevékenység igazolja egyrészt, hogy a betöltött munkakör megfelel-e a végzős szakképesítésének, ismeretei színvonalának, másrészt pedig azt, hogy a fiatal diplomás képzettsége minőségileg és mennyiségileg megfelel-e az elfoglalt munkahely, állás vagy funkció követelményeinek. Csupán e két oldal kölcsönös egybeesése biztosíthatja az optimális beilleszkedést, s teremti meg a képzettség és az adottságok értékesítéséből fakadó erkölcsi megelégedettség feltételeit. Ezek alapján — magasabb szinten — a beilleszkedés belső és külső serkentő tényezőket is feltételez a szakmai elmélyülés, az öntökéletesítés, az ismeretek szüntelen felfrissítése, a képzés folyamatos kiegészítése tekintetében. Hasonlóképpen az integrálódás csak akkor hatékony, ha emberi kapcsolatok kiépülése segíti elő, ha megfelelő életkörülmények között megy végbe.

A továbbiakban a szerzők a főbb kérdésekre beérkezett válaszokat ismerte-

tik. Így például a 326 anketálandy közül 267 (81,9%) foglalta el állását hivatalos elosztás révén, a többi (18,1%) más úton. Arra a két kérdésre, hogy a kapott funkció megfelel-e a fiatal diplomás képesítésének és ez a képesítés megfelel-e a funkcióból eredő követelményeknek, a válaszok így oszlanak meg: 67,8% esetében az összhang megvan, 8,3% esetében teljesen hiányzik. Figyelemre méltó az is, hogy az anketálandyok többsége szerint az egyetemi tanulmányok során nagyobb hangsúlyt kellene helyezni a gyakorlattal közvetlen kapcsolatban levő ismeretekre. Elsősorban a tanárok (67,2%) és a természetben dolgozó mérnökök osztják e véleményyt.

A kutatók az iránt is érdeklődtek, hogy a fiatal diplomásoknak szándékuk-e a közeljövőben tovább emelni szakmai színvonalukat. A válaszok döntő többsége (89,6%) igenlő. Szándékuk megvalósítását a legtöbben (30,7%) a termelés területén való szakosodásban látják; mások (27,0%) a továbbképző tanfolyamok mellett szavaznak; 21,8%-uk a doktorátus megszerzése útján kívánja elmélyíteni tudományos ismereteit; 20,8%-uk pedig egy újabb karon szeretne továbbtanulni látogatási kötelezettség nélkül; 9,5%-uk — általános és középiskolában működő tanárok — a véglegesítő és fokozati vizsgák letétele révén óhajtja ismereteit gyarapítani; s végül 4,6%-uk az egyéni tanulást tartja célravezetőnek.

Milyen nehézségekkel találkozhatnak munkahelyükön a fiatal szakemberek? A beküldött válaszokból kiderül, hogy az anketálandyok elsősorban tájékozódás, dokumentálódás során ütköznek akadályokba, mert nehezen jutnak megfelelő szakirodalomhoz; nélkülözik az illetékes irányítást: nincs anyaguk és kísérleti eszközük. A gátló tényezők között sorolják még fel az időhiányt, a családi és lakáskörülményeket, a vezetők értetlenségét.

Kritikai szellem és társadalmi felelősség

(Contemporanul, 1969. 51.)

Az ember társadalmi-politikai, gazdasági, tudományos és művészi tevékenységének objektív értékelésében megnyilvánuló kritikai szellem egyik formája az új és régi közötti harcnak, egyben kifejezi a szocializmus feltételei között az ellentmondások egységének és harcának egyetemesen ható törvényét — írja cikkében Ion Mitran. Az osztályantagoniz-

must felszámoló társadalomban a bírálat és önbírálat szükségszerűen a fejlődés feltétele, alapvető tényezője a hibák és lemaradások kiküszöbölésének, valamint az egyik-másik területen észlelt ellentmondások feloldásának. Kritika és önkritika nélkül nem lehetne helyes döntéseket hozni, idejében kijavítani a téves intézkedéseket. Végső fokon a bírálat hatékony módja annak, hogy mindig és minden körülmények között az élet követelményei szerint cselekedjünk.

E gondolatot tovább fejtegetve a szerző leszögezi: a negatív jelenségek, a dolgok jó menetét akadályozó gyakorlat ellen irányuló építő kritika nem aknázza alá a szocialista hatalmat, nem gyöngíti az új rendszer alapjait, ellenkezőleg, a társadalom tökéletesítésének biztosítéka.

Harc nélkül, vagyis éles kritikái szellem nélkül nem írható ki a szolgálóikütség, a karrierizmus, a parvenúság, a kényelmeskedés, a rutin, a visszaélések, az élésködés, a felelőtlenség rákfenéje. Ott, ahol az elvszerű kritikát, valamint a nem képmutatásra alapozott, valóságos önbírálatot einézés, közömbösség helyettesíti, egyfajta „süketség“ a harcós szellemmel szemben, zavartalanul belopakodhat a szubjektívizmus, amely elsősorban azért káros, mert nem veszi tudomásul az objektív valóságot, és menlevelet ad az önkényességnek.

A bírálat és önbírálat erkölcsi lényege és ebből következő magas társadalmi értéke elképzelhetetlen az igazság és bátorság tisztetének szféráján kívül. Az igazság tisztelte és a bátor szembenézés ugyanis elengedhetetlen feltétele a tények felelősségteljes vizsgálatának, a negatív jelenségek megszüntetésének.

A cikkíró rámutat, hogy a kritika társadalmi szerepe és felelősségérzettel áthatott gyakorlása folyamatos kapcsolatot tételz fel a közvetlen társadalmi valósággal. Hellyel-közzel tapasztalhatjuk még a közvagyonnal szembeni felelőtlenség, a munkával kapcsolatos helyzetlen magatartás, a társadalmi kötelezettségek teljesítésében a felületesség jelenségeit. Éppen ezért szükséges határozottan fellépni minden maradi, nem szocialista megnyilvánulás ellen — tekintet nélkül a személyekre és tisztségekre. Idevágóan a Központi Bizottság legutóbbi plenáris ülése méltán hangsúlyozta, hogy gyökeresen változtatni kell a munkaszemléleten. A társadalmi felelősség fokozása, a kritika serkentése lényegében az anarchista szellem tagadását jelenti, feltételezi a társadalmi törvények és normák ismeretét és tiszteletben tartását, valamint a társadalmi kötelezettségek maradéktalan

teljesítését. A szocialista demokrácia kiszélesítésének folyamata erjesztője és egyben előfeltétele a kritikai szellemnek, fokozza a társadalmi felelősséget.

A tudományos és művészi alkotótevékenységgel kapcsolatban Ion Mitrán hangsúlyozza: e területeken a nézetek közötti harc előfeltétele annak, hogy e szellemi tevékenységek a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom követelményeinek szintjére emelkedjenek. A tudományban — akár társadalomtudományokról, akár természettudományokról legyen szó — az igazság egyet jelent az objektivitással, a szubjektívizmus tényezőinek kiküszöbölése viszont nem könnyű feladat. Ezek a tényezők olykor egy helyben topogáshoz vezetnek, meglassítják az értékek szelekcióját. Ezért elsődleges követelmény a pártosság, a tudományos tárgyilagosság érvényesülése az alkotómunka további kibontakoztatásában. Más szóval: szükséges a vélemények reális egybevetése. Csak ilyen körülmények között nyilvánul meg szabadon az alkotók egyénisége, csak ily módon kap bátorítást az újító szellem és küszöbölődik ki minden merevség, szüklátórkörűség, a szubjektivitás az igazi értékek megítéléséből.

Tézisek a cselekvésről

(Praxis, 1969. 1—2.)

A cselekvés és az erkölcs viszonyát vizsgálva, Danko Grlíc jugoszláv filozófus a zágrábi filozófiai folyóiratban szembefordul azokkal a nézetekkel, amelyek valamely cselekvés erkölcsi értékelését az elérendő cél, eredmény felől végzik el. Szerinte nem léteznek a cselekvés által elérhető magukban levő értékek, hanem az emberiség lényegét maga a cselekvés alkotja.

A mai forradalmi mozgalmak új vonása abban jelölhető meg, hogy számukra a cselekvés már nem csupán út valamilyen cél felé, hanem a cselekvés, a mozgalom tartalmazza magát a célt is. A cél és annak megvalósítása itt egybeesik. Valamely mozgalom értelmét és értékét nem kizárólag annak alapján jelöljük ki, hogy milyen célokat követ (még ha azok a leghaladóbbak is), hanem meghatározóak ebből a szempontból konkrét történelmi tettei is. Korunk forradalmi mozgalmait tudatosították e két mozzanat egységét. A forradalmárt nemcsak az jellemzi, hogy programot készít a távoli jövő számára, amelyhez majd fokozatosan közeledik. Itt és most kell forradalmárnak lenni:

a cselekvésnek önmagának is felelősséggel tartozik, nemcsak az objektív feltételeknek, a célnak. Ha a cselekvés nem valamilyen szubsztancia járuléka csupán, akkor minősége sem kizárólag a feltételektől, a követendő céltől, hanem önmagától is függ.

A cél és az út egységét hangsúlyozó fel fogásban a történelem már nem úgy jelenik meg, mint egy a priori kidolgozott program megvalósítása. Az emberi tartalommal teltett történelem programmá válik. A holnap nem utunk végén vár ránk. Úgy kell cselekednünk, hogy a holnapot már ma megvalósítsuk.

A kortárs világban szükségessé vált a legszélesebb értelemben vett cselekvés, tevékenység és praxis rehabilitálása. Rehabilitálni kell a cselekvést nem csupán mint a tétlenség ellentétét (mert így megrekedhetnénk az egyének közötti pszichológia síkján), hanem olyan eredeti, lényegi emberi erőként, mely lehetővé teszi az emberrelválást. Az emberi cselekvés mint az emberi lét abszolút teljességének kategóriája lehetővé teszi nem csupán az ún. tipikus emberi képességek (elvont megismerés, művészi alkotás) kibontakozását, hanem magát a világot is. A cselekvés rehabilitálása teszi egyedül lehetővé az ember számára, hogy méltóságát visszahódítsa.

Az utónévadás tanulságai

(*Magyar Nyelvőr*, 1969. 1.)

Egy utónévlexikon megszerkesztésének irányítását és gondozását vállalta a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvművelő Munkabizottsága. Ladó János meg is indította a mai és a régi utónévanyag összegyűjtését, és elkészítette — megvitatásra — egy „Keresztnévadási (vagy utónévadási) tanácsadó könyv” tervezetét. Közben azonban bebizonyosodott, hogy az anyakönyvi bejegyzések mai állapotának és problémáinak átfogó ismerete nélkül a kérdéseket nem lehet megnyugtatóan rendezni. Így került sor a Statisztikai Hivatal országos felmérésére. E névstatistika fontosabb tanulságait foglalja össze a budapesti nyelvészeti folyóiratban Lőrincze Lajos.

A felmérés legmeglepőbb eredménye a névváltozatok, az eltérő írásformák tömege, különösen a női nevek többalakúsága. Például: *Julianna* (904), *Julia* (81), *Juliánna* (55), *Júlia* (34), *Júlianna* (2), *Julián* (1), *Juliána* (1); vagy: *Adrien* (84), *Adrienne* (55), *Adrienn* (27), *Adrianna* (4), *Adrienna* (3), *Adriene* (1). Mindez

egyrészt a „névadók” sokféleség-igényét tanúsítja, másrészt azt, hogy a nevek beírásában valamilyen ésszerű rendet kell teremteni. Lőrincze azonban hangsúlyozza: az az általános előírás, hogy az olyan idegen hangzású utóncvet, amelynek magyar megfelelője is van, magyaros formában kell bejegyezni, nemcsak a külföldi állampolgárokra nem érvényes; hanem a más anyanyelvű nemzetiségekre sem, akiknek megvan az a joguk, hogy „saját nyelvükön, saját hagyományaik szerint anyakönyveztesék gyermekeiket, akár van a kívánt névnek magyar megfelelője, akár nincs. Azaz a szülők kívánságára be lehessen jegyezni a *Johann*, *Hans*, *Jovan*, *Iuon*, *Jan*, *Petar*, *Petru* stb. névformákat is“.

A felmérés eredményei olyan rendszert sugallnak, amely az eddigi előírásoknál valamivel többet, de a mai gyakorlatnál valamivel kevesebbet enged meg. Minél kevésbé kösse meg fejlődésében a névanyagot, s ne korlátozza túlságosan az egyént, de védjen az összevisszaság és zűrzavar ellen, s megvédje a tiltakozni nem tudó csecsemőt a meggondolatlan-ság, a pillanatnyi divat vagy feltűnési vágy következményeitől. Az európai népek gyakorlatához hasonlóan védelmeznie kell a névadási szokásokat, a hagyományos magyar névanyagot — a teljes kötetlenség helyett, amikor például akár tárgyak, kocsimárkák vagy történelmi egyéniségek teljes neve (vagyis családi és keresztnéve együtt) is szerepelhet utónévként.

A bejegyezhetőségnek tulajdonképpen egyetlen lényeges kritériuma van: hogyan tölti be a szóban forgó név feladatát, funkcióját, az azonosítást, illetve a megkülönböztetést (természetesen a családnévvel közösen). Éppen ezért az utónévanyag gazdagodását, állandó bővülését nemcsak hogy el lehet fogadni és természetesnek kell tartani, hanem a lehetőség szerint elő kell segíteni, támogatni kell. Ebből a szempontból kell megítélni a névváltozatok önálló névként való elfogadását is. A név a többi között nem hagyhat bizonytalanságban afelől, hogy milyen nemre vonatkozik. A nyelvertervezés számíthatna például a *Jácint* (a *Rózsa*, *Ibolya*, *Viola*, *Virág* mintájára történő) vagy a *Szende* női névként való elterjesztésére. Az elavult írásváltozatok (*Ferencz*, *Judith*) s az ejtéskülönbségek egy része (*Julia* — *Júlia*) szintén nem tekinthető önálló névformáknak, tehát szükséges az egységesítésük. Az ejtéshez igazodó írásmóddal kell megszüntetni a sok zavart az idegenesen írt (*Alice*) nevek körül is. A becéző funkcióját elvesz-

tett névformákat (mint *Magda*, *Zsuzsa*) viszont önálló, hivatalosan bejegyezhető neveknek kellene tekinteni.

A nevek gyakoriságát bemutató statisztikából kiderül, hogy a férfinevek közel 90%-a jut az első 25 névre (országos átlag), mi több: 42%-a az első 6-ra (*László*, *Zoltán*, *István*, *József*, *János*, *Attila*). A női neveknél arányosabb ugyan az eloszlás (75%, illetve 32%), de ez sem terelheti el a figyelmünket arról, hogy a sokféleség-igény inkább csak a név-, illetve írásváltozatokban érvényesül. Remélhető, hogy a tervbe vett tanácsadó könyv jelentősen elő fogja segíteni a változatosság bővülését.

Erdélyi követ Cromwellnél

(*Magazin istoric*, 1969. 12.)

Demény Lajos, a történelemtudományok doktora írásban kevéssé ismert témát tárgyal: II. Rákóczi György követének angliai működését, a két ország közötti kapcsolatok alakulását az 1650-es években.

Cromwell kormányához különböző utakon, köztük Comenius közvetítésével sok hír jutott el az erdélyi fejedelemség bel- és külpolitikai viszonyairól, a Habsburg-ellenes protestáns európai koalíció kialakulásában való érdekeltségéről. Ugyanakkor a Londonban tartózkodó erdélyi követ, Constantin Schaum a legaprólékosabb részletekben tájékoztatta II. Rákóczi Györgyöt Anglia politikai, katonai pozícióinak alakulásáról, az általános nemzetközi helyzetről.

1654 decemberében Schaum Svédországon és Dánián keresztül ismét Londonba utazott azzal a levéllel, amelyet II. Rákóczi György írt Cromwell Olivernek. A levél az erdélyi fejedelem megszemenő tájékozottságáról tanúskodik a szigetország életére vonatkozóan. A levél legérdekesebb és legjellemzőbb részlete az, amelyben az erdélyi fejedelem elismeri az angol köztársaságot. Ez annál jelentősebb, mivel ebben az időben még kevés ország ismerte el de jure az angliai új államformát.

Ez az utóbbi lépés azt bizonyítja, alapítja meg Demény, hogy Erdélyben az erőviszonyok az uralkodót rákényszerítették, tényként fogadja el az angol polgári rendszert és reálisan értékeli a Köztársaság, illetve a Protektorátus növekvő szerepét az európai politikai élet alakulásában. Erre készítették Rákóczit messzire célzó tervei, Erdélynek a

Közép- és Kelet-Európában elfoglalt helyére vonatkozó elképzelései. De éppen a fejedelem rendkívül erős monarchisztikus beállítottsága miatt a köztársasági Anglia iránti pozitív magatartás következetlen volt: a lefejezett király volt káplánját, Isaac Basriust, aki ebben az időben érkezett Erdélybe, kinevezte a gyulafehérvári iskola rektorává.

Schaum követ, miután tapogatózó tárgyalásokat folytatott a lengyel, a svéd és a dán udvarban, 1655 kora tavaszán újra Angliába érkezett, ahol ugyanazon év május 14-én fogadta őt Cromwell. Az erdélyi fejedelem üdvözlését a követ latinul tolmácsolta (a beszéd angol nyelvű szövegét a British Museumban őrzik), ebben a megszokott formáságok mellett II. Rákóczi György óhaját fejezte ki a normális, szilárd, állandó diplomáciai kapcsolat fenntartására a két ország között.

Az erdélyi fejedelem részletes javaslatait Schaum 1655. május 24-én írásban adta át Cromwellnek. Ebben az okmányban a kölcsönös kapcsolatok elmélyítését sürgeti. Tájékoztatót szeretne kapni Anglia távolabbi terveiről és kifejezi II. Rákóczi György szándékát, hogy csatlakozzék az esetleg kialakuló angol—svéd—holland koalícióhoz. 1655. június 9-én John Thurloe államtitkár közvetítésével Cromwell ismét fogadta az erdélyi követet. A kihallgatás során pozitív választ adott a Rákóczi levelében foglaltakra, ezt megerősíti az ugyanazon a napon kelt francia szövegben.

Az 1655-ös év s a következő esztendők össz-európai eseményei, de főleg az angliai és erdélyi belső fejlődés, így II. Rákóczi György háborúi következtében nem jött létre szövetség Anglia és az erdélyi fejedelemség között. Ennek ellenére, amint e cikkből kitűnik, Schaum küldetése érdekes mozzanatot jelent az európai diplomácia történetében.

A vegyi fegyverek eszkalációjának veszélye

(*New Scientist*, XLIII. 662.)

Matthew Meselson, a Harvard Egyetem professzora és Julian Perry-Robinson, a stockholmi nemzetközi békekutató intézet (Stockholm International Peace Research Institute) tudományos munkatársa komoly polemológiai érvekkel figyelmeztet a nagyméretű kirobbanható vegyi háború lehetőségére.

A szerzők Vietnamba utalva megjegyzik: a kövélemény általában keveset tud arról, hogy a kémiai hadviselés — egye-

lőre nem közvetlenül az ember életére törő — formái milyen mértékben terjedtek el az utóbbi esztendőkből. A vietnami alkalmazás azonban máris egy újabb pszichológiai károsítással fertőzi a nemzetközi légkört: a közvélemény „megbarátkoztat” a vegyi hadviselés lehetőségének gondolatával.

A vegyi fegyverek használatát illetően az elmúlt négy évtized során paradoxális helyzet alakult ki: számos állam belső viszonylatban, rendőri célokra minden további nélkül alkalmazta őket, de a nemzetek közötti konfliktusokban nem vetette be, holott az ilyenyszerű újdonságokat általában gyakrabban vetik be nemzetek közötti relációkban.

Más fegyverekhez — például a nukleárisokhoz — viszonyítva az eddigiek során bevetett vegyi fegyverek hadi technológiai hatékonysága még nem tömegmértű. Meselson és Perry-Robinson azonban felvázolja azt a mechanizmust, amely már-már szinte önműködően elvezethet egyrészt e fegyverek sokkal hatékonyabbá tételéhez, másrészt „természetesnek” tekintett háborús alkalmazásához.

Ez a mechanizmus a vegyi fegyverek amerikai részről bekövetkezett vietnami alkalmazásával tulajdonképpen már mozgásba is jött. A szerzők szerint ugyanis a háborútól távolmaradt országok katonai körei feltűnő érdeklődéssel tanulmányozzák a tapasztalatokat, s ez — úgymond — már előjátéka a proliferációnak.

„A modern Ady” — s a modern irodalomtörténet

(Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, 1969. 2.)

Örömmel üdvözljük a modern irodalomtörténettel egyébként adós folyóiratban megjelent, igazán korszerű Ady-tanulmányt, amely az irodalmi és napilapokban az Ady-évforduló alkalmából zajlott vitát magasabb szinten, érdemben folytatja, s a korszerű Ady-értelmezésben alapvető segítséget ad. (A tanulmány Lukács György Adyról szóló írása előtt született, gondolatmenetük helyenként mutatkozó rokonsága azonban nem csökkenti, sőt inkább növeli Láng Gusztáv gondolatainak súlyát.)

Láng Gusztáv „néhány újabb Ady-értelmezés rugalmasabb következtetéseit” figyelembe véve, de alapvetően saját kutatásai, meglátásai alapján vizsgálja, hogy „Ady életműve miért nemcsak zá-

rókö, hanem a magyar költészet korántsem lezárult fejlődésszakaszának alapköve is”. A régebbi megközelítési módokkal ellentétben — Lukáccsal összehangzón — szerzőnk Ady egyetemességét európai viszonylatokban látatja, s evégett néhány idézet erejéig felvillant egy Ady—Kafka-párhuzamot, anélkül azonban, hogy a hasonlóságokat abszolutizálná. („E véletlen egyezésekben nincs semmi kísérteties. Nem is azért idéztem őket, hogy Kafka ürügyén valami világirodalmi rangemlést követeljek a költőnek. Meggondolkoztatónak érzem azonban, hogy amikor a két művészt ily nyilvánvalóan hasonló reakciókra készíti az azonos kor, a monarchia azonos valósága és a belőle lepárlott azonos közérzet, akkor e reakciók mögött miért nem keressük az azonos — vagy sokban hasonló — felismeréseket, s Adyban a máig élő modernség éppoly gazdag példatárát, mint Kafkában.”)

A modern szempontú irodalomtörténeti tanulmányokat, esszéket gyakran éri a vád, hogy publicisztikai fogantatásúak, hiányzik belőlük a filológiai alapvetés, szakszerűség. Láng Gusztávnak ezt nem lehet a szemére vetni. Az Ady-filológia régóta használt motívum-rendszerét figyelembe véve, az én-verseket, a magyar Úgar verseit, a pénzmotívumot, a Messiás-sors képeit elemzi, új összefüggés-rendszerben, s ebből vonja le a tanulságot: Ady „nemcsak az ember egyetemes nagyságát élte át, hanem ez abszolútum-igény szűkszerű kudarcait is: nemcsak a valóságban rejlő eszményt tudta felmutatni, hanem azt is, hogy a beteljesülés csak töredékes megvalósulása ennek az eszményinek, hogy a vágy, a szépségre, emberségre, teljességre törv akarát egy lépéssel mindig előtte jár a valóságnak, s hogy az »álom-hordozó« Messiások sorsa ezért a tragikum. De azt is tudta, s példájának, etikumának ez is korszerű értelme, hogy e Messiás-szerep vállalása nélkül nincs emberi haladás, tragikuma ezért felemelő...” Ezért mondja Láng Gusztáv, hogy Ady költői műve, pontosabban költői szemlélete, „világmagyarázata” nemcsak folytatható, hanem nélküle elképzelhetetlen József Attila, Szabó Lőrinc, az érett Babits gondolatisága.

Ha valamit Láng Gusztáv tanulmányában hiányolhatunk, az saját felismeréseinek, rendszerének bővebb kifejtése. A *modern Ady* majd minden bekezdése egy-egy fejezetnyi mondanivalót takar, az egész együtt új Ady-monográfiát (legálábbis kismonográfiát) ígér.

LEVELEK A SZERKESZTŐSÉGHEZ

Házikönyvtár-elemző

Manapság, amikor az ismeretszerzés egyre újabb és gyorsabb módszereket keres, a tanítás maga pedig forradalmi módon átalakul, nem érdektelen egy kicsit elgondolkodni házi könyvtárunk és annak hasznossága fölött. Nem egyszerű gazdaságossági szempontból, bár a mai megnövekedett könyvkiadás idején ilyesmi is számításba jön. A kérdés sokkal inkább ismeretelméleti. Az elemzés feleletet adhat ilyen kérdésekre: könyveink vásárlása-válogatása megfelel-e igényeinknek, érdeklődési körünknek, jellemünknek? Mert hiszen e fogalmak között egyenes összefüggés van. Ha igaz, hogy „madarat tolláról, embert barátjáról“ és ha „a könyv a legjobb barát“, akkor az is igaz, hogy embert könyvéről...

Milyen könyveket vegyünk a jövőben? Hiszen a televízió, a hanglemezek, a mágneses szalagok, diafilmek, házi tanulógépek, ha nem is teszik szükségtelessé könyveinket, de szerepüket módosítják.

Először is meg kell mondanom, kinek a könyveiről van szó, habár ennek a könyvekből is ki kellene derülnie.

Műegyetemet végeztem 1952 és 1957 között. Szakmám a gépipari gyártástechnológia. A munkában eltöltött éveim száma 12, ebből: 6 év műhelygyakorlat, 4 év tervezés, 2 év egyéb műszaki munka, 10 év szakiskolai oktatás az üzemi munkával párhuzamosan.

Könyvvásárlási szempontok: a könyvet szeretem és használom. Mégis, első perctől kezdve a vásárlást szigorral végeztem; az általános műveltséget nyújtó könyvek közül csak azokat vettem meg, melyek nem egyszeri elolvasásra valók; amikor valamilyen tárgykörből jobb kiadású könyv jelent meg, a régebbit eladtam.

Főleg ezek a szempontok magyarázzák könyveim viszonylag alacsony számát. Saját könyveim mellé persze sokszor kértem kölcsön könyveket ismerősöktől, könyvtárból. A kölcsönzések határát azonban — az egyszerűség kedvéért — nem vettem figyelembe.

Az első lépés a könyvek osztályozása. A következő csoportokat alakítottam ki:

ALTALÁNOS RÉSZ

- B — Bölcelet, jog, politika, logika
- CS — Család, nevelés, lélektan
- E — Egészségvédelem, természetjárás
- F — Fényképezés
- H — Háztartás, lakáskultúra
- II — Ifjúsági és gyermekirodalom
- INY — Nyelvészet, szótárak
- IR — Regények, elbeszélések, esszék
- K — Képzőművészet, építészet
- M — Mindenféle
- TI — Természettudományi ismeretek, népszerűsítő munkák

- TF — Történelem, földrajz, útleírás
- V — Versek
- Z — Zene, tánc, színház

SZAKMAI RÉSZ

- A — Általános
- GT — Géptervezés
- GY — Gyártástechnológia, gyártóeszközök
- MT — Mérések, tűzések
- T — Textilipar
- Ü — Üzemszervezés
- VT — Villamosságtan

Ezután minden fejezetre vonatkozóan külön-külön megállapítottam azt a mértéket, amely szerint egy könyvet teljesen kihasználnak tekintek. Íme néhány példa:

Nevelésre vonatkozó könyv (Cs) — ha áttanulmányoztam az egész kötetet, s akár iskolai munkámban, akár a családban valamilyen részét alkalmaztam;

Fényképezés (F) — ha átolvastam, kijegyzeteltem és a benne foglaltakat alkalmaztam;

Regény (R) — ha elolvastam az utolsó 6—8 évben;

Verseskötet (V) — ha elolvastam a versek nagy részét, ha havonta legalább egyszer előveszem, s ha ismerek belőle „betéve“ 4—5 verset;

Szakkönyvek (például Gy) — ha felhasználtam legalább 2—3 fejezetét akár az egyetemi évek alatt, akár azután.

Ezek a szempontok — jól tudom — vitathatók. Nem is akarom egyiket sem általános rangra emelni.

A teljes használati érték mellett még megkülönböztettem 5 fokozatot: teljesen használatlan könyvek 0%; alig használt könyvek 5%; keveset használt könyvek 25%; közepesen használt könyvek 50%; kézikönyvek, amelyek a legkedveltebb olvasmányok, 200%.

Most pedig átadom a szót a számoknak.

KÖNYVEIM ANYAGI ÉRTEKE

	általános	szakmai	összesen
Az elemzett könyvek száma	123	67	190
a könyvek értéke lejben	4987	2047	7034
darabonkénti átlagár (többkötetes lexikális művek nélkül)	28,5	15,5	26,8

A felállított mérce szerint minden csoportnak meghatároztam a használati fokát. Az eredményeket a következő táblázat tartalmazza:

KÖNYVEIM HASZNÁLATI FOKA

	Általános												Szakmai							
Csoport	B	CS	E	F	II	INY	IR	K	M	TI	TF	V	Z	A	GT	GY	MT	T	Ü	VT
%	17	31	34	30	39	10	27	18	22	33	28	7	32	19	13	27	25	0	18	10

Az adatok magyarázatra szorulnak. Bármennyire körültekintően végeztem a használati fok meghatározását, az eredmények itt-ott mégis ferdek.

Helyes értéket kaptam a B, F, INY, K, M, V, A, GY csoportnál. Közülük az F csoport kedvenc időöltésem forrásanyaga, a Gy csoportot pedig saját szakmám könyvei alkotják.

Mivel az osztályozás módszere nem vette figyelembe a könyvek tartalmát, csupán darabszámát, néhány népszerűsítő könyv megemelte s ezáltal elferdítette az E, TI, TF és a Z csoport használati fokát (az M csoportnál fordított helyzet állott elő).

A T és Ü csoportnál nem hagyhatom figyelmen kívül az üzemi könyvtárból kölcsön kért könyvek hatását.

Ha most szembesítem könyveim pénzben számított anyagi (*nyers*) értékét a tényleges használati fok szerint mért (*módosított*) értékkel, tulajdonképpen utólsó 10—15 évem művelődési bizonyítványát kapom (l. az I. ábrát a túloidalon).

Vizsgálatom során kiderült, hogy 41 könyvemet egyáltalán nem használom, a könyvek többsége (68 darab) alacsony kihasználtságú, a jól kihasznált könyvek száma pedig kevés. Visszás a helyzet.

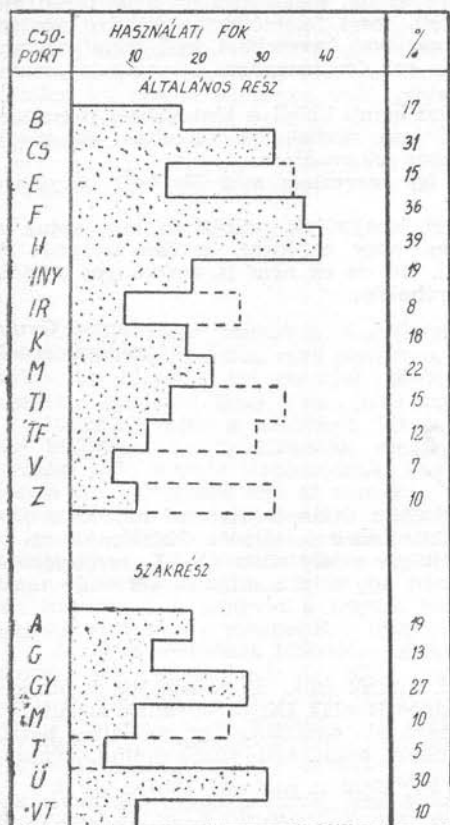
Ha eltekintünk az ajándékba kapott könyvektől, leszögezhetjük: teljesen tőlünk függ, hogy ne legyen használatlan könyvünk. Viszont az ügyet nagymértékben befolyásolja a könyvkiadás. Világítsam meg ezt egy példával. Közeli ismerősöm világtörténelmi forrásanyagot keresett, sok adat nélkül, inkább értelemeszerű összefüggésekkel, 100—150 oldalon. Nem kapott. Ha „nekivág“ egy 1000 oldalas könyvnek, elvész az adatokban, célját nem érte el, a könyv pedig... kihasználatlan. Nincs tehát ugyanaz a téma időnk és beállítottságunk szerint *több módon* feldolgozva.

Könyveink használati fokát a magánkönyvtár és a közkönyvtárak kialakulatlanság viszonya is csökkenti. Még nem vagyunk eléggé hozzászokva a könyvkölcsönzéshez. Vásárlásunk szempontja sokszor a „megkívánás“, nem pedig a hasznosság. Ha egy könyvet kevéssé használunk, vagy pedig csak időszakosan, inkább ki kellene kölcsönöznünk.

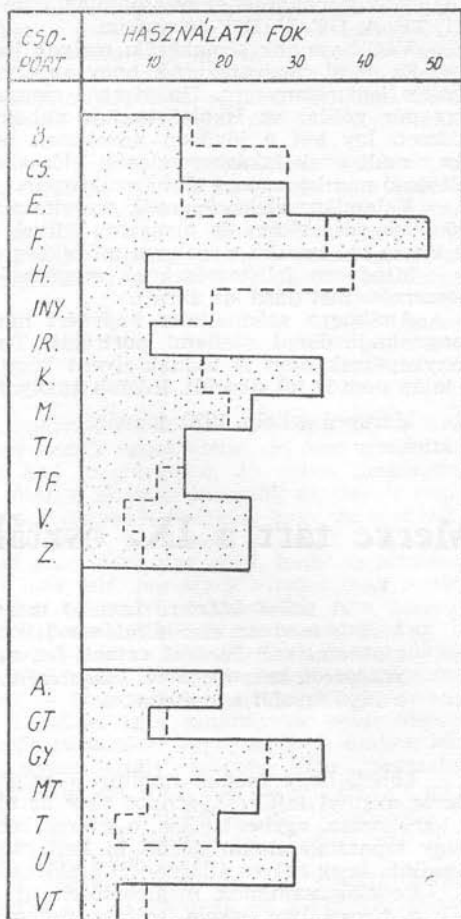
Ugyancsak „rontják“ a könyvek használati fokát az új, korszerű ismeretszerzési lehetőségek is, melyekről az elemzés kezdetén már szóltam. A század elején a könyv még szinte egyeduralgó volt. És ma? Új lehetőségek bukkannak fel napról napra, s lassan megindul a kialakítja a maga helyét a többi között, kidomborítja előnyeit más eszközökhöz képest. Erről írni azonban meghaladja az én vállalkozásom kereteit.

Most pedig — nem mintha az eddigiekről mindent elmondtam volna — hátra lenne még házi könyvtárunk továbbfejlesztési terve. E nélkül nem volna befejezett a könyvelemző.

1. KÖNYVEIM IGAZI ÉRTÉKE
2. KÖNYVTÁRAM FEJLESZTÉSI TERVE

--- NYERS ÉRTÉK
— MODOSÍTOTT ÉRTÉK

--- MAI HELYZET
— TERV

A könnyebb megértés végett cseréljük fel a „könyv” fogalmát az „érdeklődési kör” fogalmával, a „használati fok”-ot pedig az „ismeretmennyiség”-gel.

Kiindulva házikönyvtáram mostani helyzetéből, egy sor érdeklődési kör újabb forrásanyagot kíván. Az okok persze teljesen egyéniék, mint sok minden ebben az elemzésben.

Egészségvédelem, természetjárás — ezt a témakört egyrészt a saját egészségemben jelentkező hézagok, másrészt a gyermekek természetjárásra való szoktatása igényli.

A jövőben szeretnék többet foglalkozni a fényképezéssel és a gyermekek művészi tájékozódásának kialakításával.

Ügyszintén szeretném, ha a jövőben a versolvasás és zeneismeret nagyobb becsben állna a családban.

Szakmai vonatkozásban nehéz az előrelátás, mivel az üzem, ahol dolgozom, gyorsan fejlődik, s ezért elég gyakoriak a munkakör-változtatások. Jelenlegi beosztásom főleg mérés-technikai, textilipari és gépgyártástechnológiai szakismereteim bővítését kéri.

Más témakörök előreláthatólag nem igényelnek bővítést. Ilyenek a B, IR, M, TI, TF, A, GT, Ú, INY jelzésűek.

Végül vannak témakörök, melyek iránt az érdeklődés előreláthatóan csökkenni fog. Ez azzal magyarázható, hogy az elmúlt évek során többször szükség volt időszaki ismeretanyagra. Ha viszont megszűnik az ok, megszűnik az okozat is. Íme egy pár példa: az iskolai tanítás abbamaradt, mert felemészette minden szabad időmet. Így hát a jövőben neveléssel, pedagógiával kevesebbet kell foglalkoznom. Az elmúlt évek lakásberendezési időszakában sok forrásanyagot áttanulmányoztam. Hasonló munkára sincs többé szükségem.

Valamikor elektromérnök szerettem volna lenni. Ebből a témakörből sok szak-könyvet vásároltam és olvastam. Mivel a dolgok másképpen alakultak, ez az ág is vissza fog kerülni a szakmai műveltség átlagos színvonalára.

Míndezen felismeréseknek megfelelően így terveztem meg jövőbeli könyvtár-beszerzéseimet (lásd az ábrát).

Amikor a szemléltetés kedvéért mindezt lerajzoljuk, valójában megkapjuk a magunk jövőbeni szellemi portréját. Tudom, hogy ez kissé furcsán hangzik. A fényképezsek nem is tudnak ilyent készíteni. No de ez nem is szokványos portré, s talán nem is jól sikerült. Inkább amolyan próbakép.

Marosvásárhely, 1970. január.

Jancsó Gyula
gépészmérnök

Merre tart a IX. osztály?

A tízévi kötelező tanulás megvalósulása útján a jelenlegi tanévben alakultak meg az első általános iskolai kilencedik osztályok. Oktatásunk ez új alakzatai sok kérdést vetnek fel, vita folyik a népiskola IX—X. osztályainak jellegéről, tananyagáról, küldetéséről, ezért úgy véljük, célszerű két tanár ilyen irányú levelét közzétenni.

1.

Lehet, hogy csupán napihír jelentőségű, amiről írok, de tudom, hogy ország-szerte mennyi fejtörést, gondot okoz az általános iskolák IX. osztályának egyáltalán a létrehozása, egybentartása, a gyermekek megfelelő oktatása. Úgy gondolom tehát, hogy tapasztalatainkat sűrűn ki kell cserélnünk, sokat kell vitatkoznunk, kísérleteznünk, hogy helyes álláspontot alakíthassunk ki.

Pedagógusainknak meglehetősen új utakon kell járniuk, hogy megvalósíthassák a tízosztályos iskola sajátos programját. Mi úgy véltük, hogy elsősorban a tudományos-műszaki forradalom célkitűzéseivel kell összehangolnunk az általános iskola felsőbb osztályainak tananyagát, ezért már a kilencedikben nagy súlyt helyezünk a *gyakorlati* oktatásra. A Nagykárolyi 1. számú Általános Iskolában a tanulók három mesterségben nyernek alapos gyakorlati képzést: a fiúk az asztalosmunkában és gépkocsivezetésben, illetve -szerelésben, a lányok pedig a varrásban. A tanulók gyakorlati oktatása elsősorban az iskola műhelyeiben történik, de üzemekben is, így például a Kraszna vállalat asztalos-részlegén, a Szorgalom varrodáiban és a Sirca autójavító műhelyében.

Hogy mindezt megtehesük, már jó előre jelentős befektetéseket eszközöltünk, gazdagítottuk iskolánkat. Megnagyobbítottuk az iskola lakatos-, illetőleg elektro-technikai műhelyét, ez 32 000 lejbe került, nem számítva a tanulók és tanárok önkéntes munkáját. 1969 nyarán két laboratóriumot hoztunk létre: fizikai-kémiai és földrajzit. Megemlítem azt is, hogy a villany, víz bevezetéséhez a helyi néptanács mellett a szülői bizottság is hozzájárult, valamint a tantestület is önkéntes munkával. Ugyanúgy a szemléltető anyag, a kísérletekhez szükséges nyersanyagok, valamint a növények, ásványok gyűjtésében tanárok, mesterek, tanulók egyaránt kivették részüket. Laboratóriumaink — mondhatni — az összefogás, a hivatástudat gyümölcsei.

Szeretném, hogy mindez ne tűnjék üres, kopott frázisnak vagy hiú öndicséretnek. Mert valóban nem kicsiny dolgokról van szó. Egy olyan kisvárosban, mint Nagykároly, s nem is díceumban, hanem általános iskolában elértük például azt, hogy a kémiai, fizikai kísérleteket modern laboratóriumokban végezzük. A tanár

vezérlőaszta például villany-összeköttetésben áll a tanulók asztalaival. Ez kiterjedt, sokágú nevelői munkát, termelőtevékenységet s még sok mindent tesz lehetővé! A tanulók maguk végzik a víz elektrolízisét, desztillálását, mérik az erőt dinamóméterrel, más készülékekkel az áram feszültségét, s önálló kísérletek nyomán ismerik föl a föld gravitációs terét, a villany jelenlétét. Mi több, már kibernetikai kísérleteket is folytatunk. A laboratóriumok nyilván jó lehetőséget nyújtanak a diákok műszaki köreinek tartalmassá tételéhez.

A tanév kezdete óta eltelt néhány hónap igazolta reményeinket. Minden tan-köteles, kilencedik osztályba való gyermek iskolába jár, és kitart ma is a tanulás mellett. Ha komolyan vesszük tudományos-műszaki hagyományainkat — Nagykaroly egyet-mást felmutathat ezen a téren —, és ha tudatosan törekszünk arra, hogy „technikai nemzetiség” jellegünket egyre inkább kidomborítsuk, akkor a tízosztályos iskolát, oktatásunknak ezt az új vívmányát is meg kell tanulnunk kiaknázni.

Nagykaroly, 1970. január.

Deák András
aligazgató

2.

Osztályfőnöke vagyok a maroshévízi általános iskola IX. osztályának. A nyáron, amikor elvállaltam, csak sejtettem, hogy minek nézek elébe, de nem gondoltam volna, hogy épp ennyi gonddal, kérdéssel kell megbirkózni. Jó volna megosztani ezeket a gondokat, hogy a megoldás útját többen, közösen keressük és járjuk végig.

Kezdjük talán a kérdéssel: kik is a tanítványok? Anélkül, hogy minősítésükkel különösebben foglalkoznék, megjegyzem, hogy a diákok a nyolc osztály elvégzése után sokfelé tájékozódnak. Van, aki már eleve úgy dönt, hogy az általános iskola IX. osztályába lép, és nem kopogtat más felé, némelyek viszont csak azután választják ezt az iskolaformát, miután liceumba vagy szakiskolába nem sikerült bejutniuk. Tehát sokféle gyermek gyűl itt össze. Sokféleségüket fokozza az is, hogy egy-egy IX. osztály több iskolából verbuválódik. Nos, ezeknek a tanulóknak olyan tananyagot adtunk, hogy ha mind jeles volna, akkor is nagy szorgalommal kellene ülnök a könyv s a jegyzet mellett — hogy arról ne is beszéljek, mennyi bajunk volt az év megkezdése után még hetekkel is a tankönyvek beszerzésével.

Sokat beszélhetnék különféle kérdésekről, például a fegyelemről. A diákok közt ugyanis sok van, aki már úgy hitte, hogy a nyolc osztály elvégzése után „megszabadult” a tanulástól, most pedig kiderül, hogy még két évet kell járnia. Emiatt mérges, és nemtetszését, amikor csak alkalma van rá, kimutatja. Az idegesebbje és szemtelenebbje nem ritkán csúf jelenetet, botrányt is rendez. Jó néhány diák nem jegyzetel, nem hozza el rendszeresen füzeteit, ellenőrzőkönyvét.

A fő kérdés azonban a tananyag. Már jeleztem, hogy milyen zsúfolt, nehéz. Minderről persze lehet vitatkozni, véleményem szerint azonban az a kérdés, milyen jellegű ez a tananyag. És mi a célja? Az-e, hogy az elméleti liceumokhoz hasonló általános műveltséget nyújtson, de — természetesen — szerényebbet, avagy gyakorlati, mondhatni termelési ismereteket? A tananyag erre a kérdésre nem ad világos választ. Lehet, hogy nem is dönthető el ez egykettőre, már az első évben, bizonyára többszintűs kísérletezésre van szükség. A magam részéről föltétlenül a *gyakorlati, műszaki* jellegű oktatásra szavazok.

Ebben a vonatkozásban megjegyzem, hogy — most ugyan román szakos tanár vagyok — ifjú koromban kitanultam az asztalosmesterséget. Ennek később mint tanár és iskolaigazgató gyakran hasznát vettem, hosszú éveken át tanítottam fegyem-munkálásra a gyermekeket, s tapasztalhattam, hogy ennek a mesterségnek Hargita megyében gazdag a hagyománya, s ma is nagy a jelentősége. Ezen túlmenően azonban a gyermekek műszaki érdeklődését ebben az iskolatípusban különösen ki kellene aknázni, hiszen nyilvánvaló, hogy az általános iskola X. osztályának végzettjei gyakorlati pályát választanak.

Ilyen természetű a szülők kérése is. A tanév kezdete előtt sokat kilincseltem a szülőknél, nem egy házba többször is be kellett nyitnom, míg rábírtam az elzárkózó apákat, anyákat, hogy taníttassák még két évig gyermeküket. Végül is legtöbb szülőre azzal tudtam hatni, hogy megígértém, általános műveltségük elmélyítése mellett gazdagabb műszaki ismereteket is nyújtunk gyermekeiknek.

Ezt a tömeges óhaját föltétlenül figyelembe kell vennünk.

Maroshévíz, 1970. január.

Gröller Géza
tanár

Nekünk kell felnőnünk a magasabb színvonalhoz

Szerkesztők és olvasók találkozásai alkalmával a személyes ismeretség rám nagy hatással van, mert az életben is látott hús-vér szerző írásaihoz sokkal jobban ragaszkodom. Talán más, magamfajta munkásember is így van vele. Am itt én nem ezt akarom tovább fejtegetni. A decemberben Vlahicán megtartott Korunk-találkozó nem volt alkalom nagy szavakra és mellődöngetésekre. Ezek ideje lejárt. Nem folytatom tehát azzal, hogy ennyi meg annyi előfizető beszervezését vállalom. Mondani-valóm mélyebb.

Apám Szentkeresztbányán legrégebb olvasója és leghűségesebb gyűjtője a Korunknak (1957-től), így hát maradtam én is ragaszkodó barátja. Tanonckoromban, tizenhatévesen még nem sokat értettem a nehézkes szókincsű cikkekből, de nem adtam fel a megértésükre való ágaskodást, gyakran híván segítségül az idegen szavak szótárát. Aztán egyszer azt vettem észre, hogy szeretem a Korunkat. Már meg sem fordul a fejemből az a gátló gondolat, hogy nekem, közepes fizetésű kategóriába sorolt lakatosnak túlon túl magas ez a folyóirat-színvonal. Már tisztáztam magamban, hogy ezért a magasságért inkább dicséret jár, mintsem ítélet. Mert nekünk kell felnőnünk a magasabb színvonalhoz.

Az esti léccumban tanultak még közelebbi ismeretségre sarkalltak. Milyen büszke voltam, amikor magyar irodalom órán Gaál Gáborról többet tudtam, mint a leadott száraz anyag — és mint amennyit erről a folyóirat tartalomjegyzékének második oldala állandóan jelez... Egy alkalommal a megyei KISZ-bizottság aktivája előtt is mertem vállalni a folyóirat recenzálását és megszerettetését. Aztán Galacon is hűséges barátom maradt, egyes folyóiratszámokat kézről kézre adtam munkások között. Manapság is fáj, ha újságárusítók kirakataiban olvasatlanul látom. Sajnos, a két kezemen meg tudnám számolni, mifelénk is, hányan veszik meg szabadeladásból mérnökök, technikusok és más műszaki értelmiségiek. Vajon ebben a kategóriában az általános műveltségre, tájékozódásra való igény már teljesen kielégített? Adatgyűjtésem nem ezt bizonyítja. Más folyóiratok vonatkozásában sem. Még jó, hogy van egy erős tantestületünk, mely kihozza a városi szintet (ehhez kapcsolódnak az orvos-olvasók is). Van tehát mit tennünk üzemi szinten! Nem elég az, hogy a folyóirat tartalmilag hatékonyságra törekszik; a népszerűsítés hogyanján, hatékonyságán is gondolkoznunk kellene. Nagyon sok érettségizett vagy egyetemest végzett üzemi alkalmazott sokallja a folyóirat árát, a 24 lejt negyedévenként. Ez nemegyszer nemcsak meggondolkoztatott, hanem bántott is. Próbáltam bebizonyítani, hogy „bezzeg” szeszitalra ennek tízszeresét költik el negyedévenként. Természetesen, ilyen külső ráhatással nem lehet megszerettetni a folyóiratot. De megpróbáltam.

Végül engedtessek meg, hogy szólni merészeljek a szerkesztők—olvasók kapcsolatának egyik lényeges törvényéről. Öt-tízperces áldozatról van szó, amelyet az olvasók levelének megválaszolása igényel, függetlenül attól, hogy figyelemre méltó-e avagy közölhető-e. Ezt az áldozatot a szerkesztőség nem hozza meg minden esetben, holott a levélváltás nemcsak egyszerű kapocs, hanem mágneses vonzás is. A visszhangtalanság pedig nem egyéb, mint a mágnes taszító oldala.

Szentkeresztbánya, 1969 december hava

Ferenczy Lajos Tibor
üzemi lakatos

Sumar

<i>Bunta Péter</i> : Formarea guvernului Groza și importanța sa	163	TINERET — EDUCAȚIE	
<i>Szabó T. Attila</i> : Originea și forma- rea limbii maghiare	170	<i>Bakó Béla</i> : Formarea capacităților și structuralismul	266
<i>Henri Wald</i> : Structură, structural, structuralism	182	TEHNICĂ ȘI SOCIETATE	
<i>Michel Foucault</i> : Cele trei dimen- siuni ale științelor	189	<i>Balogh Ferenc</i> : Bauhaus — inter- pretarea practică a operei gro- piusiene	271
<i>Máthé Jakab</i> : Structuralismul în lingvistică	193	<i>Barabás Endre</i> : Chimizarea aerului	278
<i>Adrian Marino</i> : Definiția structurii	200	RECENZII	
<i>Széles Klára</i> : Opere și analize	209	<i>Szilágyi Júlia</i> : Metode în critică — critica metodelor	283
<i>Bányai János</i> : Mijloace de cons- trucție poetică	219	<i>Láng Gusztáv</i> : Reflexii pe margi- nea Poeticii lui Aristotel	287
<i>Roth Endre</i> : Marxism și structura- lism	223	<i>Kolozsvári Papp László</i> : De la cîn- tecul popular la drama absurd- lui	289
<i>M. T. Caranfil</i> : Interviu cu regizo- rul Marcel Carné	232	<i>László-Bakk Anikó</i> : Muzica în gră- diniță	292
<i>Mircea Malița</i> : Cronica anului 2000	235	POȘTA REDACȚIEI	
NOTE		<i>Jancsó Gyula</i> : Analiza bibliotecii mele	299
<i>Jordáky Lajos</i> : In memoriam	246	<i>Deák András — Gröller Géza</i> : În- cotre se îndreaptă clasa IX-a?	302
<i>Bodor Pál</i> : În problema unei re- viste studentesc...	247	<i>Ferenczy Lajos Tibor</i> : Noi trebuie să ne înălțăm la un nivel supe- rior	304
VIAȚA INTERANȚIONALĂ			
<i>Balázs Sándor</i> : Despre instituțiile internaționale	250		
<i>Lantos László</i> : Știința umorului, umorul științei	257		

CRONICĂ, BIBLIOTECA

REVISTA REVISTELOR

Hazai magyar könyvújdonságok

- ADEREA, FÉLIX: *Elsüllyedt városok* (Argus)
- AISZOPOSZ *fabulái*. Fordította, bevezeti BODOR ANDRÁS
- ÁRVAY ÁRPÁD: *Jumbó nem felejt* (ifjúsági regény)
- BÁNYAI LÁSZLÓ: *Hosszú mezsgye* (esszék, jegyzetek)
- BOKOR KATALIN: *Az avasi betyár* (ifjúsági regény)
- CAMPANELLA, TOMMASO: *A napváros*. Fordította, bevezeti SALLAY GÉZA
- CSEHOV: *A pirosruhás leány* (Argus)
- CZEGŐ ZOLTÁN: *Pogány liturgia* (versek, Forrás)
- DADAY LORÁND: *A lápon át*. Bevezeti DÁVID GYULA (válogatott írások, Romániai Magyar Írók)
- GAGYI LÁSZLÓ: *A tábornok* (regény)
- GOLDING, WILLIAM: *A legyek ura – A torony*. Fordította DÉRY TIBOR (regények, Horizont)
- HAJDU ZOLTÁN: *Égszinkék mágia* (versek)
- KACSÓ SÁNDOR: *Válogatott írások*. Bevezeti IZSÁK JÓZSEF (Romániai Magyar Írók)
- Két emberpár, négy tudós, három Nobel-díj (A Curie-család)
Fordította és az utószót írta DEZSŐ ERVIN
- KORDA ISTVÁN: *A láthatatlan fonál* (regény)
- KOVÁCS ISTVÁN: *Vasvirág* (emlékirat)
- LÁM BÉLA: *A körön kívül* (regény, II. kiadás)
- MARKOVITS RODION: *Páholyból* (Publicisztikai írások, Romániai Magyar Írók)
- PANEK ZOLTÁN: *Mélyrepülés* (versek)
- PEPYS, SAMUEL *naplójából* (1660–1669). Fordította, bevezeti SEMLYÉN ISTVÁN
- REBREANU, LIVIU: *Akasztottak erdeje*. Fordította BÖZÖDI GYÖRGY (regény)
- SOMBORI SÁNDOR: *Gábor Áron* (dráma)
- SUTÓ ANDRÁS: *Anyám könnyű álmot ígér* (naplójegyzetek)
- SZABÓ T. ATTILA: *Anyanyelvünk életéből* (tanulmányok, cikkek)
- SZEMPLÉR FERENC: *Négyarcú világ* (útiképek)
- SZIGETI JÓZSEF: *A mű és kora* (irodalomtörténeti tanulmányok)
- SZILÁGYI ISTVÁN: *Ulló, dobszó, harang* (regény)
- TAMÁSI ÁRON: *Rendes feltámadás*. Bevezeti SUTÓ ANDRÁS (novellák, II. kiadás)
- TURGENYEV: *A küszöbön*. Fordította ÁPRILY LAJOS (regény, Horizont)
- ZOLTÁN TIBOR: *A vidámság hullámhosszán* (ifjúsági történet)